

URXAN ƏLƏKBƏROV

**DAVAMLI İNSAN İNKİŞAFI
VƏ EKOLOJİ SİVİLİZASIYANIN
ƏSASLARI**

(Ali məktəblər üçün dərslik)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
815 nömrəli 17 sentyabr 2013-cü il tarixli
əmri ilə təsdiq edilmişdir.*

BAKİ – 2013

301
† 245

Redaktor:
Əlikram Abdullayev,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

288432

Urxan Ələkbərov

Ə 45 Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, «Təhsil», 2013, 224 səh.

Davamlı inkişaf XXI əsrin prioritetidir. Təqdim edilən dərslikdə davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın planlaşdırılması və idarə edilməsi, bu istiqamətin sahələrarası elm kimi formalaşması, əsas anlayışları, nəzəri mənbələri barədə müfəssəl məlumat verilib. Dərslik davamlı inkişaf, insan potensialının təkmilləşdirilməsi sahəsində, xüsusilə idarəçilik kadrlarında, çağdaş bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına yönəldilib. Burada işıqlandırılan mövzular yeni səpkidə, yeni siyasi və iqtisadi reallıqlar nəzərə alınmaqla təhlil edilib. Ali məktəblərin müxtəlif pillələrində və fərqli ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr üçün tövsiyə olunur.

Ə 0201000000 2013
053

© «Təhsil», 2013

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən uğurlu inkişaf strategiyasının müsbət nəticələri göz qabağındadır. Bu gün Azərbaycan dünya miqyasında ən sürətlə inkişaf edən ölkələr sırasında öncül yerlərdən birini tutur. Ölkənin iqtisadi qüdrəti durmadan artır. Elə Azərbaycanın milli gücünü artıran başlıca komponentlərdən biri qismində məhz dinamik iqtisadi inkişaf çıxış edir. Son on ildə Azərbaycanda Ümumdaxili Məhsulun (ÜDM) üç dəfədən çox artması bunun bariz təzahürüdür. Çox önəmlidir ki, məqsədini inkişaf və sabitlik, yolunu isə demokratiya və qanunçuluq prinsipləri əsasında müəyyənləşdirən Azərbaycanda bu kəmiyyət artımı keyfiyyət artımı ilə müşayiət olunur. Belə ki, son on ildə ÜDM-in hər bir vahidinin istehsalı üçün enerji sərfiyyatı sürətlə azalıb. Bu isə XXI əsrin başlıca prioriteti olan davamlı və insan potensialına, onun bilik və bacarığına əsaslanan innovativ inkişafın ən vacib göstəricilərindəndir. BMT tərəfindən hazırlanan hesabatlardan aydın olur ki, bu ölkənin inkişafında sosial siyasət əsas prioritetdir. Bunu Azərbaycanda İnsan İnkişafı Əmsalının sürətlə artması da sübut edir. Nəticədə beynəlxalq təşkilatların təsnifatına görə, Azərbaycan Respublikası 2010-cu ildən insan inkişafı sahəsində yüksək nəticələr əldə etmiş ölkələr qrupuna daxil edilib.

Biliyə əsaslanan inkişaf, bu məqsədlər üçün ən müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərdən istifadə Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən inkişaf strategiyasının əsas prioritetidir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən rəşional strateji kursun fonunda əhalinin maddi rifah halının mütəmadi olaraq yaxşılaşdırılması, sosial müdafiə və təminat sisteminin daha da gücləndirilməsi, müxtəlif inkişaf modellərinin tətbiqi, sosialyönümlü iqtisadiyyatın inkişafı kimi fundamental göstəricilər ümummilli inkişafın strateji cizgilərini

və vəzifələrini təşkil edir. Bütün bunlar isə Azərbaycanı yüksək sürətlə ardıcıl olaraq inkişaf edən ölkəyə çevirməklə yanaşı, mövcud ictimai-siyasi sabitliyin əsaslarının daha da möhkəmlənməsini şərtləndirən əhəmiyyətli faktor qismində çıxış edir. Qeyd edilməlidir ki, milli və qlobal problemlərin həllinə sinergetik yanaşma, inkişafın planlaşdırılması zamanı hər iki amilin əhəmiyyətinin və maraqlarının eyni dərəcədə nəzərə alınması, bunun üçün ən optimal idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi ölkənin həyata keçirdiyi siyasətin uğurlarındandır. Əldə edilən yüksək nailiyyətlər ölkə Prezidenti İlham Əliyevin «qara qızıl»ın insan potensialına çevrilməsinə yönəldilmiş konsepsiyasının və bu istiqamətdə həyata keçirilən ardıcıl uğurlu fəaliyyətin nəticəsidir.

Hazırda Azərbaycan Respublikası yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» inkişaf konsepsiyası hazırlanmış və onun tətbiqinə start verilmişdir. Sərəncamda göstəriləyi kimi, inkişafın hazırkı mərhələsinin əsas hədəfi çoxsahəli, səmərəli və innovasiya yönümlü, müasir şəraitdə yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik olan iqtisadiyyatın formalaşdırılmasıdır. Sərəncamda iqtisadiyyatda əldə edilmiş nailiyyətlərin sosial sahəyə yönəldilməsi nəticəsində əhalinin rifahının durmadan artırılması, qabaqcıl beynəlxalq standartlara çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. İnkişafın yeni mərhələsinin hədəfləri arasında təhsil, elm və mədəniyyətin tərəqqisi xüsusi yer tutur.

Göstərilən məqsədlərə nail olmaq yalnız insan potensialının inkişafı sayəsində mümkündür. XX əsrin sonunda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) tərəfindən irəli sürülmüş davamlı insan inkişafı konsepsiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, inkişafın qiymətləndirilməsi, planlaşdırılması və idarə edilməsi zamanı maddi nemətlərin və xidmətlərin artması göstəricilərindən istifadə kifayət deyil. İnkişafın əsas məqsədi insandır. Bu səbəbdən inkişaf prosesini qiymətləndirəndə insanın cəmiyyətdəki vəziyyəti, onun rifahı nəzərə

alınmalıdır. Belə şəraitin yaradılması həm çağdaş, həm də gələcək nəsillər üçün olduqca vacibdir. Bu səbəbdən insan inkişafı dedikdə bu inkişafın davamlı olması da nəzərə alınır.

İnkişafın davamlı olması, yəni çağdaş və gələcək nəsillərin maraqlarına xidmət etməsi və insanın bu inkişafın əsas məqsədi sayılması XXI əsrin əvvəlində BMT-nin təklifi ilə Dünya sammitində qəbul edilmiş «Minilliyin İnkişaf Məqsədləri» qətnaməsində də öz əksini tapmışdır. Bu məqsədlər arasında yoxsulluğun azaldılması, gender qeyri-bərabərliyinin aradan qaldırılması, təbii və sosial mühitin optimal idarə edilməsi və dünyanın müxtəlif ölkələrində və ölkələr daxilində inkişafın səviyyəsində müşahidə olunan fərqlərin azaldılması da nəzərdə tutulmuşdur.

Minilliyin inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün müvafiq biliklərin artırılması və bu biliklərin daim müasirləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bununla əlaqədar BMT və UNESCO 2005-ci ildə xüsusi qərar vermiş və həmin qərarla 2005–2014-cü illəri davamlı inkişaf sahəsində təhsil onilliyi elan etmişdir. O da qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda bu proses daha erkən başlanmışdı və 2001-ci ildə artıq insan inkişafının tədrisi ölkənin orta məktəblərində həyata keçirilirdi. Davamlı inkişaf konsepsiyası çağdaş və gələcək nəsillərin tərəqqi imkanlarının təmin edilməsini nəzərdə tutduğundan bu inkişaf davamlı insan inkişafı kimi də səciyyələndirilir.

Hazırda dünyada 2015-ci ildən sonrakı dövrdə inkişaf məqsədlərinin müzakirəsi prosesində davamlı insan inkişafının rolu bir daha qeyd edilmişdir. Bu konsepsiyaya görə, qlobal, ölkə və regional səviyyələrdə inkişafın planlaşdırılması, idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi zamanı təkə ümumiləşdirilmiş orta iqtisadi və sosial göstəricilər deyil, insanın cəmiyyətdəki vəziyyəti, onun rifahı təhlil edilib nəzərə alınmalıdır. Bunu qiymətləndirmək üçün isə sağlamlıq, təhsil və gəlirlər kimi göstəricilərin istifadəsi zəruridir. Belə yanaşma tamamilə düzgündür və hər hansı bir coğrafi məkanda aparılan iqtisadi və sosial siyasətin uğurundan və gəlirlərin ədalətli bölünərək cəmiyyə-

yətin hər bir üzvünün rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəldilməsindən xəbər verir.

Müstəqillik bərpa olunduqdan sonra Azərbaycan Respublikasında da davamlı insan inkişafına dair monitorinqlər aparılır. Bu sahədə vəziyyəti qiymətləndirən ilk milli hesabat 1995-ci ildə dərc edilib. Onun beynəlxalq səviyyədə təqdimatı şəxsən Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilib. Həmin dövrdən başlayaraq insan inkişafına dair hesabatlar mütəmadi olaraq hazırlanmaqdadır.

Davamlı insan inkişafı sahəsində bilik və bacarıq təbii sərvətlərlə zəngin olan ölkələr üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən fənnin tədrisi Azərbaycan Respublikası üçün də olduqca əhəmiyyətlidir. Ölkədə təbii ehtiyatların, o cümlədən neft və qaz kimi sərvətlərin zənginliyi davamlı insan inkişafı sahəsində bilik və bacarığın formalaşdırılmasını zəruri edir. Bununla əlaqədar ölkə Prezidenti İlham Əliyev qeyri-neft sektorunun inkişafına hər zaman xüsusi diqqət yetirmiş və bunun üçün ilk növbədə insan potensialının inkişafını və bu yolla biliyə əsaslanan davamlı inkişafın təmin edilməsinin vacibliyini dəfələrlə vurğulamışdır. Ölkədə neft strategiyası çərçivəsində uğurla həyata keçirilən islahatlar da eyni məqsədə xidmət edir.

Bu mövzuda ilk dərslik olan «Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları» Təhsil Nazirliyinin 2013-cü ildə təsdiq etdiyi proqram əsasında hazırlanmışdır, davamlı insan inkişafı və bəşəriyyətin gələcək inkişafında yeni mərhələ olan ekoloji sivilizasiya sahəsində tələbələrin sistemli biliklərə yiyələnməsinə xidmət edir.

Davamlı insan inkişafı konsepsiyası və müvafiq olaraq tədris kursu yenidir. Ona görə də fənnin tədrisi zamanı bir sıra yeni terminlərdən istifadə etmək zərurəti yaranır. Bu zərurəti nəzərə alaraq, hazırkı nəşrdə rast gəlinən yeni və bu zamana qədər az istifadə olunan terminlərin lüğəti verilir. Terminlərin çoxu Azərbaycan dilinə yeni daxil edildiyindən onların ingilis dilindəki qarşılığı və izahlı lüğəti də verilmişdir.

FƏSİL 1.

İNKİŞAFIN GÖSTƏRİCİLƏRİ

İnkişaf anlayışı. Ölkə və ərazilərin inkişaf göstəricilərinin qiymətləndirilməsi. Müxtəlif ölkələrin inkişaf səviyyəsi və bu inkişafın tarixi və təbii amillərdən asılılığı. Fərqli təbii sərvətlərə və insan potensialına malik olan ölkələrin əldə etdiyi nailiyyətlərin müqayisəsi. Texnoloji nailiyyətlər əmsalı innovativ inkişafın göstəricisi kimi. Biliyə əsaslanan inkişafın planlaşdırılması, idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi. İnkişafda insan amilinin rolu.

1.1. İnkişaf anlayışı. Ölkə və ərazilərin inkişaf göstəricilərinin qiymətləndirilməsi

Hər hansı bir prosesin, o cümlədən inkişaf prosesinin idarə edilməsi, planlaşdırılması və monitorinqi, bu istiqamətdə qərarların qəbulu mövcud vəziyyətin təhlili və qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Tərəqqini təmin edən inkişaf prosesinin optimal planlaşdırılması ilkin vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməsindən asılıdır. Belə yanaşma idarəetmənin bütün istiqamətlərinə, o cümlədən dövlət idarəetmə proseslərinə, ərazilərin, müxtəlif müəssisə və təşkilatların idarə olunmasına da şamil edilə bilər. İlkin vəziyyətin qiymətləndirilməsi üçün seçilən və istifadə edilən göstəricilər, onların müasir tələblərə cavab verməsi planlaşdırma, idarəetmə və monitorinq prosesləri çərçivəsində qəbul edilən qərarların səmərəliliyini, mövcud ehtiyatların optimal səfərbərliyini təmin edən vacib amildir.

Ölkələr və onların tərkibinə daxil olan ərazilər öz inkişaf səviyyələrinə görə fərqlidirlər və yaxud fərqli ola bilərlər. Bu, bir faktdır və

o da bəllidir ki, bəzi hallarda müxtəlif ölkələr, ərazilər və yaxud bu yerlərdə eyni şəraitdə məskunlaşan əhali qruplarının inkişaf səviyyələrində müşahidə edilən fərqlər çox kəskindir. Beynəlxalq statistik təhlillərə əsasən ölkələr arasında inkişaf səviyyəsinə görə fərqlər bəzi hallarda 50 dəfə və ondan da çox ola bilər. Məsələn, 2013-cü ilin məlumatlarına əsasən Avropada yerləşən Lüksemburq iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsinə və onu xarakterizə edən göstəricilərə görə Afrikada yerləşən Efiopiyanı 80 dəfədən çox üstələyir. Belə vəziyyət bir çox hallarda müşahidə edilir və inkişaf göstəricilərinə görə müxtəlif qitə, ölkə və ərazilər kəskin surətdə bir-birindən fərqlənə bilirlər. Eyni zamanda qeyd olunduğu kimi, inkişaf səviyyəsindəki fərqlər bir ölkə və ya ərazi daxilində məskunlaşan müxtəlif sosial, irqi və etnik qruplar arasında da müşahidə edilməkdədir. Təsadüfi deyil ki, BMT-nin təklifi ilə 170-dən çox ölkə rəhbərləri tərəfindən dünya sammitində qəbul olunmuş və 2015-ci ilə qədərki dövrü əhatə edən Minilliyin İnkişaf Məqsədləri (MİM) inkişaf səviyyəsinə görə kəskin fərqlərin aradan qaldırılmasını və yaxud əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasını nəzərdə tutur.

MİM-in icrasının təhlili göstərmişdir ki, 2013-cü ildə bu istiqamətdə dünyada bir sıra nəzərəçarpan nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasında qazanılan nailiyyətlər xüsusilə qeyd olunmalıdır. Buna misal olaraq, son illərdə ölkədə yoxsulluq həddinin 49 faizdən 6 faizə enməsi göstərilə bilər. Belə nailiyyətlər bir sıra digər sahələrdə də qazanılmışdır və digər bölmələrdə müzakirə edilir.

Lakin qlobal miqyasda MİM-də irəli sürülmüş bütün məqsədlərə nail olunmamışdır. Eyni zamanda 2015-ci ildən sonra bəşəriyyət inkişaf sahəsində bir sıra yeni çağırışlara cavab verməlidir. Hazırda 2015-ci ildən sonrakı dövr üçün müzakirəyə çıxarılan qlobal məqsədlər sırasında ölkə, ərazi və vətəndaşlar arasında inkişaf səviyyəsinə görə kəskin fərqlərin aradan qaldırılması yenə də əsas meyar kimi çıxış etməkdədir. Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikası üçün bu

problem bir o qədər aktual deyil. Lakin qlobal miqyasda bu vəziyyətin müşahidə edilməsi, inkişaf prosesində belə mənfi hadisə və tendensiyaların aradan qaldırılması beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi zərurəti yaradır. Azərbaycan sözügedən prosesin fəal iştirakçısıdır. Ölkədə inkişaf sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər bu təcrübənin beynəlxalq səviyyədə istifadəsini aktuallaşdırır.

Bu səbəbdən ölkə son illərdə bir sıra qlobal səviyyədə həyata keçirilən tədbirlərin təşəbbüskarı kimi çıxış edib. Bunlara misal olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü və sədrliyi ilə keçirilən Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu göstərilə bilər. Mütəmadi keçirilən bu tədbirdə ölkə başçıları, dünyanın tanınmış ictimai xadim və alimləri, o cümlədən Nobel mükafatı laureatları iştirak edirlər. Minilliyin məqsədlərinə çatmaq, ölkələr arasında inkişaf göstəricilərinə görə mövcud fərqlərin aradan qaldırılması, dünyada bu istiqamətdə əməkdaşlığın güclənməsi, etimadın artırılması baxımından ölkədə keçirilən beynəlxalq humanitar forumlar, dinlərarası, mədəniyyətlərarası dialoqlar və digər tədbirlər olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycanın imza atdığı qlobal təşəbbüslər gənclər hərəkatını da əhatə etməkdədir. Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən İDEA – ətraf mühit naminə beynəlxalq dialoq hərəkatı bunun bariz təzahürüdür.

Hər hansı bir ölkənin inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək, ölkələr arasında müqayisə aparmaq üçün ilk növbədə inkişaf anlayışının müasir mənə çalarının təhlil edilməsinə ehtiyac var. Bu termin müxtəlif obyekt və subyektlərə şamil edilə bilər və göstərilən səbəbdən onun müxtəlif tərifləri məlumdur. Ümumiləşdirilmiş şəkildə qeyd etmək olar ki, inkişaf mahiyyət etibarilə dinamik bir prosesdir və bir vəziyyətdən digərinə keçid kimi də səciyyələndirilə bilər. İnkişaf prosesi nəticəsində yeni vəziyyətin əmələ gəlməsi, yeni xassələrin üzə çıxması müşahidə olunur. Bəzi hallarda inkişaf, məsələn, xəstəliyin inkişafı mənfi bir proses kimi dəyərləndirilə bilər. İqtisadi böhranlar,

hərbi münaqişələr və yaxud təbii fəlakətlərin inkişafı da eyni yanaşma tələb edir. Lakin əksər hallarda inkişaf dedikdə, əsasən, müsbət bir hadisənin baş verməsi, tərəqqinin əldə edilməsi və bu prosesin davamlı olması nəzərdə tutulur.

Ölkələrin inkişaf prosesinin qiymətləndirilməsində hər zaman müxtəlif göstəricilərdən istifadə olunub və olunmaqdadır. Bunlara, əsasən, aşağıdakılar aid edilə bilər:

- Ölkənin real Ümumi Daxili Məhsulunun (ÜDM-in) həcmi;
- Ölkədə və yaxud təhlil edilən ərazidə adambaşına düşən ÜDM;
- İqtisadiyyatın sahələr üzrə strukturu, diversifikasiya və rəqabətə davamlılıq göstəriciləri;
- Əsas növ məhsulların adambaşına istehsalı və təminat təhlükəsizliyi;
- İqtisadi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinin göstəriciləri;
- Əhalinin sosial təminatı və s.

Keçmişdə və müasir dövrdə istifadə olunan ənənəvi iqtisadi və sosial göstəricilər inkişafın planlaşdırılmasında və bu prosesin idarə edilməsində mühüm rol oynayıb və oynamaqdadır. Göründüyü kimi, inkişafı səciyyələndirən məlumatlar arasında ənənəvi iqtisadi göstəricilər xüsusi yer tutur. Bunlar, ilk növbədə, *ümumdaxili məhsul (ÜDM)* və onun hər hansı bir ölkə və ya ərazidə adambaşına düşən həcmidir. Bu iki əlaqəli göstərici ölkələrin inkişaf səviyyəsi və əhalinin rifah halının müqayisəli təhlilində ən çox istifadə olunan indikatorlardır.

1.2. İnkişaf sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərin qiymətləndirilməsində insan amili

ÜDM-in ümumi həcmi və onun adambaşına düşən payı çox əhəmiyyətli göstəricilər olsalar da, onlar inkişafın vəziyyətini tam və dolğun səciyyələndirə bilməz. Bu göstərici əsas etibarilə ölkənin və

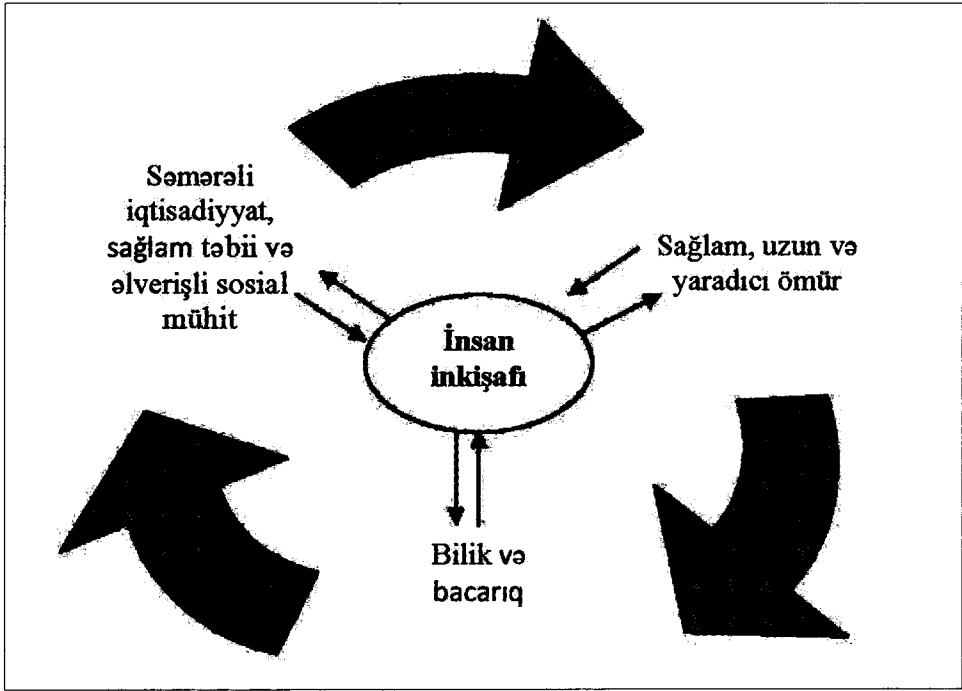
yaxud hər hansı bir ərazinin inkişaf üçün mövcud iqtisadi potensialından xəbər verir. Ümumiləşdirilmiş istehsalın həcmnin artımına və xidmətlərin genişləndirilməsinə aid göstəricilərdən olan ÜDM-in məbləği çox əhəmiyyətlidir və eyni zamanda əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması üçün mövcud imkanları əks etdirir. Lakin ÜDM-in ümumi həcmi və yaxud onun adambaşına düşən payı müasir anlamda inkişafın səviyyəsini və ölkənin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi siyasəti tam səciyyələndirə bilməz. Bu ondan irəli gəlir ki, qeyd edilən və bunlara bənzər digər tətbiq olunan göstəricilər orta vəziyyəti səciyyələndirir və artıq dərəcədə ümumiləşdirilmişdir. Bu tipli orta rəqəm və statistik göstəricilər müqayisə edilə biləcək və bir sıra hallarda müqayisə edilən ölkə və regionların inkişafından, vətəndaşlarının rifahındakı fərqlərdən və cəmiyyətdə hər bir şəxsin real vəziyyətindən xəbər vermir. Bununla əlaqədar yeni inkişaf göstəricilərinin yaradılması, onların planlaşdırma və idarəetmədə istifadəsi zərurəti əmələ gəlmişdi. Bu göstəricilərdən biri və ən əsası insanın inkişaf prosesinin mərkəzinə qoyan və onun müxtəlif cəmiyyətlərdə vəziyyətini universal əks etdirən bir qiymətləndirmə üsulu olmalı idi. Belə ki, artıq hər hansı bir ölkə və yaxud ərazidə insanın durumu və rifahı inkişafın əsas göstəricisinə çevrilməyə başlamışdı.

İnsanın cəmiyyətdə vəziyyətinin inkişafın hədəfi olması və insanın rifahının ən ali məqsəd kimi çıxış etməsi nəzərə alınaraq, XX əsrin son onilliyində inkişafın qiymətləndirilməsi üçün yeni bir göstəricinin tətbiqi fikri irəli sürüldü. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı üçün çalışan və eyni zamanda ABŞ-ın bir sıra aparıcı universitetlərində, o cümlədən Nyu-Yorkda fəaliyyət göstərən Kolombiya Universitetində (Columbia University) dəvət olunmuş professor kimi fəaliyyət göstərən Pakistan mənşəli alim **Məhbub ül Həq** və onun rəhbərlik etdiyi ekspert qrupu inkişafın qiymətləndirilməsi üçün yeni bir göstəricinin – insan inkişafı göstəricisinin istifadəsini və bu məqsədlə göstərilən meyarları qiymətləndirə bilən bir sıra əmsalların hesablanmasını təklif etdi. Bu göstəricilərdən ən geniş tətbiq olunanı *İnsan İnkişafı*

Əmsalıdır (İİƏ). Həmin əmsalın hesablanması zamanı üç qrup göstəricidən istifadə olunur: sağlamlıq, təhsil və gəlir. Göstərilən qruplara aid məlumatların seçilməsi tamamilə əsaslı və məntiqlidir. Bu məntiq ondan irəli gəlirdi ki, əgər ölkənin gəlirləri kifayət dərəcədə yüksəkdirsə və dövlətin inkişaf siyasəti, onun sosialyönümlülüyü düzgün planlaşdırılır və səmərəli idarə edildisə, o zaman ölkənin əhalisi sağlam və yüksək bilik və bacarığa yiyələnmək imkanlarına sahib olmalıdır. Belə vəziyyət isə öz növbəsində ölkə və ya ərazinin iqtisadi və sosial inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır.

Əhalinin sağlamlığı, bilik və bacarıqlara malik olması və onların gəlir əldə etmə imkanları kimi göstəricilər əsasında İİƏ hər bir ölkə üçün hesablanır. Qiymətləndirmələr əsasında BMT xüsusi hesabatlar dərc edir. BMT-nin İnsan İnkişafı adlanan hesabatları 1990-cı ildən başlayaraq hər il hazırlanır və yayılır. Hesabatlarda müxtəlif ölkə və bölgələrdə insan inkişafının qiymətləndirilməsi əsasında hər bir ölkənin reytingi müəyyənləşdirilir. Müxtəlif illərdə dünyanın 180-ə yaxın ölkəsi üçün aparılan təhlil və müqayisə ilə yanaşı, hesabatlarda insan inkişafının planlaşdırılması və idarə edilməsi sahəsindəki nailiyyətlər, menecmentin bu sahəsində istifadə olunan yeniliklər də təsvir və təbliğ edilir. Bu nailiyyətlər sırasında insanın uzun və yaradıcı ömür sürmək hüququ, təhsil səviyyəsini yüksəltmək imkanı, biliklərin tətbiqi nəticəsində gəlirlərin artması, sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması kimi göstəricilər təhlil edilir (şəkil 1.1.).

Beynəlxalq təşkilatların iştirakı və vahid metodika əsasında hazırlanan hesabatlarda davamlı insan inkişafı sahəsindəki nailiyyətlər haqqında məlumatlar yayılır və bu istiqamətdə yüksək nəticələrin əldə edilməsi yolları tövsiyə olunur. Bu hesabatlar həm qlobal miqyasda dünya üzrə, həm də qitə və ölkələr üzrə hazırlanır. Müasir dövrdə strateji önəm daşıyan, tükənməyən və daim təkmilləşən təbii sərvətlər arasında ən böyük əhəmiyyətə malik olanı və ən dəyərlisi insan potensialıdır. İnsan amili hər zaman inkişafın həlledici amili kimi çıxış edib və etməkdədir. Son zamanlar isə ölkələrin inkişafının,

Şəkil 1.1. İnkişafın qiymətləndirilməsində insan amili

əhalinin həyat səviyyəsi və rifahının bilik və bacarıqlardan asılı olması insan amilinin xüsusi əhəmiyyətini bir daha ön sıraya çıxarıb.

Bəllidir ki, idarəetmə və real iqtisadiyyat sahələrində qazanılmış nailiyyətlər, ölkənin nüfuzu və rəqabət qabiliyyəti istifadə olunan elmi yanaşmalardan və tətbiq edilən müasir innovativ texnologiyalardan asılıdır. Bu bilik və texnologiyaların yaradıcısı, onları təkmilləşdirən və tətbiq edən də insandır. Bu səbəbdən dünyada insan potensialını inkişafın mərkəzinə qoymaq, bu prosesi insana doğru yönləndirmək, göstərilən istiqamətdə mövcud olan problemləri aşmaq və mənəvi dirçəlişə yol açmaq prioritetdir. Əslində, bir çox davamlı inkişaf ideoloqları da qeyd olunan gerçəkliyi proqnozlaşdırılan innovativ inqilabın təməli kimi görürlər. Vaxtilə Ümummilli lider Heydər Əliyev də insan potensialını bütün sahələrdə və hər zaman inkişafın aparıcı lokomotivi, mərkəzi və həlledici amili kimi

müəyyənləşdirib. Onun təşəbbüsü ilə hələ keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq hər il minlərlə azərbaycanlı gəncin respublikadan kənarında yerləşən aparıcı ali mülki və hərbi məktəblərə göndərilməsi bu siyasətin təzahürüdür. Müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikasında müasir anlamda insan inkişafı ilə bağlı vəziyyətin fasiləsiz monitorinqinin aparılması, təhlil və qiymətləndirmələr əsasında insan inkişafı prosesinin idarə edilməsi ilk dəfə Ümummilli lider tərəfindən həyata keçirilmişdir. Onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikasında BMT-nin İnkişaf Proqramı ilə birlikdə insan inkişafı haqqında ilk hesabatlar hazırlanmışdır. Bu layihə əsasında insan potensialının inkişafının ölkədəki vəziyyətinin təhlilinə 1994-cü ildən başlanmışdır. Ölkə və BMT-nin rəhbərliyinin qərarı ilə layihənin həyata keçirilməsi bu kitabın müəllifinə tapşırılmışdır.

BMT-nin Azərbaycanda insan inkişafına aid ilk milli hesabatı 1995-ci ildə dərc edilmişdir. Onun ölkə ictimaiyyəti və beynəlxalq təşkilatlara təqdimatı Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən şəxsən həyata keçirilmişdir. Qeyd edilməlidir ki, insan potensialının formalaşmasının təşkili və idarəedilməsi sahəsində müstəsna bilik, bacarıq və təcrübəyə malik olan Ümummilli lider Heydər Əliyev yenicə müstəqillik qazanmış ölkədə gerçəkləşdirilən bu beynəlxalq əhəmiyyətli layihəyə xüsusi diqqət ayırırdı. Bunun nəticəsində BMT-nin Azərbaycanda İnsan İnkişafına dair 1996-cı il hesabatı dünyada ən uğurlu, inkişaf prosesinin nəzəriyyəsi və praktikasına yenilik gətirən hesabatlar sırasına daxil edilmişdir. Bu səbəbdən hesabatın təqdimat mərasiminə Ulu öndər Heydər Əliyevlə yanaşı, BMT Baş Katibinin müavini, BMT-nin İnkişaf Proqramının rəhbəri, dünyada tanınmış siyasi xadim və alim cənab Qustaf Spet də qatılmışdı. O zamandan Azərbaycanda insan potensialının zənginləşdirilməsi ölkə inkişafının bəynəlxalq səviyyədə də əsas prioritetinə çevrilib. Elə bu səbəbdən də ölkədə insan potensialı inkişafının göstəricisi olan insan inkişafı indeksi ilbəil artmaqdadır.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən uğurlu iqtisadi və sosial siyasətin nəticəsi kimi insan inkişafı göstə-

riciləri sürətlə yüksəlməkdədir. Nəticədə, qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq təşkilatların təhlillərinə əsasən Azərbaycan Respublikası 2010-cu ildən insan inkişafı sahəsində yüksək nəticələr əldə etmiş ölkələr qrupuna aid edilmişdir. O zamana qədər ölkə insan inkişafında orta nəticələr əldə etmiş ölkələr qrupuna daxil idi.

1.3. Tərəqqi göstəriciləri və Milli Xoşbəxtlik Əmsalı

İnsan inkişafı əmsalı ilə yanaşı, inkişafın qiymətləndirilməsi üçün bir sıra digər əmsal və göstəricilərin istifadəsi təklif edilmişdir. Bunlar arasında dünya inkişafının hazırkı mərhələsində *Tərəqqinin Həqiqi Göstəricisi (THG)* xüsusi qeyd edilməlidir. Bu göstərici ümumi iqtisadiyyatda «yaşıl iqtisadiyyatın» payını nəzərə alan inkişaf göstəricisidir. Qeyd olunan göstəricinin tətbiqinin bir çox tərəfdarları elə hesab edirlər ki, ekoloji amilləri və ətraf təbii mühitə təsirləri nəzərə almayan və davamlı inkişaf prinsiplərinə tam cavab verməyən iqtisadi artım cəmiyyət üçün nəinki faydalı deyil, hətta mənfi nəticələrə də gətirib çıxara bilər. Bu, əsasən, ətraf mühitin keyfiyyətinin pisləşməsində, təbii ehtiyatlardan qeyri-səmərəli istifadədə, sosial gərginliyin artmasında öz əksini tapır. Bir sıra digər göstəricilər də məlumdur ki, onların arasında müəlliflərinin adı (Vanderford və Riley) ilə məlum olan *Rifahın Planlaşdırılması və Həyatın Keyfiyyəti Əmsalı* qeyd edilə bilər. Birinci əmsalın hesablanması istifadə edilən göstəricilər arasında həftədə iş saatlarının miqdarı, əhali arasında sahibkarlarla sahibkar olmayanların nisbəti də nəzərə alınır. Sözügedən ikinci əmsalın hesablanması zamanı 9 amil əsas götürülür ki, bunlar işsizlikdən tutmuş iqlim xüsusiyyətlərinə qədər müxtəlif amil və təsirləri əhatə edir. Bunlarla yanaşı, daha bir göstərici – *Milli Xoşbəxtlik Əmsalı* da məlumdur. Lakin bu əmsalın dəqiq kəmiyyət göstəricisi olmadığından, onun tətbiqi imkanları məhduddur.

Bütün bu əmsallar inkişaf prosesi, onun planlaşdırılması, idarə edilməsi, monitorinqi üçün olduqca böyük əhəmiyyət daşısa da, İİƏ-nin hesablanmasına ölkə və regionların inkişafının qiymətləndirilməsində daha geniş yer verilir. Bu əmsal həm ölkənin bütün əhalisi, həm də ölkə daxilində seçilmiş qruplar üçün hesablanıla bilər. Belə seçilmiş qruplara əhalinin müxtəlif cins, irq və dini icmalara mənsub nümayəndələri də aid edilə bilər. Beynəlxalq statistikada və beynəlxalq müqayisə və qiymətləndirmələrdə İİƏ ən geniş istifadə edilən göstəricilərdəndir.

Şəkil 1.1.-də insan potensialına əsaslanan inkişafın idarə edilməsinin xüsusilə üç əsas amildən asılılığı təsvir edilmişdir. Şəkildə, eyni zamanda bu amillərin qarşılıqlı əlaqədə olması da öz əksini tapmışdır. Belə ki, bilik və bacarığa yiyələnmək üçün sağlamlıq ən vacib şərtlərdən biridir. Daim yeniləşən bilik və bacarıq isə səmərəli iqtisadiyyatın və əlverişli təbii və sosial mühitin yaradılmasının təminatçısıdır. İqtisadi imkanlar da öz növbəsində əhalinin sağlamlığının təmin edilməsi üçün şərait yaradır. Bu səbəbdən davamlı insan inkişafının planlaşdırılması, idarə edilməsi və monitorinqi üçün hər üç amil və onları ifadə edən göstəricilərin nəzərə alınması olduqca vacibdir. İnkişafda yüksək nailiyyətlər əldə etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, onların əhalisinin böyük əksəriyyəti sağlam və nisbətən uzun ömür sürür, sakinlərinin təhsil səviyyəsi yüksəkdir. Belə ölkələrdə bilik və yeni texnologiyalara əsaslanan iqtisadiyyat da çox yüksək gəlirlə fəaliyyət göstərir. Bu isə müvafiq inkişaf strategiyası və sosial siyasətin keçirilməsi nəticəsində əhalinin sağlam və savadlı olması üçün şərait yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, davamlı insan potensialına əsaslanan inkişafın planlaşdırılması və həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin prioritetlərindəndir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin «qara qızıl»ın «insan qızılı»na çevrilməsi konsepsiyası uğurla həyata keçirilməkdədir. Sənaye və kənd təsərrüfatının sürətlə artması, onların diversifikasiyası davamlı insan inkişafı üçün iqtisadi

imkanlar yaradır. Ölkənin müxtəlif bölgələrində kütləvi şəkildə yeni tədris ocaqlarının tikilməsi, yenidən qurulması, müasir avadanlıq və ləvazimatla təchiz edilməsi, təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi insan potensialının formalaşdırılması üçün vacib amildir. Ölkənin bütün bölgələrində yaradılan olimpiya kompleksləri və digər idman qurğuları və bununla yanaşı, müasir tibb mərkəzləri əhalinin sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu proqramların həyata keçirilməsində həm dövlət qurumları, həm də ictimai təşkilatlar, ilk növbədə, Heydər Əliyev Fondunun, Fondun Prezidenti, UNESCO və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban Əliyevanın rolu xüsusi diqqətə layiqdir.

1.4. İnsan potensialı inkişafın əsas amili kimi

BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanan və dünyada cəmiyyət və ayrı-ayrı fərdlərin inkişafının vəziyyətini əks etdirən məlumatları təhlil edərkən aydın olur ki, müxtəlif ölkələrdə vəziyyət eyni deyil. Bəzi ölkələr inkişafı yüksək səviyyəyə qaldırmağa nail olmuş və vətəndaşlarının layiqli həyat sürməsi üçün şərait yaratmışlar. Digər ölkələrdə isə bu sahədə əldə edilmiş nəticələr nisbətən aşağıdır. Ölkələrin inkişafı və əldə etdikləri nailiyyətlər arasındakı fərqlərin kökündə hansı amillərin durduğunu müəyyənləşdirmək olduqca vacibdir.

İnkişafın hansı amillərdən asılı olmasını müəyyən etdikdən sonra bu prosesin planlaşdırılması və idarə edilməsi ilə bağlı ən optimal qərarların qəbulu mümkündür. Bu isə inkişaf prosesinin sürəti və istiqamətinə, ölkənin rəqabət qabiliyyətinə bilavasitə təsir göstərə bilər və bu proseslərin həyata keçirilməsinin iqtisadi səmərəliliyini yüksəldər. Azərbaycan Respublikasında davamlı insan potensialının inkişafı prosesinin düzgün planlaşdırılması və idarə edilməsi həm

milli inkişaf proqramlarındakı, həm də Dünya Sammitində qəbul edilmiş Minilliyin Məqsədlərindəki hədəflərə global miqyasda nail olmaq üçün imkanlar yaradır. Bu fəaliyyət, eyni zamanda inkişaf və istehlakda dövlətlər arasında və bir sıra ölkələrin daxilində vətəndaşlar arasında müşahidə edilən kəskin fərqlərin aradan qaldırılması üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

İnsan potensialının formalaşması və inkişafının müvəffəqiyyətli idarə edilməsi üçün bu prosesə təsir edə bilən amillərin təhlili əhəmiyyətlidir. İnkişaf prosesinə müsbət təsir göstərə bilən, onun sürətini artıran amillər haqqında məlumatlar bu prosesin planlaşdırılması, tərəqqi üçün ayrılan vəsaitin optimal idarə edilməsinə yol açır.

İnkişafın sürəti və istiqamətinə təsir göstərən amillər arasında, ilk növbədə, ölkələrin tarixi, onların təbii sərvətlərlə zənginliyi diqqəti cəlb edə bilər. Ölkələrin inkişafının tarixi nailiyyətlərdən, ölkənin «yaşından» asılı olmasının təhlili cədvəl 1.1.-də verilir. Cədvəldə qədim və zəngin tarixə malik, bəşəriyyətin inkişafında mühüm rol oynamış, dünya sivilizasiyasına əvəzsiz töhfələr vermiş və müxtəlif qitələrdə yerləşən Yunanıstan (Avropa), Hindistan (Asiya) və Misir (Afrika), bəzi digər ölkələrdə, eyni zamanda bir sıra yeni yaranmış ölkələrdə (Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya) inkişafın səviyyəsi və ölkə vətəndaşlarının rifahı müqayisə edilir. Bu müqayisə göstərir ki, bəzi gənc, təqribən 250–300 və hətta 150 illik tarixə malik ölkələrdə inkişafın səviyyəsi min illəri arxada qoyan ölkələrlə müqayisədə daha yüksəkdir. Göstərilən qanunauyğunluq yalnız sabiq müstəmləkə dövlətləri olan Hindistan və Misirə aid deyil. Şübhəsiz ki, uzun müddət müstəmləkə olmaq bu ölkələrin inkişaf imkanlarına yetərincə mənfəət təsir göstərmişdir. Lakin cədvəldən göründüyü kimi, heç zaman müstəmləkə olmamış və qədim tarixə malik Yunanıstan və İtaliya da inkişaf göstəricilərinə görə hazırda təxminən 150 yaşlı Avstraliya və Kanadadan geridədir. Bu onu göstərir ki, tarixi amil vacib olsa da, inkişaf üçün həlledici rol oynamır.

Cədvəl 1.1.
Ölkə tarixinin inkişafa təsiri*

Ölkə	ÜDM adambaşına, ABŞ dolları	Orta təhsil müddəti, il	Gözlənilən ömür müddəti	Dünya ölkələrinin arasında insan inkişafına görə tutduğu yer
Hindistan	3,285	4,4	65,8	136
Misir	5,401	6,4	73,5	112
Yunanıstan	20,511	10,1	80,0	29
İtaliya	26,158	10,1	82,0	25
Kanada	35,369	12,3	81,1	11
Avstraliya	34,340	12,0	82,0	2
Yeni Zelandiya	24,358	12,5	80,8	6

*Mənbə: *Human Development Report, New-York, UNDP, 2013*

Ölkələrin təbii sərvətlərlə zənginliyi inkişaf prosesinin optimal idarə edilməsi üçün vacib amillərdəndir. Lakin müşahidələr göstərir ki, təbii sərvətlərin zənginliyi də həlledici rol oynamır (Cədvəl 1.2.). Cədvəldən göründüyü kimi, bir sıra hallarda təbii sərvətlərlə zəngin olan ölkələrdə inkişaf yüksək səviyyəyə qalxır. Məsələn, məlum olduğu kimi, Norveç çox zəngin neft və qaz yataqlarına malikdir. Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və onlardan əldə olunan gəlirlərin cəmiyyətə xidmətə yönəldilməsi nəticəsində bu ölkə inkişaf göstəricilərinə və əhalinin rifahı üçün yaradılmış şəraitə görə dünyada birinci yeri tutur. Ölkə əhalisinin təhsil səviyyəsi olduqca yüksək, orta yaş həddi isə 81 ildən artıqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, təbii sərvətlərlə zəngin olan Azərbaycanda xüsusi Neft Fondu yaradılmışdır. Fondun yaradılmasında məqsəd neft və qaz istehsalından əldə edilən gəlirləri davamlı inkişafın, çağdaş və gələcək nəsillərin rifahının təmin edilməsinə yönəltməkdir. Fondun yaradılması və fəaliyyətinin

təşkili zamanı Norveçin, həmçinin təbii sərvətlərlə zəngin və bu təbii ehtiyatlardan səmərəli şəkildə faydalanan digər ölkələrin müsbət təcrübəsindən geniş istifadə olunub. Hazırda Azərbaycan Respublikasının Neft Fondunda toplanmış vəsaitlər çağdaş və gələcək nəsillərin maraqlarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulub və bu fondun imkanları gedərək artmaqdadır. Neft Fondunun həyata keçirdiyi layihələr, eyni zamanda insan potensialının inkişafına xidmət edir. Buna misal olaraq, Fondun təhsil sahəsində ölkədə və ölkədən kənarında həyata keçirdiyi layihələri və fəaliyyətini göstərmək olar.

Təbii sərvətlərin zənginliyi və ölkənin inkişafı arasında əlaqələrin təhlili göstərir ki, bu amil də müvafiq və məqsədli idarəetmə siyasəti yürütmədən və müvafiq texnologiyalar tətbiq olunmadan müvəffəqiyyətli inkişafın təminatçısı kimi çıxış edə bilməz. Araşdırmalar göstərir ki, təbii sərvətlərin zənginliyi uğurlu inkişafı ancaq o halda təmin edə bilər ki, bərpa olunan və yaxud bərpa olunmayan təbii sərvətlər düzgün idarə olunsun. Bu isə öz növbəsində yalnız insan potensialının düzgün idarə edilməsi şəraitində mümkündür.

Cədvəl 1.2.

Təbii sərvətlərin idarə edilməsinin inkişafa təsiri*

Ölkə	Əhalinin gözlənilən ömür müddəti, illər	ÜDM adambaşına, ABŞ dolları ilə	Dünya ölkələri arasında davamlı insan inkişafı göstəricilərinə görə tutduğu yer
Nigeriya	52,3	2 102	153
Botsvana	53,0	13 107	119
Meksika	77,1	12 947	61
Rumıniya	74,2	11 011	56
Ekvatorial Qvineya	51,4	21 715	136
İsveçrə	82,5	40 527	9
Yaponiya	83,6	32 545	10
Norveç	81,3	48 688	1

*Mənbə: Human Development Report, New-York, UNDP, 2013

Cədvəl 1.2.-də verilən misallar da bunu təsdiqləyir. Təbii sərvətlərlə zəngin üç Afrika ölkəsində (Nigeriya, Botsvana, Ekvatorial Qvineya) inkişafın vəziyyəti, yəni onun davamlılığı, çağdaş və gələcək nəsillərin rifahını təmin edə bilməsi cədvəldə göstərilən digər ölkələrdən tamamilə fərqlidir. Bu, müqayisə edilən ölkələrin vətəndaşlarının orta yaş həddinin təhlilindən də aydın görünür. Müqayisələr nəticəsində bəlli olur ki, təbii sərvətləri bol olan və sosial baxımdan məsuliyyətli siyasət yürüdən ölkələrdə əhali sağlamdır. Bu faktı təsdiqləyən əsas göstərici isə orta yaş həddidir. Nigeriya, Botsvana, Ekvatorial Qvineya zəngin təbii sərvətlərə malik olmalarına baxmayaraq, bu ölkələrdə əhalinin uzun və layiqli ömür sürmək imkanları olduqca məhduddur.

Cədvəl 1.2.-dən aydın olur ki, adambaşına düşən təbii sərvətlərin miqdarı çox az olan Yaponiyada və ya İsveçrədə orta yaş həddi yuxarıda göstərilən zəngin Afrika ölkələrindəkindən az qala 1,5 dəfə çoxdur. Qeyd edilməlidir ki, ölkənin təbii sərvətlər hesabına formalaşan makroiqtisadi göstəricisi olan ÜDM-in həcmi də uğurlu inkişafı və əhalinin müvafiq rifahını təmin edə bilmir. Məsələn, Rumıniyada hər bir vətəndaşa düşən ÜDM-in həcmi Ekvatorial Qvineyada adambaşına düşən orta gəlirlərdən təxminən iki dəfə azdır. Buna baxmayaraq, daha aşağı iqtisadi göstəriciyə malik Rumıniyada vətəndaşların orta ömür müddəti 74 yaşa yaxın olduğu halda, Ekvatorial Qvineyada bu rəqəm yalnız 51,4 ilə bərabərdir (Cədvəl 1.2.). Bu misal bir daha göstərir ki, hər hansı bir ölkədə təbii sərvətlərin zənginliyi və bunun hesabına əldə edilmiş daha yüksək iqtisadi göstəricilər uğurlu inkişafın təminatçısı kimi çıxış edə bilməz. Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi yalnız idarəetmə sahəsində müasir və sosialyönlü siyasətin həyata keçirildiyi şəraitdə uğur gətirə bilər. Azərbaycan Respublikasında bu siyasət uğurla həyata keçirilməkdədir.

Göründüyü kimi, təbii sərvətləri məhdud olan bir sıra ölkələrdə inkişaf prosesi daha uğurludur və vətəndaşların rifahı yüksək səviyyədə təmin edilib. Əksinə, bəzi hallarda təbii sərvətlərlə zəngin bir sıra ölkələrdə belə müsbət göstəricilər müşahidə olunmur. Bu o

deməkdir ki, təbii sərvətlərin yalnız səmərəli və sosial baxımdan məsuliyyətli idarə olunması ölkənin sürətli inkişafını və vətəndaşların yüksək rifah halını təmin edə bilər.

Yuxarıda təhlil edilən hər iki cədvəldə təqdim edilmiş məlumatlar və onların təhlilindən aydın olur ki, ölkənin zəngin tarixi, onun keçmiş nailiyyətləri, vaxtilə əldə edilmiş uğurları və eyni zamanda təbii sərvətlərlə zəngin olması müvəffəqiyyətli inkişafı və əhalinin yüksək rifahını təmin etmək üçün kifayət deyil. Bu prosesdə həlledici rol insan amilinə məxsusdur. İnkişaf prosesinin idarə edilməsi sahəsində qərar qəbul edən şəxslərin biliyi və bacarığı bu sahədə qazanılan müvəffəqiyyətlərin təminatçısıdır.

İnsanlar təbiət etibarilə eyni növə aiddirlər. İnsan cəmiyyətinə gəldikdə isə insanlar müxtəlif irqlərə və millətlərə mənsubdurlar və fərqli dinlərə ibadət edirlər. Göstərilən səbəbdən digər müqayisə olunan amillər kimi irqi, milli və ya dini xüsusiyyətlərin də uğurlu inkişafı əlaqəsi təhlil edilə bilər. Təhlillər göstərir ki, inkişaf səviyyəsinin milli xüsusiyyətlərdən, irqi, yaxud dini mənsubiyyətdən asılılığı, demək olar ki, yoxdur. Sübut üçün inkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunun uğurlarında mühacirlərin rolunu araşdırmaq kifayətdir. Bu təhlillər göstərir ki, yüksək nailiyyətlər əldə etmiş ölkələrdə digər ölkələrdən köçənlər, yəni mühacirlər çox böyük fəallıq sərgiləyirlər. Özü də bir çox hallarda mühacirət etmiş şəxslər inkişafda geridə qalmış ölkələrin vətəndaşlarıdır. Eyni zamanda onlar fərqli irq və millətlərin nümayəndələridirlər, müxtəlif dinlərə ibadət edirlər. Lakin buna baxmayaraq, əlverişli iqtisadi, sosial və mədəni mühitə düşdüyü zaman onlar həyatın fərqli istiqamətlərində – elm, texnologiya, idarəetmə, idman, mədəniyyət, incəsənət və digər sahələrdə yüksək nəticələr qazanıblar. Uğurlu şəxsi karyera qurmaqla yanaşı, onlar mühacirət etdikləri ölkələrin inkişafına dəyərli töhfələr veriblər. Bu səbəbdən irqi, milli və yaxud dini mənsubiyyət inkişafın müvəffəqiyyətini müəyyənləşdirən amil hesab edilə bilməz. Bütün sadalananlar bir daha təsdiq edir ki, uğurlu inkişafın yeganə təminatçısı optimal idarəetmədir.

İdarəetmənin uğurlu inkişafın təmin edilməsində həlledici rolunu, bu prosesin irqi, dini və milli mənsubiyyətdən asılı olmadığını Cənubi Koreyanın timsalında müşahidə etmək mümkündür. BMT-nin 2013-cü il üçün hesabatına əsasən, cəmi 50 ilə yaxın tarixi olan Cənubi Koreya insan inkişafı göstəricilərinə görə dünyada 12-ci yerdədir və Fransa, Böyük Britaniya, Belçika, Finlandiya, İtaliya, Avstriya kimi bəlli dünya liderlərini belə geridə qoyub. Şimali Koreya isə eyni millətin dövləti olmasına və oxşar məkanda yerləşməsinə baxmayaraq, inkişaf səviyyəsinə görə çox geridədir. Bu müqayisə idarəetmənin nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasını bir daha sübut edir.

Təqdim edilmiş misallardan aydın olur ki, insan potensialının formalaşdırılması və səfərbər edilməsi sürətli və innovativ inkişafın təminatçısıdır. Bu istiqamətdə məqsədyönlü siyasət isə mütləq cəmiyyətdə bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına, daim yeniləşdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə əsaslanır. Belə siyasəti formalaşdırmaq və həyata keçirmək üçün davamlı insan inkişafı sahəsində bilik və bacarıqlara yiyələnmək olduqca vacibdir. Çağdaş və gələcək nəsillərin davamlı inkişafının planlaşdırılması, idarə edilməsi və monitorinqi ilə bağlı biliklər, eyni zamanda uğurlu şəxsi karyera qurulmasında da xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Demografik və ekoloji tələblərə cavab verən yüksək səviyyəli inkişaf üçün həm müasir biliklərin, həm də etnik və ənənəvi yerli biliklərin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Ənənəvi yerli bilik və bacarıq dedikdə, ilk növbədə, tarixən toplanmış xalq təcrübəsi, o cümlədən qədim əlyazmalarda və folklor nümunələrində əksini tapan, illərin sınağından çıxan bilik və bacarıqlar nəzərdə tutulur. Başlıca olaraq insan potensialına, yerlərdə mövcud olan və bərpa edilə bilən təbii ehtiyatların istifadəsinə əsaslanan iqtisadi fəaliyyət davamlı inkişafın təmin olunmasının vacib amilidir. Müasir biliklər və ən müasir yüksək texnologiyalarla yanaşı, bu əvəzsiz bilik və bacarıq xəzinəsinin ölkə və regionların inkişafında rolu böyükdür. Son dövrdə ənənəvi biliklərin əhəmiyyəti xüsusilə artmışdır. UNESCO-nun təşəbbüsü ilə

yaradılmış, iqtisadi fəaliyyəti və həyat tərzi, əsasən, ənənəvi biliklər üzərində qurulmuş yeni «biosfer rezervatlar» adlanan yaşayış məskənlərinin salınması buna bir misaldır. Dünyanın müxtəlif qitə və ölkələrində yaradılmış bu biosfer məskənlərinin sayı artıq 500-ü keçmişdir. Biosfer məskənlərinin sayı daim artmaqdadır.

Ənənəvi və ən müasir biliklərin vəhdətindən ibarət texnologiyaların yaradılması və yayılması təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsinə zəmanət verir və eyni zamanda ətraf mühitin mühafizəsinə xidmət edir. Azərbaycan Respublikası milli mədəniyyətin və ənənəvi biliklərin qədim məskənlərindəndir. Azərbaycanda qorunan qədim əlyazmalar, onların təhlili, bu əlyazmalarda mühafizə olunan biliklərin istifadəsi olduqca vacibdir. Folklor nümunələri və orta əsrlərdə yaradılmış elmi və bədii əsərlər etnik biliklərin qiymətli daşıyıcılarıdır. Bu irsin qorunması xüsusi qayğı və diqqət tələb edir.

Etnik biliklərlə müasir texnologiyaların bir araya gəlməsi nəticəsində iqtisadi baxımdan çox gəlirli sahələr meydana çıxıb. Bunlara misal olaraq, müasir farmakologiya, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, ekoloji təmiz və ya üzvi qidaların və qida əlavələrinin istehsalı sahələrini göstərmək olar. Sözügedən istiqamətin inkişafı sağlam həyat tərzi keçirmək, uzun və sağlam ömür sürmək üçün vacibdir. Bu isə davamlı insan inkişafına yönəlik siyasətin istiqamətindən xəbər verir. İstehsal olunan qida məhsullarının və tibbi profilaktikada istifadə olunan preparatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi bilavasitə bu istiqamətin inkişafına yönəldilmiş siyasətin həyata keçirilməsi şəraitində mümkündür.

Azərbaycan Respublikasında qədim əlyazmaların ən zəngin toplusu Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə və tədqiq edilir. Burada qorunan əlyazmalardan üçü UNESCO tərəfindən dünya əhəmiyyətli abidə kimi rəsmi qeydə alınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev Fondu və bu Fondun prezidenti, UNESCO və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə bu əlyazmaların qorunması, tədqiqi və təbliği istiqamətində çox əhəmiyyətli işlər görülür.

1.5. Biliyə əsaslanan inkişafın və texnoloji nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi

Müasir dövrdə müvəffəqiyyətli və davamlı xarakter daşıyan inkişafın əsasında insan, onun bilik və bacarıqları durur. Yeni biliklərin yaradılması, bu biliklərin bacarığa çevrilməsi və onların əsasında yaradılmış məhsulların, o cümlədən, yeni texnologiyaların müxtəlif ölkələrə ixrac edilməsi iqtisadiyyatın çox gəlirli bir istiqamətinə çevrilib. Artıq bir sıra şirkətlər və hətta ölkələr öz iqtisadiyyatının böyük bir payını yeni biliklərin əldə edilməsi və bu biliklər sayəsində yaradılan ən müasir texnologiyaların istifadəsi və xaricə ixrac edilməsi əsasında qurur. Məsələn, dünyada məşhur olan «Mikrosoft» şirkətinin əsas gəlirləri kompyuter proqramlarının yaradılması və onların dünyada yayılmasından əldə edilir. Şirkətin yaratıcısı və sahibkarı olan Bill Qeyts isə dünyanın ən zəngin adamlarındadır. Ən zəngin adamlar sırasına daxil olmaqla yanaşı o, dünyanın ən tanınmış xeyriyyəçisidir və varidatının 90 %-dən çoxunu dünyada həyata keçirilən inkişaf proqramlarına yönəltmək niyyətindədir. Qeyd edilməlidir ki, yeni bilik və texnologiyalar yaradan ölkələr eyni zamanda bu istiqamətdə global miqyasda təhsilin təşkili ilə də məşğuldurlar. Göstərilən istiqamətdə gerçəkləşdirilən fəaliyyət və müxtəlif ölkələrdən tələbələrin cəlb edilməsi öz-özünə iqtisadi baxımdan çox gəlirli bir sahəyə çevrilmişdir. Bununla yanaşı, bu istiqamətdə fəaliyyət inkişaf etmiş ölkələrə dünyanın müxtəlif regionlarından təhsil almaq üçün gələn istedadlı gənclərin seçilməsi və cəlb edilməsi üçün yeni imkanlar yaradır.

Biliyə və innovativ texnologiyalara əsaslanan inkişaf Azərbaycanın dövlət siyasətinin başlıca məqsədlərindəndir. Hazırda ölkədə innovativ inkişafı təmin edəcək kreativ şəxslərin formalaşdırılması prioritet kimi müəyyənləşdirilib. Dünyada tanınmış alim və siyasi xadim, akademik Ramiz Mehdiyev kreativ şəxslərin formalaşması və onların bilik və bacarıqlarından davamlı insan inkişafı siyasətinin gerçəkləşdirilməsi üçün istifadənin nəzəri əsaslarını işləmiş və praktikada tətbiqi yollarını göstərmişdir.

Ən müasir və yüksək texnoloji nailiyyətlərin həm qazanılması, həm də istifadəsi insan potensialından asılıdır. Bu səbəbdən insan potensialının inkişafı, yəni bilik və bacarıqların artırılması, kreativ şəxslərin formalaşması tərəqqinin əsas amilidir. Biliyə əsaslanan inkişafa yönəldilmiş siyasəti dəyərləndirmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə oluna bilər. Bu üsullardan biri ÜDM-dən elm və təhsil üçün ayrılan payın qiymətləndirilməsidir. Hər hansı bir ölkə və yaxud bölgədə bu məqsədlər üçün lazımı qədər vəsaitin ayrılması, həmin vəsaitin məqsədli idarə edilməsi innovativ inkişaf sahəsində aparılan siyasətin düzgün və məqsədyönlü olmasından xəbər verir. Bunlarla yanaşı, innovativ inkişafın göstəriciləri kimi digər indikatorlardan da istifadə edilməkdədir. Bunlara hər min nəfərə düşən fərdi kompyuterlərin sayı, İnternet istifadəçilərinin miqdarı, ali savadlı əhali arasında təbii və texniki sahə mütəxəssislərinin nisbəti və s. aiddir.

Lazımı miqdarda maddi vəsaitin ayrılması yüksək texnoloji nailiyyətlərin tətbiqi və innovativ cəmiyyətin formalaşması üçün vacib şərt olsa da, bu nailiyyətlərin əldə edilməsi üçün kifayət deyil. Bu istiqamətdə nəzərə çarpan irəliləyişə nail olmaq üçün vəsait ayırmaqla yanaşı, müvafiq siyasətin aparılması və məqsədli idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi də vacibdir. Həmin siyasətin əsas istiqamətlərindən biri cəmiyyəti bu yeniliklərə yiyələnməyə hazırlamaq və bu istiqamətdə məqsədli tədbirlər həyata keçirməkdir. İnsan potensialının inkişafı və kreativ şəxslərin formalaşmasına yönəldilmiş siyasət, ilk növbədə, peşəkarlar tərəfindən yeni elmi biliklərin yaradılmasını təmin etməlidir. Bununla yanaşı, kreativ şəxslər yeni biliklər əsasında yaradılmış innovativ texnologiyaların sənaye və kənd təsərrüfatında tətbiqinə, onların əsasında yeni yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik məhsulların istehsalına hazır olmalıdırlar. Eyni zamanda bütün əhali, bütövlükdə cəmiyyət üzvləri innovativ inkişafın imkanları barəsində məlumatlandırılmalı, bu yenilikləri istehlakçı və iştirakçı kimi qəbul etməlidirlər. Cəmiyyətin innovativ tərəqqiyə hazır olması insan inkişafının əsas məqsədlərindən biridir. Göstərilən

istiqlamətdə aparılan siyasətin planlaşdırılması və həyata keçirilməsində dövlət qurumları ilə yanaşı, vətəndaş cəmiyyətinin o cümlədən GHT-lərin və fərdi sektorun imkanlarından istifadə edilməsi vacibdir. Bu fəaliyyət vahid milli strategiya kimi çıxış edir və tədbirlərin səmərəliliyini artırır.

Biliyə əsaslanan inkişafı qiymətləndirmək üçün BMTİP (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı) XXI əsrin əvvəllərində yeni bir göstəricinin istifadəsini təklif etmişdir. Bu göstərici Texnoloji Nailiyyətlər Əmsalıdır (TNƏ). Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən inkişafın qiymətləndirilməsi üçün bu əmsaldan ilk dəfə 2001-ci ildə istifadə edilmişdir. TNƏ bir neçə göstərici əsasında hesablanır. Onların arasında ölkədə qeydə alınan yeni ixtiralar və onlardan istifadə, o cümlədən bu ixtiraların xaricdə istifadəsi nəticəsində ölkəyə daxil olan vəsaitlər xüsusi yer tutur. Əmsalın hesablanması zamanı ölkədə yüksək səviyyəli mütəxəssislərin sayı da nəzərə alınır. Oxuyan tələbələrin gələcək ixtisası da Texnoloji Nailiyyətlər Əmsalına təsir göstərir. Təbiət və texniki elmlər, mühəndislik, memarlıq və inşaat, aqronomluq, zootexniklik, meşəçilik, balıqçılıq və digər praktiki biliklər sahəsində ali təhsil alan tələbələrin sayı, onların bütün tələbələr arasında faizi də əmsalın hesablanmasında istifadə olunur. Təbii və texniki elmləri öyrənən tələbələrin payının çox olması texnoloji nailiyyətlərin əldə edilməsində vacib bir amildir və TNƏ-nin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir.

BMT-nin hesablamalarına əsasən TNƏ göstəricilərinə görə dünya ölkələri dörd qrupa bölünürlər: bu sahənin liderləri, potensial liderlər, yeni texnologiyalardan və biliklərdən geniş istifadə edən ölkələr və bu sahədə geridə qalan ölkələr. Beynəlxalq təşkilatların fərqli mənbələrdə yer alan qiymətləndirmələrinə görə, dünyanın 18–20 ölkəsi bu sahədə lider hesab edilə bilər. Bu ölkələr arasında ən qabaqcıl yerləri ABŞ, Yaponiya, Böyük Britaniya, Norveç, İsveç və başqaları tuturlar. Bu ölkələrdə elm və yeni texnologiyalara xüsusi diqqət yetirilir. Məsələn, İsveçdə ölkənin ümumdaxili məhsulunun (ÜDM) 3,8 faizi elm və texnologiyaların inkişafına yönəldilir. Digər yüksək texnoloji

nailiyyətlər qazanmış ölkələrdə də elmin və texnologiyaların inkişafına ÜDM-in 2–4 faizi ayrılır. Nəzərə alınmalıdır ki, yuxarıda adı çəkilən və ümumiyyətlə, lider qrupuna aid olan ölkələr iqtisadi baxımdan da çox zəngindirilər və onlarda ÜDM-in həcmi də digər ölkələrlə müqayisədə xeyli yüksəkdir. Bu o deməkdir ki, həmin ölkələrdə elmin inkişafı və yeni biliklər əldə edilməsi üçün kifayət qədər vəsait ayrılır.

BMT-nin təklif etdiyi texnoloji nailiyyətlərə aid təsnifata görə, Azərbaycan ikinci, potensial liderlər qrupuna aiddir. Bu, kifayət qədər yüksək göstəricidir və ölkədə elmin inkişafına yönəldilmiş siyasətin, təhsilə ayrılan diqqətin və aparılan islahatların nəticəsidir. Lakin ölkənin liderlər qrupuna keçmək imkanları da tam realdır. Bunun üçün elmə, ilk növbədə, təbiət və texniki elmlərə diqqət artırılmalıdır, bu istiqamətdə insan potensialının inkişafı gücləndirilməlidir. Eyni zamanda ölkədə yüksək texnoloji məhsulların istehsalı və bu məhsulların ixracdakı payı da artmalıdır. Göstərilən nəticənin əldə edilməsində etnik və yerli biliklərin də əhəmiyyəti böyük ola bilər. Ölkədə həyata keçirilən regionların və qeyri-neft sektorunun inkişaf proqramları da bu məqsədə xidmət edir. Heydər Əliyev Fondu və Təhsil Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən «Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb» təşəbbüsü də eyni zərurətdən doğub.

Elmin inkişafı və texnoloji nailiyyətlərin əldə edilməsi üçün vəsaitlər həm dövlət büdcəsindən, həm də özəl şirkətlərin fondlarından ayrılır. Bir çox özəl şirkətlərin uğurlu fəaliyyəti elmə, yeni texnologiyalara, eləcə də onların yaradıcısı və daşıyıcısı olan insana, onun potensialının inkişafına ayrılan diqqətin nəticəsidir. Elmi nailiyyətlərin əldə edilməsi və istifadəsi sayəsində bu şirkətlərin rəqabət qabiliyyəti getdikcə yüksəlir. Eyni zamanda tərəqqiyə diqqət ayıran şirkətlərin cəmiyyətdə nüfuzu da artır. Bu da öz növbəsində rəqabət qabiliyyətini yüksəldir, milli və beynəlxalq şirkətlərə əlavə gəlir əldə etmək imkanları yaradır. Buna misal olaraq, ölkənin uğurla həyata keçirilən neft strategiyasını göstərmək olar. Bu strategiyanın reallaşdırılması prosesində insan potensialının inkişafına xüsusi diqqət yetirilir.

Cədvəl 1.3.
Azərbaycanda Texnoloji Nailiyyətlər Əmsalı (TNƏ)

TNƏ qiyməti	Ölkənin xarakteristikası
0,50 +	Lider
0,35 – 0,49	Potensial lider
0,20 – 0,34	Texnologiyaları dinamik tətbiq edənlər
0,20	Geridə qalan ölkələr
0,42	Azərbaycan

Mənbə: Azerbaijan Human Development Report, 2003

Göründüyü kimi, insan potensialının formalaşması və bu tükənməz sərvətin optimal səfərbərliyi müasir idarəetmənin ən vacib elementlərindəndir. Bu sahədə mükəmməl bilik qazanmadan hər hansı bir sahədə uğurlu fəaliyyət göstərmək və nailiyyət əldə etmək mümkün deyil. Davamlı insan inkişafı sahəsində biliklərə yiyələnmək şəxsi karyeranın qurulması üçün də vacibdir.

1.6. İnsan potensialının formalaşması siyasəti və əmək bazarı

İnsan potensialının inkişafının planlaşdırılması və idarə edilməsi siyasətində təhsil xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamət üzrə fəaliyyəti planlaşdırarkən təhsilə cəlb edilənlərin sayının artırılması, ömür boyu təhsilin təmin edilməsi ilə yanaşı, təhsilin istiqamətlərinə də xüsusi diqqət ayrılmalıdır.

Qeyd edildiyi kimi, bilik və bacarığın, müvafiq olaraq təhsil və təlimin innovativ inkişafda və insan potensialının təkmilləşdirilməsində rolunu nəzərə alaraq, ölkədə yüzlərlə yeni təhsil müəssisələri tikilir, mövcud olan təhsil ocaqları yenidən qurulur, ən müasir avadanlıq və tədris vasitələri ilə təchiz edilir. Təhsilin bazasının yeniləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi həm dövlət təşkilatları, həm də

Heydər Əliyev Fondu tərəfindən ölkənin bütün bölgələrində uğurla həyata keçirilməkdədir.

Təhsil sahəsində prioritet istiqamət olan davamlı insan inkişafı çağdas nəsillərin tələbatlarını ən optimal şəkildə təmin edən və eyni zamanda gələcək nəsillərin imkanlarını məhdudlaşdırmayan bilik və bacarığa əsaslanır. Bu tərəqqi yolu ölkə və planetimizin inkişafı və əhalinin rifahının təmin edilməsinin yeganə təminatçısıdır. Davamlı inkişafın hədəflərinə çatmaqda təhsilin xüsusi əhəmiyyət daşımasını nəzərə alaraq, BMT və UNESCO 2005–2014-cü illəri dünya üzrə davamlı inkişaf sahəsində tədris onilliyi elan etmişdir. Bu barədə sənəd 1 mart 2005-ci ildə Nyu-Yorkda imzalanıb.

Qeyd edilməlidir ki, Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş ölkənin Təhsil Strategiyasına görə, Azərbaycanda davamlı inkişafın və insan potensialına əsaslanan təhsilin tədris kurikulumlarına daxil edilməsi prosesi daha erkən başlanmışdır (cədvəl 1.4.). 2001-ci ildən, yəni BMT və UNESCO-nun qərarından 4 il öncə Təhsil Nazirliyi ölkənin ali və orta məktəblərində davamlı və insan potensialına əsaslanan inkişaf fənninin tədrisini geniş miqyasda həyata keçirməyə başlamışdır. Artıq 2003-cü ildə Azərbaycanda ümumtəhsil orta məktəbləri üçün bu fənnə aid dünyada ilk dərş proqramı hazırlanmış, dərşlik və dərş vəsaitləri Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq və nəşr edilmişdir (cədvəl 1.4.). Azərbaycan davamlı və insan potensialına əsaslanan inkişafı ümumi təhsil prosesinə daxil etmiş dünyada birinci ölkə idi. Azərbaycan təhsilinin bu istiqamətdə əldə etdiyi nailiyyətlər haqqında məlumatları BMT-nin Baş Qərar-gahı (Nyu-York) 2005-ci ildə bütün dünyaya yaymışdır. Bu təşkilat həmən fənn üzrə ölkəmizdə hazırlanmış, ingilis dilində dərc edilmiş ali məktəblər üçün dərş vəsaitini digər ölkə və təşkilatların istifadəsi üçün 2005-ci ildən öz saytında yerləşdirmişdir.

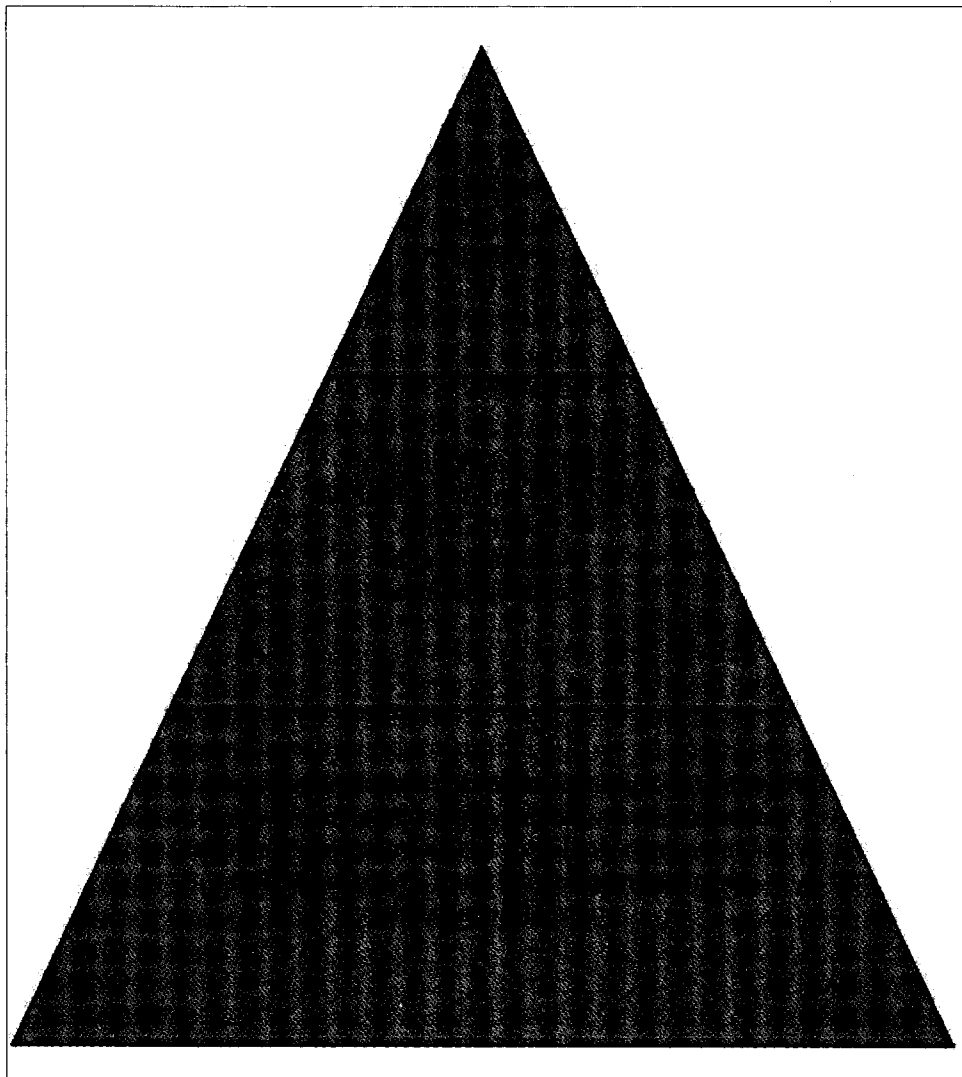
İnsan inkişafınının planlaşdırılması və idarə edilməsində, kadr potensialının formalaşdırılmasında əmək bazarının tələbatları xüsusi nəzərə alınmalıdır. Gələcək əmək bazarının proqnozları əsasında insan

potensialının formalaşdırılması həm yaxın gələcək, həm də daha uzaq perspektivlərin nəzərə alınması insan inkişafının müvəffəqiyyətli idarə edilməsinin vacib şərtidir. Belə planlaşdırma, eyni zamanda əmək bazarının tələbatlarını da nəzərə almalıdır. İnsan potensialının formalaşmasının idarə edilməsində yeni biliklər yaradanlar, bu biliklər əsasında yüksək rəqabətli məhsullar istehsal edənlər və bu prosesləri idarə edənlər arasında optimal nisbətində əldə edilməsi vacib şərtlərdəndir. Bu ixtisaslaşmalar arasında optimal nisbət şəkil 1.2.-də təqdim edilib.

Cədvəl 1.4.

Davamlı insan inkişafı tədrisinin xronologiyası:
Azərbaycan və dünya

İl	Dünya	Azərbaycan
2001	Məlumat yoxdur	Davamlı insan inkişafı ölkənin orta ümumtəhsil məktəblərində, pilot layihə. Təhsil Nazirliyinin əmri
2003	Məlumat yoxdur	Davamlı insan inkişafına dair orta ümumtəhsil məktəblər üçün dünyada ilk kurikulum (tədris proqramı və dərs vəsaiti) dərc edilir. Təhsil Nazirliyinin əmrləri, № 175, 688
2005	BMT və UNESCO 2005 – 2014-cü illəri davamlı inkişafın tədrisi onilliyi elan edir (UNIS/INF/63, 28.02.2005)	Davamlı insan potensialına əsaslanan inkişaf bütün orta məktəblərdə (insan və cəmiyyət fənni tərkibində) tədris edilir. Təhsil Nazirliyinin əmri, № 880
2006	Məlumat yoxdur	Davamlı inkişaf bütün ali məktəblərdə seçmə fənn kimi tədris edilir. Tədris proqramının təsdiqi, Təhsil Nazirliyinin əmri, № 642
2007	Məlumat yoxdur	Ali məktəblər üçün (bütün ixtisaslar üçün) dərs vəsaiti dərc edilir. Təhsil Nazirliyinin əmri, № 961
2010	Məlumat yoxdur	«Yaşıl» peşə fəaliyyətinin tədrisinin təşkili. Təhsil Nazirliyinin əmri № 569

Şəkil 1.2. Ali təhsildə insan potensialının formalaşmasında ixtisaslaşma

Şəkil 1.2.-dən göründüyü kimi, piramidanın əsasını və müvafiq olaraq ən çox saylı hissəsini yeni bilik və innovativ məhsullar yaradan təbiət, texniki və aqrar elmlər sahəsində çalışan, yaradılmış yüksək

rəqabət qabiliyyətli innovativ məhsul və xidmətlərin kütləvi istehsalını və istifadəçiyə çatdırılmasını təmin edən mühəndis, aqronom, zootexnik və digər mütəxəssislər təşkil edir. İqtisadçılar və idarəetmə sahəsində çalışan digər mütəxəssislər piramidanın daha yüksək, lakin dar seqmentində yer alıblar. Onların funksiyası piramidanın birinci səviyyəsində yaradılmış yeni bilik və onların əsasında istehsal olunmuş məhsulların istehsal və istifadəsi proseslərini ən səmərəli şəkildə təşkil etməkdir. Piramidanın birinci səviyyəsində əldə edilmiş elmi və texnoloji nailiyyətlər nə qədər zəngin və innovativ olarsa, ikinci səviyyədə idarəetmə imkanları bir o qədər genişlənər.

Hüquqşünaslar isə piramidanın üçüncü və ən dar seqmentini təşkil edir. Onların funksiyası inkişaf üçün əlverişli hüquqi mühitin yaradılması və bu mühitin mühafizəsidir. Əmək bazarında da iş yerləri təxminən eyni nisbətdə formalaşır və bu xüsusiyyətin ixtisas seçimi zamanı nəzərə alınması olduqca əhəmiyyətlidir.

Şəkil 1.2.-də təqdim edilən piramidanın tələblərinə riayət edilməsi insan potensialının formalaşması ilə yanaşı, eyni zamanda gənc mütəxəssislərin məşğulluğunun təmin edilməsinin vacib şərtidir.

Beləliklə, insan amili və onun potensialı inkişaf prosesinin ən vacib amillərindəndir və bu prosesin planlaşdırılması, idarəedilməsi və monitorinqi zamanı geniş istifadə edilir.

Mövzunun tədrisi nəticəsində tələbə aşağıdakı biliklərə yiyələnməlidir:

1. İnkişafın qiymətləndirilməsində istifadə olunan göstəricilər
2. İnkişaf prosesinə təsir edən amillər
3. Ölkələrin tarixinin və keçmişdə əldə etdiyi nailiyyətlərin inkişafının müasir vəziyyəti ilə əlaqəsi
4. Ölkələrin inkişafının təbii ehtiyatların zənginliyindən asılılığı
5. İnkişaf prosesində insan amilinin rolunun qiymətləndirilməsi
6. Biliyə əsaslanan inkişaf haqqında anlayış
7. Biliyə əsaslanan inkişafın qiymətləndirilməsində istifadə edilən göstəricilər
8. Texnoloji nailiyyətlər əmsalının hesablanmasında istifadə edilən göstəricilər
9. Texnoloji nailiyyətlər əmsalının göstəricilərinə görə dünya ölkələrinin qruplara bölünməsi
10. Azərbaycan Respublikası innovativ inkişaf yolunda
11. İxtisaslaşma və əmək bazarı arasında əlaqənin qurulması prinsipləri

Məşğələ mövzuları:

1. İnkişafın ümumi göstəriciləri
2. İnkişafın tarixi amillərdən asılılığı
3. İnkişafın təbii ehtiyatların zənginliyindən asılılığı
4. İnkişafda irqi, milli və dini xüsusiyyətlərin rolu
5. İnkişafda insan amilinin rolu
6. Biliyə əsaslanan inkişafın qiymətləndirilməsində istifadə olunan indikatorlar
7. İnkişafın qiymətləndirilməsində TNƏ-nin istifadəsi
8. Azərbaycanda TNƏ-nin qiymətləndirilməsi

FƏSİL 2.

İNSAN POTENSİALI VƏ DAVAMLİ İNKİŞAFIN TƏMİN EDİLMƏSİ

İnsan inkişafı anlayışı. İnsanın tarixi və fərdi inkişafı. Davamlı insan inkişafı anlayışı və onu səciyyələndirən amillər. «Gələcəksiz inkişaf»ın və «bərabərsizliklə səciyyələnən inkişaf»ın tərəqqiyə mənfi təsiri. «Texnoloji gerilmə ilə inkişaf»ın qarşısının alınmasında insan potensialının formalaşmasının rolu. İnkişaf proseslərinin optimal idarə edilməsində davamlı inkişafın və inkişaf üçün bərabər imkanların yaradılmasının rolu. İstehlak mədəniyyəti və insan inkişafı. İnsanın təhlükəsizliyi davamlı insan inkişafı amili kimi.

2.1. İnsan inkişafı anlayışı

XX əsrin son onilliyində dövriyyəyə buraxılmış davamlı insan inkişafı anlayışı və müvafiq olaraq bu prosesi xarakterizə edən termin nisbətən yenidir və ilk dəfə həmin dövrdə BMT tərəfindən beynəlxalq hesabat, statistika, milli və beynəlxalq təhlillərdə istifadə üçün təklif olunmuşdur. Fəsil 1-də göstərildiyi kimi, bu anlayış hər bir fərdin imkanlarının genişlənməsi və eyni zamanda bütövlükdə cəmiyyətdə gedən inkişaf proseslərinin optimal planlaşdırılması və idarə edilməsinə xidmət edir. Anlayışın əsasını təşkil edən nəzəriyyənin yaranması ondan irəli gəlirdi ki, artıq iqtisadi artım inkişafın vacib şərti olsa da, bu prosesin vahid təminatçısı kimi qəbul edilmirdi. İnsan inkişafı nəzəriyyəsinə görə, iqtisadi artım ancaq inkişaf üçün şərait yaradan bir amil kimi çıxış edə bilər. Başqa sözlə, iqtisadi artım vasitə, bilavasitə inkişaf isə məqsəddir.

Göstərilən prinsip qədim dövrlərdə də səsləndirilib. Məsələn, qədim yunan alimi Aristotelə görə, varidat məqsəd kimi çıxış edə bilməz və toplanmış dövlət yalnız hansısa məqsədə nail olmaq üçün vasitədir. Bu məqsədi Aristotel «çiçəklənən həyat tərzi» kimi səciyələndirirdi. Əslində, təxminən 2500 il öncə Aristotel tərəfindən irəli sürülən insanlar üçün «çiçəklənən həyat tərzi» ali məqsədi ilə XX əsrin sonunda BMT tərəfindən təklif olunmuş və dünya ictimaiyyətinin prioritet seçdiyi davamlı insan inkişafı konsepsiyasının məqsədləri arasında bir çox oxşarlıqlar mövcuddur. İnsan inkişafı vəziyyətinin, bu istiqamətdə həyata keçirilən fəaliyyətin qiymətləndirilməsinin həmin prosesin səmərəliliyinin meyarı olması tarixən müşahidə edilməkdədir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, uzun zaman adambaşına düşən gəlir inkişaf səviyyəsinin, onun artımı isə ənənəvi olaraq uğurlu inkişafın ən əsas və bir çox hallarda yeganə göstəricisi kimi qəbul olunub. Bu göstərici *ümumdaxili məhsulun (ÜDM)* və yaxud *ümummilli məhsulun (ÜMM)* adambaşına düşən həcmi və onun dəyişmə dinamikası əsasında müəyyən olunur. Aydınadır ki, ÜDM-in və ÜMM-in artımları, bu artımların həcmi və dinamikası inkişafa müsbət təsir göstərə bilər. Əksinə ümumdaxili və ya ümummilli məhsulların həcmiminin azalması mənfi tendensiya kimi qəbul edilir. Bu tamamilə doğru yanaşmadır – iqtisadi imkanların artması insan potensialının inkişafı, cəmiyyət üzvlərinin bilik və bacarıqlarının artması, bunun əsasında onun rifahının yüksəlməsi yeni imkanlara yol açır. Ümumdaxili və ümummilli məhsulların azalmaları ilə müşayiət olunan iqtisadi durğunluq və hətta geriləmə insan inkişafına və bununla əlaqədar olan proseslərə mənfi təsir göstərir. Birinci halda əgər insan inkişafının uğuru üçün müvafiq məqsədyönlü siyasətin həyata keçirilməsi vacib şərtdirsə, ikinci halda vəsaitin olmaması bu siyasət haqqında, hətta düşünmək imkanını da sifirə endirir. Bu səbəbdən iqtisadi imkanların genişlənməsi insan potensialının inkişafının təmin olunmasına şərait yaradan başlıca amil kimi qəbul edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər «artımsız inkişaf» konsepsiyası irəli sürülmüşdür. Bu konsepsiyaya görə, hətta iqtisadi artım olmadığı şəraitdə də mövcud potensial ehtiyatların istifadə səmərəliliyini artırmaqla davamlı insan inkişafı üçün zəmin yaratmaq mümkündür. Bu məqsədlərə nail olmaqda innovativ istehsalat və idarəetmə texnologiyalarından istifadənin əhəmiyyəti çox yüksəkdir.

ÜDM və ÜMM planlaşdırma və idarəetmədə çox qiymətli göstəricilərdir və onların iqtisadi təhlil və qiymətləndirilmələrə cəlb edilməsi olduqca vacibdir. Hazırkı dövrdə də bu göstəricilər iqtisadi inkişafı səciyyələndirmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. İqtisadi artımın məqsəd olmaması və yalnız insana xidmət edən, maddi, sosial və mədəni artım üçün vasitə kimi çıxış etməsi barədə nəzəriyyələr get-gedə daha çox tərəfdar qazanıb. Bu arada inkişafın mahiyyəti ilə bağlı baxışlar da dəyişib. Artıq iqtisadi imkanların yüksəlməsi və sosial göstəricilərin artmasını əks etdirən orta göstəricilər inkişafın mütləq təzahürü kimi qəbul olunmur. Hazırda inkişaf daha çox insanların imkanlarının genişləndirilməsi prosesi kimi dəyərləndirilir. Başqa sözlə, inkişafın məqsədi istehsalın genişləndirilməsi və iqtisadi göstəricilərin artması deyil, insanlara seçim üçün geniş imkanlar yaradılmasıdır. Bu imkanlara daha məzmunlu, yaradıcı və məhsuldar fəaliyyət göstərmək, uzun, sağlam və dolğun həyat sürmək, tarix boyu toplanmış biliklərə yiyələnmək, qaçıla bilən xəstəliklərdən azad olmaq və s. aiddir. Başqa sözlə, insan inkişafı anlayışı azadlıq deməkdir. Bu azadlıq insan inkişafı prosesində çox geniş çevrəni əhatə edə bilər – yoxsulluğun aradan qaldırılmasından tutmuş cəmiyyətin hər bir üzvünə öz istedadını üzə çıxarmaq üçün tam şəraitin yaradılmasına qədər. Bunlara nail olmaq üçün iqtisadi imkanlar vacib şərtidir. Lakin iqtisadi imkanlarla yanaşı, göstərilən azadlıqları təmin edəcək siyasətin də həyata keçirilməsi zəruridir. Bu isə davamlı insan inkişafının planlaşdırılması, idarə edilməsi və monitorinqi sahəsində müvafiq bilik və bacarığa əsaslanmalıdır.

2.2. İnsanın tarixi inkişafı

Davamlı insan inkişafı anlayışının yeni yarandığını nəzərə alaraq, insanla bağlı inkişafa aid digər proseslərin təhlili olduqca vacibdir. İnkişaf, ümumiyyətlə, dinamik bir proses olmaqla sadədən mürəkkəbə və müasirləşməyə yönələn və imkanların genişləndirilməsinə xidmət edən, yeni keyfiyyətlərin üzə çıxmasına şərait yaradan bir prosesdir. Qeyd edildiyi kimi, inkişaf, əsasən, müsbət bir hadisə kimi səciyyələndirilsə də, bəzi hallarda neqativ bir hadisə kimi də çıxış edə bilər. Buna misal olaraq, son illərdə avrozonaya daxil olan bəzi Avropa ölkələrində müşahidə edilən böhranın inkişafını da göstərmək kifayətdir.

BMT tərəfindən XX əsrin sonunda təklif edilmiş insan inkişafı termini yeni idi və bu səbəbdən onun cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsi üçün vaxt və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunurdu. Anlayışın yeni olması onu «insanın inkişafı» və bununla əlaqədar digər inkişaf proseslərindən fərqləndirmək zərurətini yaradırdı. Hər bir yeni termin kimi, insan inkişafı üçün təklif olunan məhfum da həm mütəxəssislər, həm də geniş kütlələr tərəfindən uzun müzakirələrdən sonra qəbul edilməliyi. Ancaq bu halda insan inkişafı nəzəriyyəsinin mənası və mahiyyəti anlaşıla və tədqiq oluna bilərdi. İnsan inkişafı məhfumu ilkin olaraq ingilis dilində təklif edilmişdi və onun tərfi ilə yanaşı, bu yeni terminin digər dillərdə qarşılığının verilməsinə zərurət vardı.

Göstərilən yeni termin ilə tanışlıq və insan inkişafına aid terminlərin təhlili həmin prosesin bir neçə əhəmiyyətli meyarı və istiqamətini gündəmə gətirir. Onlardan birincisi insanın canlı varlıq kimi tarixi inkişafı və yaxud insan təkamülüdür. Qəbul olunmuş nəzəriyyələrə görə, insanın canlıların bir növü kimi təkamülü və yaxud tarixi inkişafı prosesi təxminən 4 milyon ilə yaxın bir dövrü əhatə edir. Bu zaman kəsiyinin 3 milyon ili insanabənzər varlıqların əmələ gəlməsi ilə tarixə düşüb. Həmin varlıqların mövcudluğu Afrikada aparılan

qazıntılarla sübuta yetirilmişdir. Elmi və tədris mənbələrində bu varlıqlar avstralopitek, yəni cənub meymunu kimi qeyd olunub. Ən geniş yayılmış nəzəriyyələrə görə, təxminən 1 milyon il bundan əvvəl isə müasir insanın əcdadları əmələ gəlmişdir. Sonralar isə təkamül prosesi nəticəsində müasir insanlar yaranmışdır. Son zamanlara qədər müasir insanın 35–40 min il bundan əvvəl əmələ gəldiyi iddia edilirdi. Lakin XXI əsrin əvvəllərində aparılmış tədqiqatlardan sonra aydın olmuşdur ki, müasir insanın əmələ gəlməsi, yəni insanın bir canlı varlıq kimi tarixi inkişafı, daha qədim dövrə aiddir. Belə bir qənaətə alimlər qazıntılar zamanı aşkarlanmış və 700 000 yaşı olan insan qalıqları ilə müasir insanlardan götürülmüş DNT molekulalarının müqayisəsi nəticəsində gəlmişlər. Müqayisələr göstərmişdir ki, 700 000 ildən çox yaşı olan insan qalıqlarının və müasir insanın DNT molekulalarının quruluşu və tərkibi eynidir və bu canlılar eyni bioloji növə aiddir. Bu o deməkdir ki, müasir insanların bir növ kimi formalaşmasının tarixi 35–40 min deyil, 700 000 ildən çox bir müddəti əhatə edir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisi də qədim insan məskənlərindən, insanın tarixi inkişafında xüsusi əhəmiyyət daşıyan bir ərazidir. Buna sübut kimi XX əsrin 70-ci illərində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələrini göstərmək olar. Həmin qazıntılar gedişində Qarabağ bölgəsindəki Azıx mağarasında qədim insanın qalıqları aşkar edilmişdir. Tapılmış çənə sümüyü qalıqlarının Azərbaycanda və xarici ölkələrdə tədqiqi ölkəmizin qədim insan məskənlərindən biri olması faktını təsdiqləmişdir. Bu qəbildən başqa dəlillər də mövcuddur. Məsələn, XX əsrin son illərində dünyada çox məşhur olan, böyük nüfuza malik Norveç alimi və səyyahı Tur Heyerdal Qobustandakı tarixi on min ilə yaxın olan qədim qayaüstü rəsmləri tədqiq etmişdir. Buradakı gəmi təsvirlərini planetin digər yerlərində aşkar edilmiş gəmi rəsmləri ilə müqayisə edən Tur Heyerdal belə nəticəyə gəlmişdir ki, Azərbaycan ərazisi insanın əmələ gəlməsində və tarixi inkişafında mühüm rol oynamışdır. Dünyanın başqa səmtlərində aşkar edilmiş, lakin daha az yaşı olan qayaüstü qayıq rəsmləri sübut edir ki, Azərbaycan ərazisində

yaşayan tayfalar digər yerlərə köçməklə yeni xalqların formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişlər. Tur Heyerdal, eyni zamanda ən qədim folklor nümunələrini də müqayisə etmişdir. Bu təhlillərin nəticəsi Tur Heyerdala Azərbaycan ərazisinin insanın tarixi inkişafında mühüm rol oynadığını təsdiq etməyə əsas vermişdir.

2.3. İnsanın fərdi inkişafı

İnsanın tarixi inkişafı, yaxud təkamülü onun canlıların bir növü kimi inkişafını əks etdirir. Tarixi inkişafı yanaşı, insanın fərdi inkişafı prosesi də məlumdur. Hər bir insanın fərdi inkişafı rüşeym dövründən tutmuş ölənə kimi bütün mərhələləri əhatə edir. Fərdi inkişaf rüşeym və körpəlik, uşaqlıq, gənclik, cavanlıq, yetkinlik və qocalıq dövrlərindən ibarətdir.

Beləliklə, insana aid inkişafdan bəhs edərkən ənənəvi olaraq insanın bir növ kimi tarixi inkişafı, yaxud hər bir şəxsin fərdi inkişafı düşünülür. Lakin bu iki növ inkişaf insanın bir bioloji növ və canlı varlıq kimi inkişafına aiddir. İnkişafı əks etdirən iki istiqamət və onları səciyyələndirən mənalara BMT tərəfindən təklif olunmuş insan inkişafı terminindən fərqlidir. Son halda söhbət insan potensialının inkişafından gedir. İnsanın tarixi və fərdi inkişafı insan potensialının inkişafı üçün mühüm rol oynasa da, bu prosesin davamlı olması və hər bir fərdin şəxsi qabiliyyətini tam həcmdə həyata keçirməsi, uzun, yaradıcı və məhsuldar həyat sürməsi üçün kifayət deyil.

İnsan ilə əlaqədar inkişafı təhlil edərkən, insan cəmiyyətinin tarixi inkişafı da xatırladıla bilər. İnsan cəmiyyəti ibtidai icma quruluşu dövründən müasir, yüksək dərəcədə inkişaf etmiş cəmiyyət səviyyəsinə çatmışdır. İnsan cəmiyyətinin inkişafını xarakterizə edən digər amillər də məlumdur. Bunlardan iqtisadi, texnoloji, elmi, mədəni, sosial inkişafı və s. göstərmək olar. Lakin qeyd edildiyi kimi, insan inkişafı və yaxud insan potensialının inkişafı anlayışı digər anlayışlardan fərqlidir.

2.4. Davamlı inkişaf anlayışı

Müasir anlamda *davamlı inkişaf* anlayışı və onunla bağlı nəzəriyyələr XX əsrin sonunda dövriyyəyə buraxılmışdır. Sözügedən konsepsiyanın formalaşması, ilk növbədə, iqtisadi və sosial tərəqqinin ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatların səmərəli istifadə edilməsi ilə balanslaşdırılmış şəkildə həyata keçirilməsi zərurətindən irəli gəlmişdir. Bu səbəbdən davamlı insan potensialına əsaslanan inkişaf XXI əsrin əsas prioritetlərindən sayılır və qeyd edildiyi kimi, BMT və UNESCO 2005–2014-cü illəri davamlı inkişafın tədrisi onilliyi elan etmiş və bu barədə xüsusi qərar vermişdir. Bununla bağlı rəsmi sənəd (UNİS/İNF/63) 1 mart 2005-ci ildə BMT-nin Baş Qərargahında BMT Baş Katibi Kofi Annan və UNESCO-nun Baş Direktoru Koşiro Matsuura tərəfindən imzalanmışdır. Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda bu proses daha erkən başlamışdır və milli təhsil konsepsiyasına görə, ölkədə davamlı insan inkişafı fənninin orta məktəblərdə tədrisi barəsində qərar 2001-ci ildə verilmiş, dünyada bu təhsil səviyyəsi üçün ilk dərslik Azərbaycanda 2003-cü ildə dərc edilmişdir. BMT 2005-ci ildə ölkəmizin, 4 il sonra isə iki nüfuzlu beynəlxalq təşkilatın bu təşəbbüsü barədə məlumatı qlobal miqyasda yaymış, qəbul edilmiş qərarın yerinə yetirilməsinin vacibliyini təşkilatın bütün üzvlərinin diqqətinə çatdırmışdır.

Müxtəlif inkişaf konsepsiyaları arasında ən müasiri və gələcək nəsillərin maraqlarına cavab verəni davamlı inkişaf konsepsiyasıdır. Bu konsepsiyanın formalaşmasında 1987-ci ildə BMT-nin təklifi ilə beynəlxalq ekspert qrupu tərəfindən məruzə şəklində hazırlanmış «Bizim ümumi gələcəyimiz» adlı sənədin xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Bu məruzənin məqsədi dünyanın inkişafı siyasətinin idarə edilməsini köklü surətdə dəyişmək idi. Belə bir sənədin hazırlanması zərurəti dünya əhalisinin sayının artması fonunda təbii ehtiyatların, xüsusən bəzi bərpa olunmayan ehtiyatların tükənməsi və ətraf mühitin çirklənməsindən irəli gəlirdi. Məruzədə insanların həyatının

yaxşılaşdırılmasına, ətraf mühitin qorunmasına dair strategiya təklif edilmişdi. Strategiyada, eyni zamanda dünya iqtisadiyyatının uzunmüddətli inkişafı və bu inkişaf vasitəsilə qlobal iqtisadi və sosial problemlərin həlli yolları da irəli sürülmüşdü. Komissiyanın gəlidiyi nəticələr və irəli sürdüyü təkliflər dünya ictimaiyyəti tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu, BMT-nin Baş Assambleyasının qərarlarında və 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda 179 ölkənin nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilmiş qlobal sammitin sənədlərində də öz əksini tapmışdır. Bu problemin aktuallığı, eyni zamanda 2012-ci ildə keçirilmiş «Rio + 20» dünya sammitində də bir daha təsdiqlənmişdir.

Ümumi gələcəyimizə həsr olunmuş məruzədə təklif edilən yeni tipli iqtisadi artım *davamlı inkişaf* kimi səciyyələndirilirdi. Hazırda elmi ədəbiyyatda davamlı inkişafın 60-dan çox müxtəlif tərifli məlumdur. Ümumiləşdirilmiş şəkildə isə davamlı inkişaf iqtisadiyyatın artımının, onun optimal səviyyədə saxlanılmasının, insan fəaliyyətinin idarə edilməsinin elə bir üsuludur ki, o, çağdaş nəsillərin tələblərini ödəməyə qadirdir və eyni zamanda gələcək nəsillərin də öz tələbatlarını ödəməsi üçün əngəllər yaratmır. Bərpa olunan ehtiyatlardan, o cümlədən enerji mənbələrindən istifadənin artırılması, onların ümumi enerji və xammal dövriyyəsində payının daim çoxalması bu tələblərə cavab verir.

Aydındır ki, göstərilən şərtlərin təmin edilməsi, ilk növbədə, idarəetmənin elə üsullarından istifadəsini tələb edirdi ki, o zaman ətraf mühitin qorunması və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəsi sığortalansın. Eyni zamanda davamlı inkişaf insan üçün əlverişli iqtisadi və sosial mühitin yaradılması, onun rifahının təmin edilməsinə əsaslanır.

Bütün bu şərtlərin yerinə yetirilməsi bir sıra amillərlə bağlıdır. İlk növbədə, təbii ehtiyatlardan rəşional istifadə yeni, qənaətlə işləyən və yüksək səmərəyə malik texnologiyaların yaradılması və geniş tətbiqi nəticəsində gerçəkləşə bilər. Eyni zamanda gələcək nəsillərin maraqlarının nəzərə alınması bərpa olunan təbii mənbələrdən daha geniş istifadəsini tələb edir. Bu texnologiyaların yaradılması və

istifadəsi isə insan amili ilə əlaqədardır. Göstərilən məqsədə nail olmaq yalnız insan potensialının inkişafı şəraitində mümkündür. Digər tərəfdən insanın təbii ehtiyatlardan, hətta fərdi istehlakçı kimi səmərəli və qənaətlə istifadə etməsi müvafiq bilik və bacarığa əsaslanır. Hər bir şəxs üçün əlverişli sosial mühitin yaradılması və bu mühitin qorunması da məhz insan potensialı ilə bağlıdır. Beləliklə, davamlı inkişaf yalnız insan inkişafını təmin etməklə həyata keçirilə bilər. Davamlı inkişaf, dedikdə mütləq insan inkişafı da nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən davamlı inkişaf, eyni zamanda davamlı insan inkişafı kimi anlaşılmalıdır.

2012-ci ildə keçirilmiş «Rio + 20» konfransında davamlı və insan potensialına əsaslanan inkişafın planlaşdırılması və idarə edilməsi məsələləri müzakirə edilmişdir. Müzakirələr gedişində yoxsulluğun aradan qaldırılmasında insan potensialının inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Dünya liderləri, biznes və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının minlərlə nümayəndəsi dünyada inkişaf prosesinin vəziyyətini müzakirə etmiş, bu prosesin insan inkişafına, hər bir şəxsin layiqli və təhlükəsiz həyat sürmək imkanlarına və bu istiqamətdə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinə dair tövsiyələr hazırlamışlar. Ətraf mühitin mühafizəsi, *biomüxtəlifliyin* qorunması sahələrində mövcud vəziyyətlə bağlı fikir mübadiləsi aparılmış, yaşıl iqtisadiyyatın təbii sərvətlərdən balanslı istifadəyə və insan inkişafına təsiri qiymətləndirilmişdir. Konfransın nəticələri «Bizim istədiyimiz gələcək» sənədində əksini tapmışdır.

Göründüyü kimi, davamlı insan inkişafı son dövrün əsas prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. Davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaqda təhsilin rolu olduqca yüksəkdir. Davamlı, insan potensialına əsaslanan və ayrılıqda hər bir şəxsin marağını diqqət mərkəzinə çəkən inkişaf bir çox ölkələrdə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətinə çevrilmişdir. Hazırda yüzdən artıq ölkədə dövlət səviyyəsində davamlı inkişaf üzrə Milli Şuralar fəaliyyət göstərir və bu sahədə milli proqramlar həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi və sosial proqramlar da davamlı insan inkişafı prinsiplərini nəzərə alır. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə dünyada ilk insan inkişafı və davamlı iqtisadi inkişafa dəstək göstərən ictimai birliklər Azərbaycanda yaradılıb və Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən 2004-cü və 2006-cı illərdə rəsmən qeydə alınmışdır. BMT bu addımı dünya üçün əhəmiyyətli yenilik kimi səciyyələndirib və Azərbaycanın sözügedən innovativ sosial təşəbbüsü haqqında məlumatı quruma üzv ölkələr arasında yayıb. Bu məlumat 2005-ci ildən başlayaraq iki ildən artıq bir dövrdə BMT-nin Baş Qərargahının saytında innovativ təşəbbüs kimi təbliğ olunub. Azərbaycanda insan inkişafına yönəldilmiş siyasət dövlət prioritetidir. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev «insan qızılının» formalaşdırılmasını Azərbaycanın uğur formulunun əsas komponenti hesab edir. Ölkə Prezidentinin fərmanı ilə 2012-ci ildə Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə «ASAN» Dövlət Agentliyinin yaradılması da insan inkişafı probleminin dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən olmasından xəbər verir.

2.5. Davamlı inkişafın indikatorları

Davamlı inkişafı səciyyələndirən və bu istiqamətdə baş verən prosesləri təhlil etmək, onların planlaşdırılması və idarə edilməsini qiymətləndirmək, göstərilən fəaliyyətin effektivliyini yüksəltmək üçün xüsusi göstərici – indikatorlardan istifadə olunur. Beynəlxalq statistikada bu məqsədlər üçün bir neçə göstəricinin xüsusi əhəmiyyəti var. Bunlara enerjidən səmərəli istifadə, xammal qənaəti və tullantıların təkrar istifadəsi, qorunan ərazilərin mövcudluğu və bir sıra digər göstəricilər aid edilə bilər.

Enerjinin istehsalı hazırkı dövrdə bir çox hallarda üzvü yanacaqın yandırılması hesabına gerçəkləşdirilir. Bu isə həm bərpa olunmayan təbii ehtiyatların istifadəsini artırmaq, həm də ətraf mühiti çirkləndirmək deməkdir. Elektrik istehsal edən istilik stansiyaları enerjini,

əsasən, bərpa olunmayan təbii ehtiyatların yandırılması hesabına alırlar. Bu halda enerjiden səmərəli istifadə etmədikdə bir yandan da xammalın qeyri-səmərəli istifadəsi baş verir. Digər tərəfdən bu stansiyalarda, hətta ən müasir texnologiyalar istifadə edildiyi halda da ətraf mühitə külli miqdarda istixana effekti törədən qazlar buraxılır. Bu tullantıların atmosferə atılması həm lokal miqyasda ekoloji vəziyyəti gərginləşdirir, həm də qlobal problem olan iqlim dəyişiklikləri prosesinə təsir göstərir.

Bərpa olunmayan təbii ehtiyatların daha az istifadəsini tələb edən atom elektrik stansiyalarının, eyni zamanda ətraf mühitə gündəlik təsiri bir o qədər yüksək hesab edilmir. Lakin texnoloji qəzalar baş verdiyi halda və təbii fəlakətlərin təsiri nəticəsində atom elektrik stansiyalarının riski çox yüksək ola bilər. Texnoloji qəzaya misal kimi Ukraynadakı Çernobol atom stansiyasında 1986-cı ildə baş vermiş hadisəni göstərmək olar. Bu qəza nəticəsində 8 milyondan artıq insan radioaktiv şüalanmaya, 155 min kvadrat kilometr ərazi radioaktiv çirklənməyə məruz qalmış, 400 mindən çox insan ən çox çirklənmiş ərazilərdən köçürülmüşdür. Hesablamalara görə, bu qəzanın nəticəsində dəyən zərər 235 milyard ABŞ dolları təşkil edir. Bu qəza nəticəsində yer almış mənəvi itkiləri isə hesablamaq mümkün deyil.

Yaponiyada Fukusima atom elektrik stansiyasında 11 mart 2011-ci ildə baş vermiş qəza isə təbii fəlakətin nəticəsidir. Bu qəza zəlzələ və bunun sonucunda əmələ gəlmiş sunami böyük ərazilərin radioaktiv çirklənməsinə gətirib çıxarmış, on minlərlə insan daimi yaşayış yerlərini itirmiş və nisbətən təhlükəsiz ərazilərə köçmək məcburiyyəti ilə üzləşmişdir. Bu hadisə bir daha nümayiş etdirdi ki, hətta texnoloji baxımdan yüksək imkanlar sahibi olan və ənənəvi olaraq əhalisi yüksək intizamla seçilən ölkələrdə davamlı inkişaf prinsiplərinin təmin olunması tərəqqi və təhlükəsizliyin vacib şərtidir. Eyni zamanda bu qəza Yaponiyada bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsinə yönəldilmiş layihələrin çoxalması və gücləndirilməsinə yol açıb. Yaponiyada mövcud olan 55 atom elektrik stansiyasının təhlükəsizliyi,

onlar üçün mövcud olan potensial iqtisadi və ekoloji risklərlə bağlı problemlər yenidən qiymətləndirilib. Qiymətləndirmə və ardınca aparılan təhlillər əsasında energetika sənayesini təhlükəsiz idarə etmək məqsədilə Yaponiyada mövcud olan atom elektrik stansiyalarının tədricən istismardan çıxarılmasına qərar verilmişdir.

Yuxarıda təqdim olunmuş qəza hadisələri enerjinin alınması ilə bağlı dünyada ən irimiqyaslı risklərdən xəbər verir. Əslində isə bu risklər daha çoxdur və onlar təkcə qəza hadisələri ilə məhdudlaşmır. Hətta qəzalar baş vermədiyi təqdirdə də, enerjinin istehsalı prosesində istifadə olunan texnologiyalar davamlı inkişaf üçün risklər yaradır. Bununla bağlı sivilizasiyanın hazırkı mərhələsində enerjinin istehsalı və istehlakı proseslərində optimal planlaşdırma və idarəetmənin xüsusi əhəmiyyəti var.

2.6. Davamlı inkişafın idarə edilməsində enerji effektivliyi

Enerjidən səmərəli istifadə sahəsində qərar qəbul edərkən bu resursdan, ilk növbədə, effektiv istifadə edilməsi məqsəd kimi çıxış edir. Enerjinin idarəedilməsinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün bir neçə indikatorun böyük əhəmiyyəti var. Onlardan biri sərf edilmiş enerji vahidinin istifadəsi nəticəsində istehsal olunmuş məhsulun və ya xidmətlərin qiymətidir. Qiymətləndirmənin bir yolu bir kiloqram neftdə olan enerjinin istifadəsi nəticəsində istehsal olunmuş malların və yaxud təqdim edilmiş xidmətin qiymətidir. BMT, Dünya Bankı və digər beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi və qlobal miqyasda müqayisələr imkanı yaradan standart yanaşma əsasında istehsal olunmuş məhsul və göstərilmiş xidmətlərin dəyəri ABŞ dolları ilə müəyyənləşdirilir.

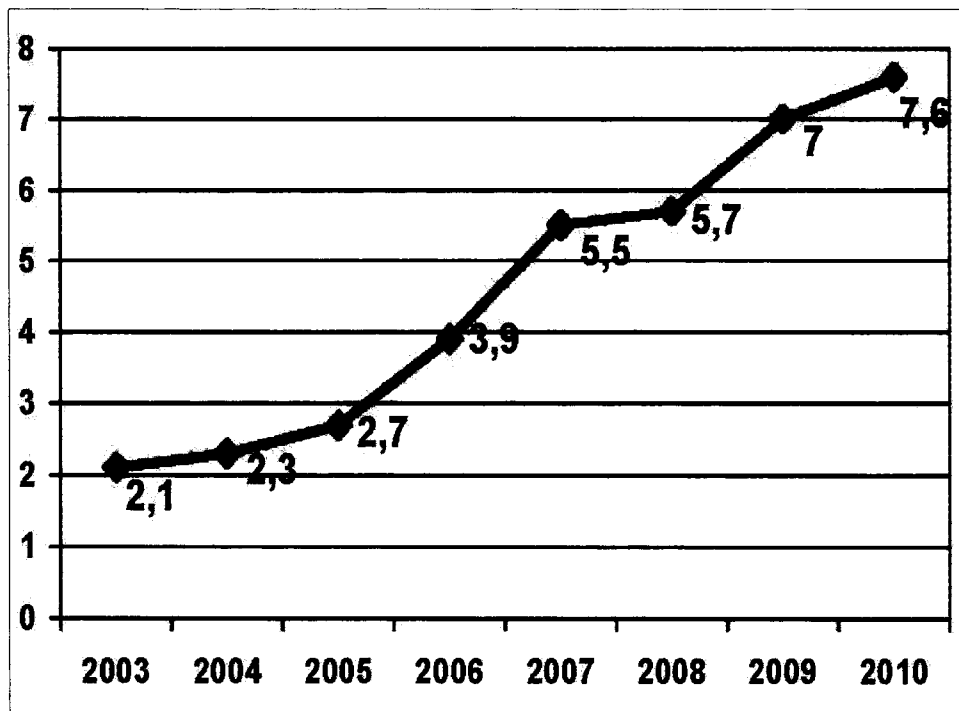
Enerjinin səmərəli istifadəsini dəyərləndirmək üçün digər istifadə edilən üsul dəyəri 100 ABŞ dolları olan məhsulun istehsalı və yaxud xidmətin təqdim edilməsi üçün sərf olunan enerji miqdarının hesablanmasına əsaslanır. Hər iki indikator eyni məna daşıyır və eyni məqsədə

xidmət edir: enerjinin nisbətən az miqdarından istifadə etməklə daha çox dəyərə malik məhsulların istehsalı və yaxud daha qiymətli xidmətlərin təqdim edilməsi. Qeyd edildiyi kimi, enerjinin səmərəli istifadəsi iqtisadi əhəmiyyəti ilə yanaşı, eyni zamanda milli və ya yerli səviyyədə ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınmasına və yaxud azalmasına xidmət edir. Bununla yanaşı, enerjinin səmərəli istifadəsi istiqamətində həyata keçirilən fəaliyyət həm də qlobal miqyaslı problem olan istixana qazlarının atmosferi çirkləndirməsinin minimuma endirilməsi və müvafiq olaraq iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması üçün əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan Respublikasında davamlı insan potensialına, yeni bilik və innovasiyalara əsaslanan inkişafın planlaşdırılması və idarə edilməsi üçün xüsusi proqramların işlənilməsi və həyata keçirilməsi ilə yanaşı, bu istiqamətdə bir sıra təşkilati tədbirlər də reallaşdırılır. Belə tədbirlər arasında alternativ enerjinin istehsalı və istifadəsi ilə məşğul olan dövlət agentliyinin yaradılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ölkədə həyata keçirilən biliyə və innovativ inkişafa yönəldilmiş siyasət nəticəsində davamlı inkişafı səciyyələndirən bir sıra göstəricilər artmaqdadır. Bu göstəricilər arasında enerjidən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasının xüsusi önəmi var (şəkil 2.3.).

Şəkil 2.3.-də təqdim edilmiş məlumatlar göstərir ki, 2003-cü ildə əgər miqdarca 1 kq neftdə olan enerjinin istifadəsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan məhsul və xidmətlərin dəyəri 2,1 ABŞ dolları təşkil edirdisə, artıq 2006-cı ildə bu rəqəm 3,9 ABŞ dollarına bərabər idi. Beynəlxalq Bank tərəfindən 2013-cü ildə dərc edilmiş statistik hesabatlara görə, 2010-cu ildə bu rəqəm 7,6 ABŞ dollarına qədər yüksəlmişdir. Beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən BMT və Dünya Bankının qlobal iqtisadi və sosial inkişafa dair hesabatları, bir qayda olaraq, bir neçə il gecikir. Bu onunla əlaqədardır ki, dünya üzrə müvafiq statistik məlumatların toplanması və onların işlənilməsi zaman tələb edir. Bu səbəbdən 2013-cü ilin hesabatında 2010-cu ilə aid məlumatlar dərc edilmişdir. Ehtimal edilə bilər ki, hazırda Azərbaycan Respublikasında enerjidən istifadənin səmərəliliyi daha da yüksəkdir.

Şəkil 2.3. Azərbaycan Respublikasında 1 kq neftdə olan enerjinin istifadəsi ilə istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin dəyəri, ABŞ dolları (mənbə: World Development Indicators & Global Development Finance. World Bank/data, 2013)

Nəzərə alınsa ki, bir barel neftin çəkisi təxminən 132 kq təşkil edir, aydın olur ki, beynəlxalq statistik məlumatlara görə, 2010-cu ildə 1 kq neftin qiyməti orta hesabla 0,80 ABŞ dolları idi. Eyni zamanda məlumdur ki, təhlil olunan dövrdə neft məhsulları hesabına alınan gəlirlər ölkədə ÜDM-in təxminən yarısını təşkil edirdi. Yaranmış vəziyyət onu göstərir ki, ölkədə qeyri-neft sektoru sürətlə inkişaf etməkdədir və bu sektorun enerji effektivliyi daim yüksəlməkdədir. Bu davamlı və insan potensialının inkişafına əsaslanan tərəqqinin təmin edilməsi üçün uğurlu siyasətin gerçəkləşdirilməsindən xəbər verir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin zəngin təbii ehtiyatları, əlve-

rişli coğrafi vəziyyəti və mövcud insan potensialı bu göstəricini daha da artırmaq və davamlı inkişafın yeni pilləsinə qalxmaq üçün şərait yaradır. Bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmək hər bir vətəndaşın borcudur və davamlı insan inkişafı kursunun tədrisi də bu məqsədə xidmət edir.

Müxtəlif ölkələrdə enerjidən səmərəli istifadə davamlı inkişafın çox vacib bir göstəricisidir və göstərilən istiqamətdə nailiyyətlərin əldə edilməsi aparılan siyasətin uğurunun təzahürüdür. Bu, bərpa olunmayan təbii ehtiyatlarla zəngin ölkələr üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır və onların uzunmüddətli davamlı inkişafının təminatçısı kimi qəbul edilə bilər. Cədvəl 2.5-də neft və qaz ehtiyatları zəngin olan və bu məhsulların qlobal səviyyədə ixracçıları kimi tanınan ölkələrin enerjidən istifadəsinin nə dərəcədə səmərəli olmasına dair məlumatlar təqdim edilmişdir. Dünya Bankı və digər beynəlxalq inkişaf təşkilatlarının rəsmi hesabatları əsasında tərtib edilmiş bu cədvəldən göründüyü kimi, rəqəmlər çox fərqlidir. Bəzi neft və qaz ixrac edən ölkələrdə 1 kq neftdə olan enerjinin istifadəsi nəticəsində istehsal olunmuş məhsul və ya təqdim edilmiş xidmətlərin dəyəri, əsasən, 1,9–4,5 ABŞ dolları təşkil edir. Bəzi digər ölkələrdə isə bu rəqəm daha yüksəkdir. Ən yüksək nəticə Norveçdə qeydə alınıb ki, bu ölkədə 1 kq neftdə olan və yaxud ekvivalent miqdarda enerji hesabına istehsal olunmuş ÜDM 2011-ci ildə 10 ABŞ dolları təşkil edib. Müqayisəli təhlil göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında bu istiqamətdə qazınlan uğurlar kifayət dərəcədə yüksəkdir.

Cədvəl 2.5.

Müxtəlif ölkələrdə enerji istehlakı, ÜDM-in istehsalı üçün sərf edilən enerji və atmosfərə atılan qazlar

Ölkə	İstixana qazlarının atmosfərə atılması, adambaşı, ton	1 kq neftə olan enerjinin istifadəsi ilə istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin dəyəri* (AQP** ilə ABŞ dolları)	ÜDM adambaşı, ABŞ dolları***
Norveç	11,7	10,0	48 688
Bəhreyn	19,3	3,0	19 154
Rusiya Federasiyası	12,2	4,1	14 561
Venesuela	6,9	5,3	14 461
Qazaxıstan	15,2	2,8	10 451
Türkmənistan	10,5	1,9	7 782
Ərəb Əmirlikləri	19,9	5,7	42 716
İran	7,7	4,0	10 695
Nigeriya	0,5	3,2	2 102
Küveyt	31,3	4,4	52 793
Azərbaycan	5,1	7,6	10 700

*Mənbə: *World Development Indicators & Global Development, Washington, World Bank, 2013*

** AQP – Alıcılıq qabiliyyəti pariteti

****Human Development Report, New-York, UNDP, 2013*

Müxtəlif bərpa olunan mənbələrdən alınan enerjinin ümumi enerji balansında payı, tullantıların həcmi və onların utilizasiyası və s. davamlı inkişafı səciyyəvləndirən göstəricilərə aiddir. İnkişafın davamlı olması bu göstəricilər əsasında qiymətləndirilir. Bu göstəricilər müasir statistikada geniş istifadə olunur və hər hansı ölkə və yaxud bölgədə davamlı inkişaf sahəsində siyasətin uğurlarından xəbər verir.

Cədvəl 2.5. davamlı insan inkişafı üçün digər vacib bir göstəricini də səciyyəvləndirir. Bu atmosfərə tullanan istixana qazlarının miqdarıdır. Məlum olduğu kimi, qlobal problem olan iqlim dəyişmələri

insanın fəaliyyəti nəticəsində atmosfərə atılan istixana qazları ilə əlaqələndirilir. Bu bütün bəşəriyyət üçün ciddi problemdir və iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması problemlərinin həlli ilə əlaqədar müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirlər arasında beynəlxalq konvensiyalar, sazişlər, milli proqramlar da var. Bir çox beynəlxalq konferensiyalar, o cümlədən dünya sammitləri bu problemə həsr edilmişdir. Cədvəldən görüldüyü kimi, bəzi hallarda iqtisadi səmərə nisbətən aşağı olduğu şəraitdə atmosfərə kifayət qədər çox qazlar tullanır. Bu barədə təsəvvür yaratmaq üçün cədvəl 2.5-də təqdim edilmiş məlumatlar kifayətdir. Məsələn, Norveçdə 1 kq neftdə olan enerji istifadə etməklə 10 ABŞ dolları dəyərində məhsul istehsal olunur, ya xidmət təqdim edilir. Eyni zamanda adambaşına atılan istixana qazlarının miqdarı 11,7 ton təşkil edir. Birinci rəqəmin ikinciyə bölünməsi nəticəsində alınmış 0,9 əmsal təşkil edir. Adambaşına ÜDM göstəricisi yüksək olan Ərəb Əmirliklərində bu rəqəm 3,5, Bəhreində isə 6,4 təşkil edir. Azərbaycanda bu rəqəm kifayət qədər yaxşıdır və 1,5-ə bərabərdir. Bu, olduqca yüksək nəticədir və ölkənin innovativ inkişafından xəbər verir.

2.7. İnsan potensialı və gələcəksiz inkişafın qarşısının alınması

Qeyd edildiyi kimi, davamlı inkişaf çağdaş nəsillərin rifahının yaxşılaşdırılmasını, eyni zamanda gələcək nəsillərin inkişaf imkanlarının məhdudlaşdırılmamasını nəzərdə tutur. Davamlı inkişafın əsasını bilik, bacarıq və onların daşıyıcısı olan insan təşkil edir. Bu səbəbdən insan potensialının inkişafı davamlı inkişaf prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Davamlı inkişaf müvafiq insan potensialı olmadığı təqdirdə gerçəkləşə bilməz. Digər tərəfdən isə yalnız davamlı inkişaf şəraitində yüksək göstəricilərə malik insan potensialının formalaşdırılması mümkündür.

Davamlı insan inkişafı sahəsində müasir bilik və bacarığın formalaşması təbii sərvətlərlə zəngin olan ölkələr üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb

edir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin «qara qızılın» «insan qızılına» çevrilməsi, yəni insan potensialının daim yüksəldilməsi konsepsiyası və bu istiqamətdə uğurlu fəaliyyət də eyni məqsədə yönəldilmişdir. Bu prosesin gedişində başlıca vəzifə «gələcəksiz inkişafın» qarşısını almaqdan ibarətdir.

Gələcəksiz inkişaf anlayışı ilk dəfə BMT tərəfindən təklif edilib və inkişaf prosesində müşahidə edilə bilən mənfi tendensiyaların qarşısının alınmasına xidmət edir. Davamlı inkişafdan fərqli olaraq, gələcəksiz inkişaf planlaşdırma və idarəetmənin elə bir üsuludur ki, o, əsasən, çağdaş nəsillərin maraqlarına xidmət edir, onların tələblərinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. Bu arada gələcək nəsillərin imkanları məhdudlaşır. Belə qüsurlu planlaşdırma və idarəetmə prinsipləri bir çox hallarda nəinki gələcək nəsilləri, hətta çağdaş nəsillərin inkişaf perspektivlərini də nəzərə almır. Təsvir edilən və ya oxşar hadisənin baş verməsi cəmiyyətin istehlak mədəniyyətinin aşağı olmasından, bəzi ölkələr və ölkədaxili qruplarda istehlak səviyyəsinin həddən artıq yüksək, hətta israfçılıq səviyyəsində formalaşmasından irəli gəlir. Eyni zamanda hər hansı bir ölkədə reallaşdırılan siyasətin kifayət dərəcədə sosialyönümlü olmaması, vətəndaş cəmiyyətinin və fərdi sektorun sosial məsuliyyət prinsiplərini əsas məram kimi qəbul etməməsi gələcəksiz inkişaf ehtimalını artırır.

Bir sıra hallarda iqtisadi inkişafın düzgün planlaşdırılmaması da gələcəksiz inkişafa təkan verə bilər. Belə hadisələrə «*texnoloji geriləmə ilə inkişaf*» aiddir. Bu zaman hər hansı bir ölkə və ya region üçün yeni texnologiyalar tətbiq edilir, həmin texnologiyalar bu məkan üçün yenidir, lakin perspektivdə yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik deyillər. Texnoloji geriləmə ilə inkişaf yüksək nəticələr əldə etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərqlərin aradan qaldırılmasını əngəlləyən amillərdəndir. Bu növ gələcəksiz inkişafın qarşısının alınmasında elm, insan potensialı xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Gələcəksiz inkişaf riskini kifayət dərəcədə nəzərə almayan idarəetmə bir çox hallarda təbii ehtiyatlardan qeyri-səmərəli istifadəyə gətirib çıxarır, müxtəlif ekoloji və sosial problemlər törədir. Gələcək-

siz inkişafın qarşısının alınmasının əsas yolları isə yeni «yaşıl» istehsal, «yaşıl» həyat tərzindən və «yaşıl» davranışdan keçir ki, bu da öz növbəsində davamlı inkişaf naminə ətraf mühitin keyfiyyətinin qorunmasını və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəni təmin edir.

Göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün müasir biliklərə yiyələnmək və müvafiq bacarıqlar əldə etmək vacib şərtlərdəndir. Ölkədə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən təhsil islahatları, regional inkişaf proqramları və qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilmiş tədbirlər də eyni məqsədə xidmət edir. Bu proqramların həyata keçirilməsi insan potensialının formalaşdırılmasında, ümumi inkişafda və əhalinin rifahının yüksəlməsində həlledici rol oynayır.

2.8. İnsan potensialı və bərabərsizliklə müşayiət olunan inkişafın qarşısının alınması. Cini Əmsalı

Davamlı insan inkişafının təmin edilməsi, eyni zamanda istehlakın həcmi və strukturundan, istehsal olunan nemətlərin ölkələr arasında və ölkə daxilində ədalətli paylanmasından çox asılıdır. XX əsr və XXI əsrin əvvəlləri istehlakın sürətlə artması ilə səciyyələnir. Beynəlxalq təşkilatların dərc etdiyi məlumatlara əsasən XX əsrin sonunda adambaşı istehlakın səviyyəsi 1975-ci ilin səviyyəsindən iki dəfə, 1950-ci ilin səviyyəsindən isə beş dəfə çox olmuşdur. Belə artım bir çox insanların həyat səviyyəsinin yüksəlməsini təmin etmişdir. Yüz milyonlarla adam rahat həyat şəraiti əldə etmiş, nəqliyyat və rabitə xidmətlərinin köklü surətdə yaxşılaşdırılmasından bəhrələnmişdir. İstehlakın yüksəlməsi istehsalın artırılmasına, xidmətlərin genişlənməsinə və müvafiq olaraq yeni iş yerlərinin açılmasına müsbət təsir göstərmişdir. Belə şəraitdə bir çox ölkələrdə yüksək səviyyədə fəaliyyət göstərən təhsil, səhiyyə və sosial müdafiə sistemləri sürətlə inkişaf etmişdir, insanların ömrü uzanmış, rifahı yüksəlmişdir. Bu həmin ölkələrdə insan potensialının inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Lakin belə müsbət irəliləyişlə yanaşı, dünyada müşahidə edilən istehlakın qeyri-bərabərliyi davamlı insan inkişafına mənfi təsir göstərir. Məsələn, BMT-nin dərc etdiyi məlumatlara görə, ən yüksək gəlirə malik ölkələrin sakinləri dünya əhalisinin təxminən 20 faizini təşkil etdiyi halda, onlar dünyada istehsal olunan nemətlərin 80 faizindən çoxunu istehlak edirlər. Dünya əhalisinin qalan 80 faizi isə nemətlərin ancaq 20 faizini istehlak edir. Yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə yaşayan əhali dünya əhalisinin 20 faizini təşkil etdiyi halda, istehsal olunan ümumi enerjinin 60 faizini, minik avtomobillərinin 85 faizindən çoxunu və s. onlar istehlak edir.

Ölkələr arasında müşahidə edildiyi kimi, ölkələr daxilində də gəlirlər əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında qeyri-bərabər bölünür. Ölkə daxilində gəlirlərin ədalətli bölünməsi səviyyəsi və davamlı inkişafın tələblərinə cavab verməsi müxtəlif üsullarla qiymətləndirilə bilər. Bu üsullardan biri və ən geniş istifadə ediləni *Cini Əmsalının* hesablanmasına əsaslanır. Cini Əmsalı ölkə daxilində gəlirlərin ayrı-ayrı şəxslər, yaxud ev təsərrüfatları arasında ədalətli paylanmasını xarakterizə edir. Bu əmsalın qiyməti 0 (tam bərabərlik) – 100 arasında (kəskin qeyri-bərabərlik) dəyişə bilər. Cini Əmsalının qiyməti nəzəri baxımdan mümkün olan tam bərabərlik göstəriciləri ilə gəlirlərin faktiki müşahidə edilən paylanması əsasında müəyyən edilir.

Aydındır ki, gəlirlərin bölünməsində tam bərabərliyə nail olmaq nəzəri baxımdan da mümkün deyil. Digər tərəfdən istehlakda tam bərabərlik insanları daha məhsuldar çalışmaq stimulundan məhrum və rəqabətə əsaslanan inkişafa mənfi təsir edə bilər. Tam bərabərlik mümkün olmadığından beynəlxalq statistikaya görə, heç bir ölkədə Cini Əmsalı sıfıra bərabər deyil. Müşahidə edilən ən aşağı əmsallar 25-ə yaxındır. Bu rəqəmlər və müvafiq olaraq gəlirlərin nisbətən daha ədalətli bölünməsi Şimali Avropa ölkələrində, o cümlədən İsveç, Norveç, Finlandiya və bir neçə digər ölkədə müşahidə edilir. Bu ölkələrdə Cini Əmsalı 25–27 arasında dəyişir. Asiya ölkələrində ən aşağı Cini Əmsalı Yaponiyada qeydə alınıb. Bu ölkədə də əmsalın

qiyməti 27-ə yaxındır. Şərqi Avropa ölkələrindən olan Çexiya və Macarıstanda da gəlirlərin paylanması əmsalları eyni səviyyədədir. Gəlirlərin nisbətən ədalətli bölünməsinə görə dünyada ən yüksək göstəricilərə sadalanan və bəzi digər ölkələr nail olublar.

Bir sıra ölkələrdə isə Cini Əmsalı yüksəkdir və bu da gəlirlərin qeyri-bərabər paylanmasından xəbər verir. Bu ölkələrdə Cini Əmsalı 60-a yaxın və hətta ondan da yüksəkdir. Gəlirlərin qeyri-bərabərliyi Braziliya, Kolumbiya, Paraqvayda, Cənubi Afrika Respublikasında və Afrikanın, Asiyanın və Cənubi Amerikanın bəzi digər ölkələrində müşahidə olunur.

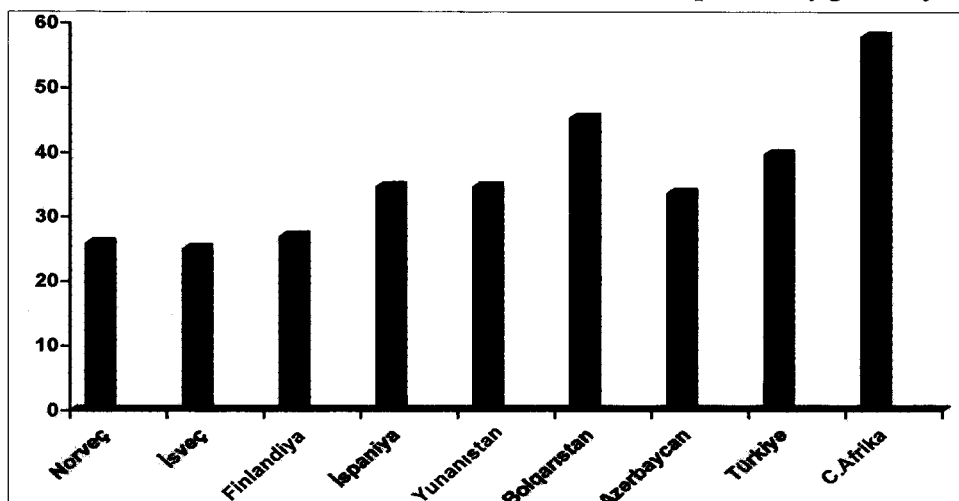
Qeyd etmək lazımdır ki, gəlirlərin qeyri-bərabər paylanması həm yüksək iqtisadi göstəricilərə nail olmuş ölkələrdə, həm də yoxsulluq səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə müşahidə edilir. Bu onu göstərir ki, gəlirlərin ədalətli paylanması ölkələrin iqtisadi imkanlarından deyil, bu istiqamətdə müvafiq siyasət aparılmasından və istifadə olunan idarəetmə texnologiyalarından asılıdır. Dövlət idarəetməsində ölkədə əldə edilən gəlirlərin ədalətli bölünməsi, bunun üçün müvafiq sosial siyasətin həyata keçirilməsi davamlı inkişafın vacib şərtlərindəndir və insan potensialının daimi təkmilləşdirilməsinə əsaslanır.

Azərbaycan Respublikası üçün Cini Əmsalı müxtəlif dövrlərdə hesablanıb. Mənbələrdə fərqli rəqəmlər göstərsə də, onların fərqi çox azdır. BMT tərəfindən müxtəlif ölkələrdə Cini Əmsalının qiymətləndirilməsinə aid məlumatlar sonuncu dəfə 2011-ci ildə yayılmışdır. BMT-nin məlumatlarının xüsusi əhəmiyyət daşımaması ondan irəli gəlir ki, onlar bütün ölkələr üçün vahid bir metodikanın istifadəsi nəticəsində əldə edilir. Vahid üsulla aparılan qiymətləndirmələr beynəlxalq müqayisələrin aparılmasına yol açır.

BMT-nin beynəlxalq ekspertlər tərəfindən hazırlanmış hesabatında Azərbaycan Respublikasında Cini Əmsalının qiyməti 33,7 göstərilmişdir. Müstəqilliyini 20 il bundan əvvəl bərpa etmiş ölkə üçün bu, kifayət dərəcədə yüksək göstəricidir. Azərbaycanda Cini Əmsalının dəyəri İtaliya, İspaniya, İsrail, Belçika, Yunanıstan və bir sıra inkişaf

etmiş ölkələrdə müşahidə edilən rəqəmlərə yaxındır (şəkil 2.4.). Lakin Azərbaycanın bu rəqəmi daha da azaltmaq və gəlirlərin paylanması göstəricilərinə görə dünyanın ən qabaqcıl ölkələri sırasına çıxmaq üçün real imkanları mövcuddur. Regionların və qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilmiş proqramlar, ölkədə əməkhaqlarının, təqaüd və müxtəlif müavinətlərin mütəmadi artırılması bu məqsədə xidmət edir. 2012-ci ildə ölkə Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı əsasında ASAN xüsusi agentlik yaradılmış və bu yeni dövlət qurumuna sosial innovasiyaların həyata keçirilməsi funksiyası da həvalə edilmişdir. Bu ölkədə ardıcıl və uğurlu sosialyönümlü siyasətin həyata keçirilməsindən xəbər verir.

Qeyd edilən kimi, istehlakda tam bərabərliyə nail olmaq mümkün deyil və hətta belə bir şəraitin yaradılması inkişafa, onun davamlılığının təmin olunmasına mənfi təsir göstərə bilər. Bir sıra hallarda belə mütləq bərabərlik insanları inkişaf üçün zəruri olan rəqabətdən uzaqlaşdırır, təhsil və bacarıqların artırılması stimulundan məhrum edə bilər. Digər tərəfdən aydındır ki, istehlakda müşahidə olunan kəskin qeyri-bərabərlik insanların çoxunun maraqlarına uyğun deyil.

Şəkil 2.4. Müxtəlif ölkələrdə Cini Əmsali

Mənbə: Human Development Report. UNDP, New-York, 2011

Bu səbəbdən gəlirlərin ədalətli paylanması və istehlakda kəskin və hətta ifrat qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılmasından danışıq sarkən, ilk növbədə, insanların əsas tələbatlarının tam şəkildə təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Bununla əlaqədar davamlı insan inkişafını ən səmərəli səviyyədə təmin etmək və istehlakdakı qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmaq məqsədilə BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar aşağıdakı prinsiplərin və həmin prinsiplərə əsaslanan tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri hesab edirlər:

- bütün insanların əsas tələbatları tam şəkildə təmin edilməlidir;
- istehlak insan sağlamlığını və təhsil səviyyəsini təmin etməlidir;
- bir qrup insanların istehlakı digərlərinin istehlakına mənfi təsir göstərməməlidir;
- istehlak gələcək nəsillərin imkanlarını məhdudlaşdırmamalıdır.

İstehlakın gələcək nəsillərin imkanlarını məhdudlaşdırmaması prinsipi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Göstərilən məqsəd təbii sərvətlərin, o cümlədən enerji mənbələrinin səmərəli istifadəsini zəruri edir. Cədvəl 2.5.-dən göründüyü kimi, bir kiloqram neftdə olan enerjinin istifadəsinə görə müxtəlif ölkələr fərqli iqtisadi göstəricilərə nail olurlar. Xammal ixrac edən ölkələrin adambaşına istifadə olunan enerji miqdarı kəskin surətdə fərqlənir. Eyni zamanda istifadə edilən enerjinin iqtisadi səmərəsi də eyni deyil. Belə ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 2013-cü ildə Dünya Bankı tərəfindən dərc edilmiş, lakin 2010-cu ilə aid məlumatlara görə neft və qaz ixrac edən bir sıra ölkələrdə hər 1 kq neftdə olan enerjinin istifadəsi nəticəsində 1,9 – 10,0 ABŞ dolları dəyərində məhsul istehsal olunur. Artıq qeyd etdik ki, 2010-cu ildə 1 kq neftin orta qiyməti təxminən 0,8 ABŞ dolları təşkil edirdi. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında dəyəri bir ABŞ dollarından az olan enerji ekvivalenti hesabına dəyəri 7,6 ABŞ dolları olan məhsul və xidmətlərin təqdim edilməsi və bu göstəriciyə qısa zaman kəsiyində nail olunması ölkədə gələcəksiz inkişafın qarşısının alınması istiqamətində uğurlu siyasət aparılmasından xəbər verir.

Davamlı inkişaf və gələcək perspektivlər baxımından bir sıra ölkələrdə enerji daha səmərəli istifadə edilməlidir. Bu məqsədin reallığı Norveçin misalında müşahidə edilə bilər. Beynəlxalq təşkilatların dərc etdiyi məlumatlara görə, bu ölkədə 1 kq neftdə olan qədər enerjiden istifadə nəticəsində orta hesabla 10 ABŞ dolları dəyərində məhsul istehsal olunur və ya xidmət təqdim edilir. Bu isə xam neftin qiymətindən ən azı 12 dəfə çoxdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkədə adambaşına istifadə edilən enerjinin miqdarı da kifayət qədər yüksəkdir. Bu, ətraf mühitə mənfi təsirləri, o cümlədən atmosfərə tullanan və istixana effekti törədən qazların miqdarını artırır. Nəticə etibarilə, hətta bərpa olunan mənbələrdən alınan enerjinin yüksək istehlakı davamlı insan inkişafı perspektivlərinə müəyyən dərəcədə mənfi təsir göstərən bir amildir.

Davamlı inkişafın təmin edilməsinin yuxarıda sadalanan şərtlərinin yerinə yetirilməsi insan inkişafı və onun potensialının yüksəldilməsinin ən vacib amillərindəndir. Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi biliyə, müasir texnologiyalara əsaslanır və bu səbəbdən davamlı inkişafın vacib şərtidir. Son illərdə əldə edilmiş elmi nailiyyətlər və texnoloji imkanlar təbii ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə etmək üçün müvafiq imkanlar yaradır. Belə imkanların olması enerjinin nə dərəcədə səmərəli istifadəsi misalından aydın görünür.

2.9. Davamlı inkişafın göstəriciləri haqqında maarifləndirmə və məlumatlandırma

Davamlı inkişaf prosesini idarə etmək, onun prinsiplərinə uyğun olan iqtisadi fəaliyyəti planlaşdırmaq və həyata keçirmək, eyni zamanda məişətdə də müvafiq vərdişlərin və həyat tərzinin formalaşması üçün həm peşəkarlar, həm də ictimaiyyət nümayəndələri müvafiq bilik və bacarığa malik olmalıdır. Bu isə ilk növbədə, davamlı inkişaf göstəriciləri haqqında xüsusi məlumatların toplanmasını, təhlilini və istifadəsini nəzərdə tutur. Bu göstəricilər haqqında müvafiq biliklər

və onların istifadə edilməsində bacarıqlar davamlı inkişafın peşəkar səviyyədə idarə edilməsi üçün vacib şərtidir. Digər tərəfdən bu biliklər hər bir vətəndaşın öz şəxsi həyatında davamlı inkişaf tələblərinə uyğunlaşması və bu prinsipə cavab verən sosial məsuliyyətli fəaliyyət göstərməsi, həyat tərzi sürmək üçün olduqca vacibdir.

Hər bir müvəffəqiyyətli idarəetmə optimal planlaşdırmaya əsaslanır. Öz növbəsində səmərəli planlaşdırma üçün bir tərəfdən mövcud vəziyyət haqqında dəqiq məlumatların toplanması və təhlili, digər tərəfdən inkişafın məqsədi olan hədəflərin aydın müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Ancaq bu halda davamlı insan inkişafının idarə edilməsi sahəsində qəbul edilən qərarlar effektiv ola bilər.

Davamlı inkişafın planlaşdırılması və idarə edilməsi üçün indikatorlar kimi bir sıra digər göstəricilərin də istifadəsi təklif edilib. İlk növbədə, yuxarıda təqdim edilmiş misallardan aydın olur ki, bu indikatorların əksəriyyəti istehlak səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır. Bu məlumatın mövcudluğu bir tərəfdən istehlakın tənzimlənməsi vasitəsilə təbii ehtiyatların və ətraf təbii mühitin davamlı inkişaf naminə idarə etməsi üçün şərait yaradır. Digər tərəfdən real iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən istehsalatın müxtəlif sahələrində də davamlı inkişaf göstərici və hədəflərinin nəzərə alınması bu prosesin idarə edilməsinin vacib şərtidir. Yalnız belə yanaşma təbii ehtiyatlara qənaət etmək və ətraf mühitə mənfi təsirlərin qarşısının alınması, gələcək nəsillərin maraqlarının qorunması üçün şərait yaradır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün ən yeni elmi və texnoloji nailiyyətlərin, eləcə də ənənəvi, əsrlərlə sınaqdan keçmiş etnik və yerli biliklərin birgə istifadəsi çox əhəmiyyətlidir.

Göstərilən prinsiplərə əsaslanan idarəetmə sahəsində düzgün qəbul edilən qərarlar, eyni zamanda gələcəksiz inkişafın bir istiqaməti olan «texnoloji geriləmə ilə inkişafın» qarşısının alınması üçün əhəmiyyətlidir. Texnoloji geriləmə ilə inkişaf termininin istifadə edilməsi və ümumiyyətlə, bu anlayışın ilk dəfə BMT-nin terminologiyasına daxil edilməsi 1996-cı ildə Azərbaycanda hazırlanmış insan

inkişafı hesabatından irəli gəlir. Terminin mənası ondadır ki, bəzən şirkətlər və hətta bir sıra hallarda ayrı-ayrı ölkələr real iqtisadiyyatın seçilmiş bir istiqamətində texnoloji tərəqqiyə nail olmaq üçün dünyada həmin an bu sahə üçün ən müasir texnologiyanı tətbiq etmək haqqında qərar qəbul edirlər. Məlumdur ki, hər hansı bir yeni texnologiyanın tətbiqi üçün zaman tələb olunur. Həmin dövrdə müvafiq təşkilati və texnoloji hazırlama işləri həyata keçirilir. Tətbiqə sərf olunan zaman çərçivəsində dünyada daha yeni texnologiya və yaxud məhsulun yaradılması və bazara çıxarılması ehtimalı mövcuddur. Rəqiblər tərəfindən daha yeni texnologiyanın və məhsulların bazara çıxarılması həyata keçirilən layihənin əhəmiyyətini azaldır. Qeyd etmək lazımdır ki, hətta belə bir vəziyyət baş verdiyi halda şirkət və yaxud ölkə üçün real iqtisadiyyatda yenilik yaradılır, lakin onun global miqyasda rəqabət qabiliyyəti nisbətən aşağı düşür. Bu səbəbdən idarəetmə və istehsalatda yeni texnologiyaların tətbiqi haqqında qərar qəbuletmə prosesində dünyada həmin an üçün ən müvəffəqiyyətli təcrübəyə əsaslanmaq hər zaman gözlənilən uğuru təmin etmir. Bu sahədə ən optimal qərarın qəbul edilməsi ancaq elmi proqnozlara əsaslanma bilər. Bunun üçün qərar qəbul edilməsindən öncə müvafiq ekspertlərin və yaxud bu istiqamətdə ixtisaslaşmış məsləhətçi kompaniyaların rəyinin nəzərə alınması vacib şərtidir.

Enerjinin istehsal edilməsi və istifadəsi bir çox hallarda ətraf mühitə mənfi təsir göstərir. Belə təsirlər ən çox *fossil* (neft, təbii qaz və daş kömür) təbiətli yanacaqların istifadəsi zamanı müşahidə olunur. Enerji istehsalının bu istiqamətinin istixana qazlarının əmələ gəlməsinin bir səbəbi kimi çıxış etməsi məlumdur. Eyni zamanda məlumdur ki, istixana effekti törədən qazların təsiri nəticəsində iqlim dəyişmələri riskləri əmələ gəlir. Bu isə məlum olduğu kimi, çox təhlükəli iqtisadi və sosial fəlakətlərin səbəbi ola bilər. Beynəlxalq təşkilatların məlumatlarına görə, artıq bu proses nəzarətə alınmalıdır. Bununla bağlı istixana qazlarının əmələ gəlməsinin azaldılmasına yönəldilmiş beynəlxalq konvensiyalar fəaliyyətdədir. O da qeyd edilməlidir ki, bəzi ölkələr, o

cümlədən ABŞ iqlim dəyişmələri ilə əlaqədar olan bəzi konvensiyalara və protokollara qoşulmayıb. Lakin problemin aktuallığını nəzərə alaraq, bütün ölkələr iqlim dəyişmələrinə həsr olunmuş müxtəlif beynəlxalq toplantılar, o cümlədən dünya sammitlərində fəal iştirak edir.

Yaranmış vəziyyətdə enerjinin səmərəli istifadəsi həm iqtisadi, həm də ekoloji və sosial baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir. Bu amillər davamlı inkişafın əsas şərtlərindəndir. Onların operativ idarə edilməsi isə insan potensialının inkişafı ilə əlaqədardır.

Məlumdur ki, müxtəlif ölkələrdə enerji əldə etmək üçün fərqli mənbələrdən istifadə edilir. Enerji amilinin davamlı insan inkişafına təsiri bir tərəfdən onun səmərəli istifadəsindən keçirsə, digər tərəfdən enerji mənbəyinin təbiəti də əhəmiyyətli amilə çevrilir. Enerji almaq üçün həm bərpa oluna bilən, həm də bərpa olunmayan mənbələrdən istifadə edilir. Bərpa olunmayan enerji mənbələri arasında qazıntılar şəklində mövcud olan və müxtəlif yollarla hasil edilən yanacaqlara xüsusi diqqət yetirilir. Beynəlxalq terminologiyaya görə, «fossil» yanacaq adlanan bu qrupa, əsasən, neft, təbii qaz və daş kömürü daxildir. Bərpa olunmayan yanacaq növü olmaqla yanaşı, fossil qrupuna aid enerji daşıyıcılarının hasilatı, sonra isə istifadəsi müəyyən ekoloji problemlər yaradır. Onların arasında istixana qazlarının yaranması ən böyük və qlobal miqyaslı problemdir. Ancaq fossil yanacaqlarının istifadəsi digər ekoloji problemlərə də səbəb olur. Bu problemlərə torpaqların strukturunun pozulması, ətraf mühitin radioaktiv çirklənməsi və digər məsələlər aid edilə bilər.

Beləliklə, davamlı inkişaf baxımından enerjinin effektiv istifadəsi ilə yanaşı, onların hansı mənbədən əldə edilməsi də əhəmiyyətlidir. Enerji balansında yandırılan fossil mənbələrin azalması bərpa olunmayan təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsini təmin edir. Qeyd olunan yanaşma, eyni zamanda ətraf mühitə atılan karbon qazının miqdarını azaldır. Bu isə qlobal miqyasda istixana effekti törədən qazların atmosferə atılmasını azaldır və müvafiq olaraq iqlim dəyişmələri proseslərinə təsirləri zəiflədir. Hər iki istiqamət davamlı insan inkişafı

baxımından əhəmiyyətli dir. Bərpa olunan enerjidən yüksək səviyyədə faydalanma və bunun nəticəsində yandırılan, yəni fossil mənşəli enerjiyə ehtiyacın azalması bir tərəfdən bərpa olunmayan təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəni, digər tərəfdən isə ətraf mühitin mühafizəsini təmin edir. Bu amil insan potensialının inkişafında nəzərə alınmalıdır. Enerji istehlakı və müxtəlif ölkələrdə enerji mənbələri haqqında məlumat cədvəl 2.6.-da verilmişdir.

Cədvəl 2.6. Enerjinin mənbələri və istehlakı

Ölkə	Enerji istehlakı, adambaşı kW-s	Bərpa olunan və atom enerjisi, %	Karbon (istixana) qazının tullanması (adambaşı, ton)
ABŞ	13 246	12,1	17,6
Avstriya	8 356	11,7	8,0
Azərbaycan	1 705	1,8	5,1
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	9 388	0	19,9
Braziliya	2 438	15,4	2,2
Efiopiya	52	1,3	0,1
Finlandiya	15 738	22,3	11,5
Fransa	7 289	46,7	5,6
Gürcüstan	1 918	19,4	1,4
Qazaxıstan	4 892	0,9	15,2
Qətər	15 754	0	40,3
İran	2 648	0,7	7,7
Koreya (Cənubi)	10 162	15,6	17,6
Küveyt	16 121	0	31,3
Norveç	23 173	41,4	11,7
Rusiya Federasiyası	6 485	8,2	12,2
Səudiyyə Ərəbistanı	8 161	0	17,0
Türkiyə	2 709	7,1	4,1
Özbəkistan	1 625	2,2	3,7
Ukrayna	3 228	19,5	6,6

Mənbə: *International Energy Agency, World Development Indicators, 2012*

2.10. Davamlı inkişafda insan təhlükəsizliyi və sosial məsuliyyətli fəaliyyət

Davamlı insan inkişafının əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, hər bir şəxsin fərdi potensialının inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaradılsın. Bu konsepsiyaya görə, insanın həyatı ən böyük prioritetdir və hər bir şəxsin həyatı eyni dərəcədə qiymətlidir. Heç bir fərd öz irqi, milli, dini, cinsi, sinfi və ərzi mənsubiyyətinə görə uzun, dolğun, yaradıcı və ləyaqətli həyat sürmək imkanlarından məhrum edilə bilməz. Davamlı insan inkişafı konsepsiyasına görə, hər bir şəxsə fərdi qabiliyyətlərini maksimum dərəcədə inkişaf etdirmək üçün şərait yaradılmalıdır. Bu şərait onun müxtəlif istiqamətlərdə – iqtisadiyyatda, sosial sahədə, mədəniyyətdə, siyasətdə inkişafına ən əlverişli mühit yaratmağa xidmət etməlidir.

İnsan inkişafının bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, insanın təhlükəsizliyi onun əsas şərti kimi qəbul edilir. Bu zaman təhlükəsizliyin bütün istiqamətləri, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizlik, ərzaq təhlükəsizliyi, ekoloji təhlükəsizlik, ictimai təhlükəsizlik və s. nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, insan inkişafının təmin edilməsi üçün insan hüquqlarının təmin edilməsi vacib şərtidir.

Azərbaycan Respublikasında davamlı inkişaf və insan potensialının formalaşması istiqamətində və bu məqsədlə müxtəlif sahələrdə təhlükəsizliyin təmin olunması üçün ardıcıl siyasət həyata keçirilir. Buna misal olaraq, ölkənin və onun vətəndaşlarının təhlükəsizliyinə yönəldilmiş xarici və daxili siyasəti göstərmək olar. Azərbaycanın müxtəlif beynəlxalq qurumlara üzvlüyü, dövlətlərarası ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdə iştirakı ölkənin təhlükəsizliyini gücləndirir və onun davamlı inkişafına xidmət edir. Ölkənin müxtəlif regionlarının və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına dair tədbirlər, əməkhaqlarının və müxtəlif sosial yönümlü müavinətlərin mütəmadi olaraq yüksəldilməsi də ölkənin və onun vətəndaşlarının iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilir. Ölkədə həyata keçirilən ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olması sahəsində tədbirlər

xüsusilə qeyd edilməlidir. Bu sahədə aparılan siyasətin nəticəsində bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı ardıcıl olaraq artmaqdadır. *Üzvi kənd təsərrüfatına*, ekoloji təmiz məhsulların istehsalına diqqət və bu istiqamətdə həyata keçirilən dövlət siyasəti daxili ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialını da artırır.

İnsanın təhlükəsizliyi onun əsas hüquqlarına aiddir və cəmiyyət tərəfindən şərtsiz təmin edilməlidir. Eyni zamanda davamlı inkişafın prinsiplərinin təmin edilməsi insanın təhlükəsizlik hüquqlarının təmin edilməsi ilə yanaşı, onun cəmiyyət qarşısında məsuliyyətini də nəzərdə tutur. Bu məsuliyyət müxtəlif sahələri əhatə edir və bir çox hallarda hüquqi tənzimlənilir. Lakin hüquqi tənzimlənen məsuliyyətlə yanaşı, insanın özündən asılı olan və könüllü həyata keçirilən sosial məsuliyyət anlayışı da məlumdur.

Sosial məsuliyyətli fəaliyyət və sosial məsuliyyətli həyat tərzinə müasir elm və təhsil baxımından yanaşma ən son illərin prioritetlərindən biridir. Bu, davamlı insan inkişafının təmin edilməsinin əsas şərtlərindəndir. Elmi istiqamət kimi son illər formalaşsa da, sosial məsuliyyətli həyat təzi haqqında anlayışlar, onun vacib şərtlərindən biri olan istehlak mədəniyyəti qədim dövrlərdən məlumdur. Bir çox dinlərdə, o cümlədən islam, xristian və yəhudi dinlərində istehlak mədəniyyəti, israfçılığın yolverilməzliyi, şüurlu qənaətçilik, nemətlərin cəmiyyət üzvləri arasında ədalətli bölünməsi və bunun könüllü olaraq həyata keçirilməsi, xeyriyyəçilik və s. prinsiplər qədim dövrlərdən təbliğ olunur.

Sosial məsuliyyətli fəaliyyət və həyat təzi son illər bir sıra şirkət və korporasiyalar tərəfindən yalnız könüllü yox, eyni zamanda daxili qaydalar, yəni korporasiyalar və ya şirkətlər üçün qanun gücünə malik olan prinsiplər kimi qəbul edilir. Müasir anlamda korporasiyalar və şirkətlər üçün sosial məsuliyyətli fəaliyyət ən əsas prioritetlərdəndir. Ən müasir inkişaf və idarəetmə nəzəriyyələrinə görə sosial məsuliyyət prinsipləri hər hansı bir şirkət və korporasiya üçün gəlir əldə etməkdən daha üstündür.

Mövzunun tədrisi nəticəsində tələbə aşağıdakı biliklərə yiyələnməlidir:

1. İnsan inkişafı konsepsiyasının yaradılması zərurəti
2. İnkişafın qiymətləndirilməsində insan inkişafı konsepsiyasının rolu
3. Gələcəksiz inkişafı səciyyələndirən əlamətlər və bu mənfi prosesin idarə edilməsi yolları
4. Bərabərsizliklə səciyyələnən inkişaf və onun qarşısının alınmasının planlaşdırılması və idarə edilməsində istifadə olunan üsullar
5. Cini Əmsalı haqqında anlayış
6. Azərbaycanda Cini Əmsalı və onun digər ölkələrlə müqayisəsi
7. Davamlı inkişaf haqqında anlayış
8. Davamlı inkişafın göstəriciləri
9. Enerjinin səmərəli istifadəsi ilə davamlı inkişafın əlaqəsi
10. Azərbaycan Respublikasında enerji istifadəsinin davamlı inkişafı əlaqəsi
11. İnsan təhlükəsizliyi davamlı inkişaf baxımından

Məşğələ mövzuları:

1. Davamlı inkişaf və onun planlaşdırılmasında insan potensialının rolu
2. «Gələcəksiz inkişaf» və onun qarşısının alınması yolları
3. «Bərabərsizliklə səciyyələnən inkişafın» qarşısının alınması yolları
4. Davamlı inkişafı səciyyələndirən göstəricilər
5. Enerjinin səmərəli istifadəsi və onun göstəriciləri
6. Müxtəlif ölkələrdə davamlı inkişaf göstəricilərinin müqayisəsi
7. Davamlı inkişafda insan təhlükəsizliyi problemi
8. Sosial məsuliyyətli həyat tərzinin davamlı inkişafa təsiri
9. İstehlak mədəniyyəti sosial məsuliyyətli həyat tərzinin təzahürü kimi
10. Müxtəlif ölkələrdə davamlı inkişafın vəziyyəti

FƏSİL 3.

İNSAN İNKİŞAFININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

İnsan inkişafının qiymətləndirilməsinin əsas meyarları. Qiymətləndirmədə istifadə olunan əmsallar. İnsan inkişafının qiymətləndirilməsində təhsil göstəriciləri. Savadsızlıq və funksional savadsızlıq. Sağlamlıq göstəriciləri və onların insan inkişafına təsiri. Davamlı insan inkişafının qiymətləndirilməsində iqtisadi göstəricilər. Gəlirlərin hesablanması alıcılıq qabiliyyəti pariteti amili.

3.1. Davamlı insan inkişafını qiymətləndirən əmsallar

İnkişaf prosesinin planlaşdırılması və idarə edilməsini optimallaşdırmaq üçün iki vacib elementin nəzərə alınması çox əhəmiyyətlidir. Onlardan birincisi inkişafın hazırkı vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Bu, xüsusilə idarəetmənin planlaşdırma mərhələsi üçün önəmlidir. Hər hansı prosesin, o cümlədən, inkişafın ilkin vəziyyəti haqqında məlumat olmadığı və yaxud tam olmadığı halda planlaşdırma mərhələsində bu proseslərin idarə edilməsi barədə optimal qərar qəbulu mümkün deyil. İkinci və çox vacib amil planlaşdırmada innovativ yanaşmaların tətbiqidir. I və II fəsillərdə göstərildiyi kimi, inkişafın qiymətləndirilməsi üçün ənənəvi olaraq cəlb edilən göstəricilərin təkmilləşməsi məqsədi ilə XX əsrin son illərində yeni təşəbbüslər irəli sürüldü. Təkmilləşmənin əsas məqsədi ondan ibarət idi ki, hər hansı bir ölkə və ya ərazidə inkişafın vəziyyətinin qiymətləndirilməsi orta gəlirlərin səviyyəsi ilə məhdudlaşsın. Orta gəlirlərin həcmi ilə yanaşı, mövcud olan iqtisadi imkanların ərazidə yaşayan əhaliyə təsirini qiymətləndirmək də vacibdir. Nəzərdə tutulurdu ki, inkişafın əsas meyarı iqtisadi göstəricilər yox, insanın cəmiyyətdə

vəziyyətidir. Bu məqsədlə insan inkişafı əmsalının istifadəsi təklif edilmişdi.

Davamlı insan inkişafının qiymətləndirilməsi üçün hazırda müxtəlif göstəricilər əsasında hesablanan bir sıra əmsallardan istifadə olunur. Bu əmsallar insan inkişafının müxtəlif istiqamətlərini və yaxud müxtəlif qrupların cəmiyyətdə inkişaf vəziyyətini səciyyələndirir. Əmsalların arasında ən ümumiləşdirilmiş və ən geniş istifadə olunanı İnsan İnkişafı Əmsalıdır (İİƏ). Həmin əmsal bütün əhali üçün hesablanır və ölkədə insanların vəziyyətini ümumiyyətlə xarakterizə edir. Lakin ümumilikdə hər bir ölkənin əhalisi təbiət və mənşə etibarilə eyni deyil. Ölkə və yaxud hər hansı bir ərazinin əhalisinin tərkibində müxtəlif qrupların nümayəndələri ola bilər. Bu qruplara ölkədə yaşayan müxtəlif irqlər, millətlər, cinslər, fərqli dini qruplar və s. aid edilir. Göstərilən xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, hər hansı bir ölkə və yaxud regionda cəmiyyətin müxtəlif qruplarının inkişafının vəziyyətini qiymətləndirən əmsallardan da istifadə olunur. Belə təhlillər inkişaf prosesində müxtəlif region və yaxud fərqli irq, millət və din nümayəndələri, onların fərdi potensialının inkişafı üçün bərabər imkanların yaranmasından xəbər verir.

Məlumdur ki, ölkələrin əhalisi cinsi mənsubiyyətə görə iki böyük qrupa – kişi və qadınlara bölünür. Həmin qruplar arasında inkişaf fərqlərinin müəyyən edilməsi üçün bir neçə əmsal hesablanır. Bunların arasında Gender İnkişafı Əmsalı (GİƏ) xüsusi yer tutur və cəmiyyətdə cinslərin, yəni qadın və kişilərin inkişafı üçün mövcud fərqləri əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu inkişafda fərq müşahidə edilən hallarda həmin fərqlərin aradan götürülməsi imkanı da qiymətləndirilə bilər. Qadınların cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi yaxşılaşdırmaq, yaxud daha da gücləndirmək üçün onların təhsil səviyyəsini və peşə bacarıqlarını nəzərə alan digər xüsusi əmsal hesablanır. Bu Qadınların İmkanlarının Genişləndirilməsi Əmsalıdır (QİGƏ). Göstərilən əmsalın hesablanması cinslərin inkişaf imkanları arasında mövcud olan fərqlərin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılmasına,

onların sosial baxımdan bərabərliyinə xidmət edir. Bu məlumatlısız insan potensialının formalaşma və təkmilləşdirmə proseslərinin planlaşdırılması və idarə edilməsi imkanları olduqca məhduddur.

Yuxarıda sadalanan əmsallar insan inkişafının ümumi vəziyyətini (İİƏ) və yaxud cinslər arasında müşahidə edilən fərqləri (GİƏ) və onların aradan qaldırması üçün mövcud potensialı (QİGƏ) əks etdirir. Bu göstəricilər ilə yanaşı, davamlı insan inkişafını xarakterizə edən digər əmsallar da hesablanır. Bir qrup əmsallar, əsasən, insan məhrumiyyətlərindən xəbər verir. Onların təhlilinin əsas məqsədi bəzi cəmiyyətlərdə müşahidə edilən kəskin qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmaq və hər hansı bir fərdin öz potensialını inkişaf etdirməsi üçün şərait yaratmaqdır.

Məhrumiyyətlərə gəldikdə, bəşəriyyətin ən əsas problemlərindən biri yoxsulluqdur. Yoxsulluğun tam aradan qaldırılması və yaxud kəskin surətdə azaldılması məqsədilə müvafiq tədbirlərin planlaşdırılması üçün ilkin vəziyyət haqqında məlumatın olması çox əhəmiyyətlidir. İnsan potensialının inkişafına yönəldilmiş tədbirlərin planlaşdırılması üçün bir neçə əmsallar əsas götürülür. Onların arasında ən geniş istifadə olunanı İnsan Yoxsulluğu Əmsalıdır (İYƏ). Yoxsulluğun monitorinqi, azaldılması və ləğv edilməsi üçün bu məlumat xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Yoxsulluq bütün, hətta ən zəngin ölkələrdə də müşahidə olunur. Bu səbəbdən yoxsulluqla bağlı əmsalların hesablanması bütün ölkələr üçün keçərlidir.

Yoxsulluq davamlı inkişafın təmin edilməsi, bu məqsədlərə xidmət edən tədbirlərin global və yerli səviyyədə həyata keçirilməsini əngəlliyən ən önəmli amillərdəndir. Bu səbəbdən BMT-nin təklifi ilə Dünya Sammitində qəbul edilmiş Minilliyin İnkişaf Məqsədləri sənədində 2015-ci ilə qədər yoxsulluğun aradan götürülməsi və yaxud kəskin azaldılması nəzərdə tutulmuşdur. Yoxsulluq dinamikasının qiymətləndirilməsində İYƏ-nin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılmasına yönəldilmiş dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi nəticəsində bu istiqamətdə

yüksək nəticələr əldə edilmişdir. Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, bu nəticə yoxsulluq həddini müəyyən edən məbləğin üç dəfə artması şəraitində əldə edilmişdir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən fəaliyyət haqqında məlumat aşağıdakı bölmələrdə təqdim olunmuşdur.

Davamlı insan inkişafının qiymətləndirilməsi üçün göstərilən vahid əmsalların istifadə edilməsi, ilk növbədə, hər hansı bir ölkədə və yaxud bölgədə bu sahədə mövcud olan vəziyyətin səciyyələndirilməsi üçün əhəmiyyətliyədir. Bu məlumat insan potensialının inkişafı naminə müvafiq siyasətin və tədbirlərin həyata keçirilməsinin səmərəliliyi üçün olduqca vacibdir. Digər tərəfdən insan inkişafının qiymətləndirilməsi üçün tətbiq edilən ümumi prinsiplər və eyni yolla hesablanan əmsallar beynəlxalq müqayisələrin keçirilməsi üçün imkanlar yaradır. Belə müqayisələr insan potensialının inkişafı sahəsində dünyada əldə edilmiş ən yaxşı təcrübənin öyrənilməsi və yayılması üçün şərait yaradır.

Həm ümumi, həm də gender problemlərini əks etdirən və yoxsulluq ilə əlaqədar əmsalların hesablanması üçün həyatın ən önəmli tərəflərini dəyərləndirə bilən göstəricilərdən istifadə olunur. Bu göstəricilər əsasında inkişafın nə dərəcədə uğurlu olması, onun davamlı xarakter daşması və insanların rifahının yaxşılaşmasına xidmət etməsi müəyyənləşdirilir. Əmsalın özü isə müəyyən düsturlarla hesablanır və müvafiq olaraq qiymətləndirilir. Qeyd edildiyi kimi, insan inkişafının qiymətləndirilməsi insanın cəmiyyətdə qazandığı vəziyyətə əsaslanır. Hesab edilir ki, insan inkişafını təmin etmək, hər bir vətəndaşın imkanlarının genişlənməsi üçün imkanlar onun sağlamlıq və biliyindən keçir. Bu iki amil isə iqtisadiyyatın inkişafına və müvafiq olaraq vətəndaşların rifahının təmin olunmasına xidmət etməlidir. Bu səbəbdən əmsalların hesablanması zamanı sağlamlıq, savad, təhsil səviyyəsi və iqtisadi imkanları əks etdirən göstəricilərin istifadəsi nəzərdə tutulur. Belə yanaşma tamamilə düzgündür. Əgər ölkə iqtisadi imkanlara malikdirsə və aparılan siyasət gəlirlərin ədalətlə bölünməsinə və sosial proqramların həyata keçirilməsinə

xidmət edirsə, bu halda həmin ölkənin vətəndaşları sağlam və savadlı olmalıdırlar. Sağlam və savadlı olmaq isə öz növbəsində onlara yeni biliklərə yiyələnməyə, biliyi bacarığa, bacarığı isə iqtisadi durumun yaxşılaşdırılmasına yönəltməyə və gəlirləri artırmağa imkan yaradır.

3.2. İnsan inkişafında sağlamlıq göstəriciləri

Sağlamlıq ən böyük nemətdir və onun göstəriciləri insan inkişafını səciyyələndirən əsas amillərdəndir. Davamlı insan inkişafını səciyyələndirən əmsalların hesablanması məqsədlərindən və hesablanan əmsaldan asılı olaraq təhlillərə fərqli sağlamlıq göstəriciləri cəlb edilir. Sağlamlığı səciyyələndirən müxtəlif göstəricilərdən istifadə edilməsi, ilk növbədə, ölkələrin inkişaf səviyyəsindən və müvafiq olaraq, ölkə qarşısında duran və sağlamlıqla əlaqədar problemlərdən asılıdır. Beynəlxalq təşkilatların insan inkişafını qiymətləndirmək üçün ən çox istifadə etdiyi sağlamlıq göstəriciləri aşağıdakılardır:

Ömür müddəti. Davamlı insan inkişafı baxımından həyat və ölüm arasında sosial bərabərsizlik qeyri-bərabərliyin ən qəbulənməz təzahürüdür. Digər tərəfdən uzunömürlülük sağlamlığın ən ümumiləşdirilmiş göstəricisidir və bu məlumatların toplanması və təhlili üçün əlavə texniki vasitələr və ya maddi xərclər tələb olunmur. Sağlamlıq göstəricisi olmaqla yanaşı, ömür müddəti, eyni zamanda bu və ya digər ölkə və regionda sosial siyasətin səmərəliliyindən və onun insan potensialının inkişafına yönəldilməsindən xəbər verir.

Son zamanlar uzunömürlülüüyü səciyyələndirmək üçün orta ömür müddəti ilə yanaşı, digər göstəricidən də istifadə olunur. Bu, gözlənilən ömür müddətidir. Gözlənilən ömür müddəti hər bir konkret ildə anadan olanlar üçün hesablanır və demoqrafiyanın ən müasir statistik göstəricilərindəndir. Bu göstəricinin üstünlüyü ondadır ki, insanın uzun və sağlam ömür sürməsi üçün şərait yaradılmasından xəbər verir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu göstərici müxtəlif ölkələrdə

fərqlidir. 2013-cü il üçün dərc edilmiş məlumatlara görə, hazırda ən çox ömür sürənlər Yaponiya vətəndaşlarıdır. Onların orta gözlənilən ömür müddəti 83,6 ildir. Nəzərə alınsa ki, bu orta göstəricidir, aydın olur ki, bu ölkə əhalisinin bir qismi daha çox yaşayacaq. İnkişaf etmiş Avropa ölkələrində və eləcə də Avstraliya, Kanada, Yeni Zenlandiyada bu rəqəmlər kifayət qədər yüksək, 81 və bəzi hallarda isə 82 ildən çoxdur. Qeyd edilməlidir ki, praktiki olaraq Avropa ölkələrinin əksəriyyətində gözlənilən ömür müddəti 80 yaşdan çoxdur. İl-ildən orta yaş və gözlənilən ömür müddəti bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə artmaqdadır. Bunun nəticəsi kimi bir sıra ölkələrdə əhalinin yaş strukturu dəyişir. Nəticədə həmin ölkələrdə iqtisadi və sosial sahələrdə həyata keçirilən siyasətdə müvafiq uyğunlaşmanın aparılması zərurəti yaranır. Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, XX əsrin birinci onilliyində hazırda inkişafda yüksək göstəricilərə nail olmuş ölkələrdə orta ömür müddəti 41 yaşa bərabər idi.

Bunlardan fərqli olaraq, dünyanın bir sıra ölkələrində orta yaş və gözlənilən ömür müddəti olduqca aşağıdır. Məsələn, Afrika qitəsində yerləşən Zambiyada orta gözlənilən ömür müddəti 49 il təşkil edir. Oxşar göstəricilər bu qitənin bəzi digər ölkələrində də müşahidə olunur. Bunlara Anqola, Mozambik, Zimbabve aid edilə bilər. Digər qitədə yerləşən Əfqanıstanda da bu göstərici olduqca aşağıdır və 49,1 il təşkil edir. Bu rəqəm inkişaf etmiş ölkələrdə gözlənilən ömür müddətindən az qala iki dəfə azdır. Şübhəsiz ki, bu iki qrup ölkələr arasında müşahidə olunan qeyri-bərabərlik qəbul edilməzdir və ikinci qrupa aid ölkələrdə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Təsadüfi deyil ki, XXI əsrin əvvəlində Dünya Sammitində qəbul edilmiş Minilliyin İnkişaf Məqsədlərində ölkələr arasında müşahidə olunan belə kəskin qeyri-bərabərliklərin aradan götürülməsi nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, hazırda beynəlxalq təşkilatlar və BMT-nin təşəbbüsü və seçimi ilə bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında 2015-ci ildən sonrakı dünya qarşısında duran inkişaf məqsədləri müzakirə edilir. İnkişafda müşahidə edilən

kəskin qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması məsələsi yenə də gündəmədir.

Azərbaycan Respublikasında gözlənilən ömür müddəti ən son məlumatlarına görə 73,8 ildir və bu göstərici kifayət qədər yüksəkdir. Bu orta rəqəmdir. Cinslərə aid orta rəqəmlərə gəldikdə isə aydın olur ki, qadınlar kişilərdən orta hesabla 5,3 il daha çox ömür sürmək imkanlarına malikdir. Kişilərin gözlənilən ömür müddəti 71,2, qadınlarınkı isə 76,5 il təşkil edir. Azərbaycanda bir milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkünün olması gözlənilən ömür müddətinə mənfi təsir göstərir. Təcavüzün nəticələrinin aradan qaldırılması, qaçqın və məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qayıtması, onların həyatının normallaşdırılması bu orta rəqəmə müsbət təsir göstərəcəkdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda mövcud olan ənənəvi uzunömürlülük və aparılan iqtisadi və sosial islahatlar, dövlət siyasətinin sosialyönümlü olması və bu istiqamətdə əldə edilən yüksək nailiyyətlər ölkədə orta ömür müddətinin daha da artması üçün şərait yaradır. Statistik təhlillər göstərir ki, ölkədə müstəqillik qazanıldıqdan sonra son illərdə real və gözlənilən ömür müddəti artmaqdadır.

Müəyyən yaşa çatmaq ehtimalı olmayan əhali. Bu göstərici sağlamlığa aid olsa da, eyni zamanda ölkədə aparılan sosial siyasətin təzahürü kimi də qəbul edilə bilər. Müəyyən yaşa çatmaq ehtimalı, adətən, yoxsulluğun və digər məhrumiyətlərin müəyyən edilməsi və yoxsulluqla əlaqədar əmsalların hesablanması zamanı istifadə olunur. Bir sıra ölkələrdə yoxsulluq əhalinin bir hissəsini uzun, sağlam və yaradıcı ömür sürməkdən məhrum edir. İnsan inkişafının müxtəlif sahələrindəki vəziyyəti qiymətləndirmək üçün istifadə edilən bu əlamətin kəmiyyət göstəricisi müəyyən yaşa çatmaq ehtimalı olmayanların ümumi əhalinin sayına nisbət faizi kimi götürülür. Beynəlxalq statistikada bu göstərici ilə əlaqədar iki fərqli yanaşma mövcuddur. Onlardan biri inkişafda olan ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Bu zaman 40 yaşına çatmaq ehtimalı olmayan əhalinin faizi nəzərə alınır. İkinci halda, yəni inkişaf

etmiş ölkələr üçün 60 yaşa çatmaq ehtimalı olmayan əhalinin faizi hesablanır. İnkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən etmək üçün bu göstəricidən istifadə olunur.

Göründüyü kimi, inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələrdə ümumi həyat səviyyəsi ilə yanaşı, yoxsulluq və onunla əlaqədar məhrumiyətlər də fərqlənir. İnsanların ən əsas hüquqlarından olan yaşamaq hüququ səviyyəsində inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələrin vətəndaşları arasında belə böyük fərqin olması qabuledilməzdir. Bu səbəbdən hazırda dünyada müzakirə edilən Minilliyin İnkişaf Məqsədləri sənədində 2015-ci ildən sonrakı dövrdə bir tərəfdən yoxsulluqla mübarizə, digər tərəfdən isə ölkələr arasında inkişaf səviyyəsinə görə hazırda mövcud olan kəskin fərqlərin aradan qaldırılması və yaxud önəmli dərəcədə azaldılması əsas hədəflərdəndir.

Qeyd edilməlidir ki, yoxsulluq bütün ölkələrdə, o cümlədən yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə də mövcuddur. Bu səbəbdən həmin ölkələrin əhalisinin bir hissəsinin 60 yaşa çatmaq ehtimalı azdır. Məsələn, Norveçdə əhalinin gözlənilən ömür müddəti orta hesabla 81,1 yaşa çatdığı halda, bu ölkənin əhalisinin 8,3 faizinin 60 yaşına çatmaq ehtimalı yoxdur. ABŞ-da bu rəqəm 12,6, Yaponiyada isə 7,5 faizə bərabərdir. İnkişaf etmiş ölkələr arasında ən aşağı göstərici İsveçdə qeydə alınıb. Bu ölkə əhalisinin yalnız 7,3 faizinin 60 yaşa çatmaq ehtimalı çox aşağıdır.

Bir sıra inkişafda olan ölkələrdə isə 40 yaş artıq kritik hesab edilə bilər. Məsələn, bəzi Afrika və Asiya ölkələrində əhalinin bir hissəsi bu əsas hüquqdan məhrumdur. Beynəlxalq təşkilatların məlumatlarına əsasən bu vəziyyət Zimbabvedə, Botsvanada, Mozambikdə və bir sıra digər ölkələrdə müşahidə olunur. Nəzərə alınsa ki, insanın yaşamaq potensialı orta hesabla 100 yaşdan çoxdur, aydın olur ki, bu ölkələrin əhalisinin böyük bir hissəsi ən əsas insan hüquqlarından olan uzun və ləyaqətli ömür sürmək imkanından məhrumdur. Yaranmış vəziyyətdən çıxmaq və bu ölkələrdə davamlı insan inkişafı üçün şərait yaratmaq üçün, ilk növbədə, yoxsulluq kəskin azaldılmalıdır.

Təsadüfi deyil ki, BMT-nin təşəbbüsü ilə 2002-ci ildə Dünya Sammitində qəbul edilmiş Minilliyin İnkişaf Məqsədlərində, hazırda isə müzakirə edilən 2015-ci ildən sonrakı məqsədlərdə yoxsulluq ilə mübarizə yenə xüsusi yer tutur. Qeyd edildiyi kimi, yoxsulluğun aradan qaldırılması və ya nəzərə çarpan dərəcədə azaldılması insanın əsas hüquqlarından olan uzun və yaradıcı ömür sürmək hüququnun təmin olunması istiqamətində çox əhəmiyyətli bir addımdır.

Körpələr arasında ölüm. Qeyd edildiyi kimi, insan inkişafına aid olan sağlamlıq göstəricilərinin seçilməsində iki xüsusiyyətə daha çox əhəmiyyət verilir. Bu göstəricilər informasiya daşımaq baxımından tutumlu və eyni zamanda nisbətən əlyetər olmalıdır. Körpələr arasında ölüm belə tələblərə tam cavab verir. Aydınır ki, səhiyyənin səviyyəsi yüksək, sosial siyasəti isə güclü olan ölkədə körpələrin ölüm səviyyəsi yüksək olmamalıdır. Digər tərəfdən isə bu statistik göstəricinin tətbiqi əlavə tədqiqatların aparılması ehtiyacını aradan qaldırır. Praktiki olaraq, bu statistik göstərici bütün ölkələrdə toplanır. Bunları nəzərə alaraq, körpə ölümünün səviyyəsinin təhlili insan inkişafının qiymətləndirilməsində istifadə edilməkdədir. Bu göstərici bir sıra hallarda istifadə olunan statistik göstəricidir. O, həm səhiyyənin vəziyyətindən, həm də sosial sferada həyata keçirilən tədbirlərdən xəbər verir. Bu göstəricinin qiymətləndirmə vahidi kimi hər hansı bir ölkədə və ya bölgədə sağ doğulmuş hər min uşaqdan bir yaşına çatmamış önlərin sayı götürülür.

Digər sağlamlıq göstəriciləri kimi, körpələr arasında ölümün səviyyəsinə görə də ölkələr arasında kəskin fərq müşahidə olunur. Məsələn, ölüm səviyyəsinin ən aşağı göstəricisi İslanidiyada müşahidə olunur. Bu ölkədə doğulmuş 1000 uşaqdan ancaq 3-ü bu və ya digər səbəblərdən bir yaşına çatmamış tələf olur. Norveçdə, İsveçdə, Yaponiyada, Sinqapurda, Çexiyada və bir sıra digər inkişaf etmiş ölkələrdə körpələr arasında ölüm təxminən eyni səviyyədədir. Bunlardan fərqli olaraq, 2012-ci ildə dərc edilmiş məlumatlara görə, Malidə bu rəqəm 98, Əfqanıstanda 121, Somalidə 108, Çadda isə 93 nəfər

təşkil edir. Ümumiyyətlə, 2012-ci il üçün dərc edilən məlumatlara görə, dünya ölkələrində hər 1000 uşaqdan orta hesabla 49,4 bir yaşına çatmamış tələf olur. Azərbaycanda statistik məlumatlar körpə ölümü əmsalının 11 olduğunu göstərir. Bu, dünya üçün orta rəqəmdən xeyli aşağıdır. Lakin ölkədə körpələr arasında ölüm səviyyəsini daha da aşağı salmaq imkanı mövcuddur. Hazırda regionlarda səhiyyənin inkişaf etdirilməsi, yeni müasir tibb mərkəzlərinin yaradılmasına yönəldilmiş dövlət siyasəti bu məqsədlərə də xidmət edir.

İnsan inkişafının qiymətləndirilməsində ömür müddəti ilə bağlı məlumatlar ən çox və ən geniş istifadə edilən göstəricilərdəndir. Bunlarla yanaşı, bir sıra digər sağlamlıq göstəriciləri də beynəlxalq və milli statistikaya cəlb olunur ki, onlar da, əsas etibarilə, insan inkişafında yoxsulluğun səviyyəsini və bununla əlaqədar məhrumyyətləri müəyyən edərkən nəzərə alınır. Bunlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Tibbi xidmətlərə əli çatmayan əhali. Təəssüf ki, bəzi ölkələrdə bu kateqoriyaya aid olan əhali var. Bu göstərici, adətən, inkişafda olan ölkələrdə yoxsulluğun müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınır. Kəmiyyət göstəricisi kimi tibbi xidmətlərə əli çatmayan əhəlinin faizi göstərilir. Bəzi Afrika ölkələrində tibbi xidmətlərə əli çatan əhəlinin faizi çox aşağıdır.

Əsas dərman preparatları ilə təminat da bu göstəricinin bir təzahürüdür. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu rəqəm 95–100 % təşkil etdiyi halda, bir sıra inkişafda olan ölkələrdə əhəlinin yarısından çoxu üçün əsas dərmanlar əlçatmazdır. Ömür müddətinin bu ölkələrdə az olmasının bir səbəbi də əhəlinin dərmanlarla kifayət qədər təmin edilməməsidir. Azərbaycanda bu göstərici dünya üçün orta göstəricidən xeyli yüksəkdir. Azərbaycanda həyata keçirilən sosial yönümlü siyasət nəticəsində hal-hazırda hər bir vətəndaş yüksək səviyyəli tibbi xidmətdən yararlanı bilər. Ölkənin bütün regionlarında yaradılmış və yaradılan müasir avadanlıq və peşəkar kadrlarla təchiz edilmiş tibb müəssisələri əhəliyə yüksək səviyyəli tibbi xidmət göstərir.

Səhiyyəyə ayrılan xərclər. Bu göstəriciyə həm dövlət tərəfindən səhiyyəyə ayrılan vəsaitlər, həm də ölkə vətəndaşlarının tibbi xidmətlər üçün sərf etdiyi vəsaitlər aiddir. Tibb sahəsinə ayrılan dövlət xərcləri ümumi büdcənin faizi kimi göstərilir. Bəzi ölkələrdə bu rəqəm kifayət qədər yüksəkdir. Məsələn, Norveçdə, İslandiya, İsveçdə, Almaniyada səhiyyəyə büdcənin 8%-dən çoxu istiqamətləndirilir. Nəzərə alınsa ki, qeyd olunan ölkələrin büdcəsi də kifayət qədər böyükdür, aydın olur ki, bu ölkələrdə əhalinin sağlamlığına ayrılan vəsait xeyli çoxdur. Bir sıra ölkələrdə isə səhiyyəyə büdcənin yalnız 0,7 %-i yönəldilir. Belə ölkələr arasında bəzi Şərqi ölkələri də var. Azərbaycanda səhiyyəyə ayrılan vəsaitlər kifayət dərəcədə yüksəkdir və bu səbəbdən bütün əhaliyə keyfiyyətli tibbi xidmətlərin göstərilməsi üçün şərait yaradır. Ölkənin bütün bölgələrində ən müasir avadanlıq və cihazlarla təchiz edilmiş modern tibbi mərkəzlərin yaradılması bu məqsədə xidmət edir.

Dövlət büdcəsi ilə yanaşı, səhiyyəyə vətəndaşların fərdi büdcələrindən vəsait sərf edilir. Bu sahədə tibbi sığorta xidmətlərinin əhəmiyyəti böyükdür. Bəzi ölkələrdə sığorta vasitəsi ilə sərf edilən vəsait fərdi xərclərdən azdır. Digər ölkələrdə isə bu nisbət əksinədir. Bu səbəbdən insan inkişafında səhiyyəyə aid daha bir göstəricidən istifadə olunur. Bu göstərici həm dövlət, həm də fərdi xərcləri əhatə edən adambaşına düşən səhiyyə xərcləridir. Adambaşına düşən səhiyyə xərclərinə görə də ölkələr arasında kəskin fərqlər var. Bəzi ölkələrdə bu rəqəm ildə orta hesabla 3 000 ABŞ dollarından çox, digərlərində isə 15 dollardan azdır. Qeyd edilməlidir ki, bunlar orta göstəricilərdir. Müxtəlif ölkələrdə ömür uzunluğunda müşahidə olunan kəskin fərqlərin bir səbəbi də adambaşına düşən səhiyyə xərclərinin fərqlənməsidir.

Təmiz içməli suya əli çatmayan əhali. Bu göstərici də inkişaf edən ölkələrdə yoxsulluq səviyyəsini müəyyən edərkən və onunla mübarizəni planlaşdırarkən istifadə olunur. Bilavasitə sağlamlıq göstəricisi olmasa da, içməli suyun kəmiyyətinin və onun keyfiyyətinin göstəricilə-

rinin sağlamlıq və uzunömürlülük ilə əlaqəsi tamamilə aydındır. Göstərilən səbəbdən bu statistik məlumat tibbi təhlükəsizlik kateqoriyasına aid edilir və sağlamlıqla əlaqədar göstərici kimi səciyyələndirilir. Beynəlxalq təşkilatların yaydığı məlumata görə, inkişaf etmiş ölkələrdə bu problem, ümumiyyətlə, mövcud deyil. İnkişaf etmiş ölkələrin əhalisinin 100 faizi, dünya əhalisinin 82 faizi yaxşılaşdırılmış su mənbələrindən istifadə edə bilər. Bəzi ölkələrdə isə bu rəqəm daha aşağıdır. Məsələn, Efiopiyada bu imkanlara əhalinin 25 faizi, Kambocada isə 30 faizi malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu göstərici suyun xüsusi qurğulardan, yəni su şəbəkəsi və yaxud müasir quyulardan alınmasını, suyun müəyyən dərəcədə zərərsizləşdirilməsini əhatə edir. İçməli suyun tərkibinə və onun çirklənməsinə aid məlumatlar bu göstəriciyə daxil deyil. Təmiz içməli su ilə yanaşı, sanitariya tələblərinə cavab verən kanalizasiya sistemlərinin mövcudluğu da beynəlxalq sağlamlıq statistikasında nəzərə alınan amildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan potensialının inkişafını, onun sağlamlığını və bu məqsədlərə xidmət edən layihələri prioritet kimi qəbul etmiş Azərbaycan Respublikasında son on ildə əhalinin təmiz içməli su ilə təminatı istiqamətində bir sıra uğurlu layihələr həyata keçirilmişdir. Layihələr iri şəhərləri və kiçik yaşayış məntəqələrini əhatə etməklə, eyni zamanda sanitar və ekoloji tələblərə cavab verən müasir kanalizasiya sistemlərinin də yeniləşməsinə yol açıb.

5 yaşına qədər olan uşaqlarda çəkiddə və boyda gerilmə. Bu göstərici də inkişaf edən ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən edərkən istifadə olunur. Aşağı çəki və boy tibbi baxımdan qidanın kəmiyyətinin və keyfiyyətinin kifayət qədər olmamasının təzahürüdür. Beynəlxalq statistikada bu vəziyyət bədən kütləsi az olan uşaqların faizi ilə müəyyən edilir. Müxtəlif illərdə dərc edilmiş məlumatlara görə, bir sıra ölkələrdə belə gerilmə uşaqların 25–30 faizində müşahidə olunur. Belə vəziyyət Braziliya, Peru, Qvatemala, Kamboca, Pakistan, Hindistan, Uqanda, Nigeriya, Zambiya, Efiopiya və bir sıra digər Cənubi Amerika, Asiya və Afrika ölkələrində

müşahidə edilməkdədir. Kifayət qədər qida almamaq boy və çəkinin azalmasına yol açmaqla yanaşı, uşaqların zehni qabiliyyətinə də mənfi təsir göstərir. Bu isə davamlı insan inkişafı üçün ən böyük maneədir.

Yoxsulluğun ən kəskin təzahürü olan aclıq və bununla əlaqədar uşaqların aşağı çəkiddə olması ilə mübarizə rəsmi qurumlarla yanaşı, bütün vətəndaşların borcudur. Eyni zamanda qidanın kəmiyyət və keyfiyyət baxımından, hətta minimal standartlara cavab verməməsi nəticəsində bir çox ölkələrdə müşahidə edilən uşaqların fizioloji inkişafdən qalması, yəni boyu və çəkisinin qəbul olunmuş normalardan az olması global bir problem kimi hər zaman gündəmdədir. Təsadüfi deyil ki, 2002-ci ildə BMT-nin təşəbbüsü ilə dünya sammitində qəbul edilmiş Minilliyin İnkişaf Məqsədlərində və bu proqramın 2015-ci ildən sonrakı mərhələlərində ifrat yoxsulluq və onun təzahürü olan aclığın aradan qaldırılması ən əsas hədəflərdəndir.

Sadalanarlardan başqa, müasir beynəlxalq statistikada insan inkişafına mənfi təsir göstərən sağlamlıqla bağlı bəzi digər göstəricilərdən də istifadə olunur. Bunlara təhlükəli xəstəliklərin (tuberkulyoz, malyariya, qazanılmış immun çatışmazlığı sindromu və s.) yayılması, uşaqlar arasında yoluxucu xəstəliklərin qarşısının alınması tədbirləri (peyvənd olunan uşaqların faizi), sağlamlıq üçün təhlükəli vərdişlərin yayılma dərəcəsi (narkomaniya, adambaşına istehlak olunan bütün məmulatları, spirtli içkilər) və s. aiddir.

Göründüyü kimi, insan inkişafının fərqli cəhətlərini xarakterizə etmək üçün müxtəlif sağlamlıq göstəricilərindən istifadə olunur.

3.3. İnsan inkişafında təhsil göstəriciləri

Müxtəlif ölkələrin göstəricilərinin müqayisəsi göstərir ki, müvəffəqiyyətli inkişafın əsasını bilik təşkil edir. Birinci bölmədə müxtəlif ölkələrin inkişaf amillərini təhlil etdikdə bir daha aydın oldu ki, insan potensialı tərəqqinin əvəzolunmaz şərtidir. İnkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələrin siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə əldə etdiyi nailiyyət

müasir bilik və bacarıqlardan asılıdır. Bilik və bacarıqların yaradıcısı, daşıyıcısı və tətbiq edəni isə insandır. Bu səbəbdən biliklərin əldə edilməsi üçün ən vacib amil olan təhsil davamlı insan inkişafının qiymətləndirilməsində xüsusi rol oynayır. İnkişafın qiymətləndirilməsi və onun davamlılığını müəyyən etmək üçün istifadə olunan əmsallardan asılı olaraq fərqli təhsil göstəriciləri tətbiq edilir. Əsas istifadə olunan göstəricilər aşağıdakılardır:

Təhsil ilə əhatə. Bu qrupa aid olan göstəricilər ümumi insan inkişafı və gender bərabərliyi ilə əlaqədar əmsalların hesablanması və müvafiq olaraq bu proseslərin planlaşdırılmasında istifadə olunur. Ümumiyyətlə, təhsillə əhatə edilmə bu sahədəki idarəetmə siyasətinin uğurunu və insan potensialının inkişafına yönəldilməsini əks etdirən əsas göstəricilərdən biridir. Bu göstərici müvafiq yaşda olan şəxslər arasında təhsilə cəlb olunanların payıdır ki, bu zaman əhalinin 6–23 yaş qrupunda təhsil alanların faizi nəzərə alınır. Dünya üzrə bu göstərici olduqca fərqlidir və 15 faizdən 99 faizə qədər dəyişə bilər. Azərbaycan Respublikasında bu rəqəm dünya üçün orta göstəricidən xeyli yüksəkdir və bir çox inkişaf etmiş ölkələrin göstəriciləri səviyyəsindədir. Ölkə ərazisinin işğaldan tam azad edilməsi, qaçqın və köçkünlərin normal həyatının bərpası bu göstəricinin daha da artması üçün imkan yaradacaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu göstəricinin bizim ölkədə yüksək olması və daim artması təhsil sahəsində milli siyasətə əsaslanır. Ölkədə minlərlə müasir təhsil ocaqları tikilir və yenidən qurulur, təhsil proqramları dinamik olaraq yeniləşir və müasirləşdirilir, məktəblərin təchizatı ən yüksək səviyyədə təmin edilir. Bu tədbirlər həm dövlət, həm də Heydər Əliyev Fondu tərəfindən həyata keçirilir və insan inkişafının təhsil göstəricilərinə müsbət təsir göstərir.

Təhsilin orta müddəti. Bu məlumat, adətən, əhalinin qeydə alınması prosesində və yaxud xüsusi sorğular nəticəsində əldə edilir və hər hansı bir ölkədə vətəndaşların orta hesabla neçə illik təhsilə malik olmasını göstərir. Azərbaycanda bu göstərici yüksəkdir və inkişaf

etmiş ölkələr səviyyəsindədir. Son illər ömür boyu təhsilin beynəlxalq və milli prioritetə çevrilməsi təhsilin orta müddətinin artmasına xidmət edir.

Savadsızlıq. Təhsilin ən aşağı göstəricisidir və əsasən, yoxsulluq səviyyəsinin müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınır. BMT-nin təsnifatına görə, iki növ savadsızlıq mövcuddur. Onlardan biri ümumi savadsızlıqdır ki, bu da hər hansı bir fərdin yazıb-oxuya bilməməsini səciyyələndirir. Dünyada tam savadı olmayan əhalinin sayı getdikcə azalır. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin 99 faizi savadlıdır. İnkişafda olan bəzi Asiya və Afrika ölkələrinə aid dərc edilmiş məlumatlara görə, bu rəqəm orta hesabla əhalinin 52,5 %-ni əhatə edir. Bu, orta rəqəmdir. Bəzi ölkələrdə isə savadı olmayan əhalinin payı 80 %-dən də çoxdur. Bu, əsasən, bəzi Afrika ölkələrində müşahidə olunur. Şübhəsiz ki, bu ölkələrin inkişafı üçün, ilk növbədə, savadsızlıq aradan qaldırılmalıdır.

Funksional savadsızlıq. Beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş təsnifata görə, ümumi savadsızlıqla yanaşı, funksional savadsızlıq anlayışı da mövcuddur. Bu zaman funksional savadı olmayanlar yazılı mətnləri oxuya bilsələr də, bəzi hallarda onun mahiyyətini dərk edə bilmirlər. Funksional savadsızlıq müvafiq testlər əsasında müəyyən edilir. Testlər zamanı şəxslərə xüsusi mətnləri oxumaq və təhlil etmək təklif edilir. Təhlil nəticəsində funksional savadın olub-olmaması təyin edilir. Funksional savadsızlıq da məhrumiyyətin göstəricisidir və onun təhlili inkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən etmək üçün istifadə olunur. XXI əsrin ilk illərində dərc olunmuş məlumatlara görə, ABŞ-in 20 %, Böyük Britaniyanın 21,7 %, Almanianın 18,4 %, Norveçin isə 7,9 % əhalisi funksional savadsızdır.

Son illərdə funksional savadsızlıq anlayışı yeni məna daşımağa başlamışdır. Bu onunla əlaqədardır ki, bəzi hallarda təhsil haqqında alınmış formal sənədlər onların sahiblərinin peşə qabiliyyətlərinə uyğun olmur. Bu hallar az olsa da, təhsil müəssisələrinin attestasiya prosesində nəzərə alınmalıdır.

Bəzi hallarda insan inkişafının qiymətləndirilməsi zamanı əlavə göstərici kimi ölkədə elmi fəaliyyətlə məşğul olanların sayı da nəzərə alın bilər. Bu göstəricilərdən istifadə etməklə ölkə və yaxud bölgə üçün yeni biliklərin əldə edilməsinə olan diqqət qiymətləndirilir.

Təhsilə, onun təşkilinə və təminatına fikir verilən ölkələrdə təhsil göstəriciləri yüksək olur və bu da insan inkişafının səviyyəsinə öz təsirini göstərir. Son illərdə Azərbaycanda çoxsaylı ən müasir yeni məktəblərin və digər tədris ocaqlarının tikilməsi, bərpası, genişlənməsi və müasirləşdirilməsinə yönəldilmiş geniş tədbirlər ölkədə təhsilin səviyyəsinin yüksəlməsinə yol açıb.

3.4. İnsan inkişafında iqtisadi göstəricilər

Adambaşına orta gəlir. İnsan inkişafının vəziyyətini qiymətləndirmə və bu məqsədlə müxtəlif əmsalların hesablanması zamanı istifadə olunan ən əsas göstərici ölkədə adambaşına düşən gəlirin miqdarıdır. Bu, adətən, adambaşına Ümumdaxili Məhsul (ÜDM) kimi göstərilir. ÜDM-nin əvəzinə və yaxud onunla birlikdə Ümummilli Məhsul da (ÜMM) göstərici kimi istifadə edilə bilər. Ölkələr arasında olan fərqi müəyyən etmək və vahid bir göstərici əsasında müqayisələr aparmaq üçün beynəlxalq praktikada qəbul olunub ki, bu gəlir bütün ölkələr üçün ABŞ dolları ilə göstərsin. Lakin məlum olduğu kimi, müxtəlif ölkələrdə dolların alıcılıq qabiliyyəti müxtəlifdir. Məsələn, bəzi Asiya və Afrika ölkələrində orta hesabla 1 ABŞ dollarına başa gələn hansısa mal və yaxud xidmət digər Asiya ölkələrində təxminən 4 dollara, ABŞ-da 15 dollara, Qərbi Avropada isə təxminən 20 dollara başa gəlir. Şübhəsiz ki, belə bir şəraitdə müxtəlif ölkələrdə mövcud olan adambaşına düşən gəlirlər müqayisə edilə bilməz. Bu ziddiyyəti aradan qaldırmaq üçün Dünya Bankı tərəfindən ölkələr üzrə xüsusi tədqiqatlar aparılır. Belə tədqiqatlar zamanı müxtəlif ölkələrdə 300-dən çox ərzaq və sənaye mallarının, xidmətlərin qiymətləri müqayisə edilir. Bu müqayisələr hər il və yaxud iki-üç ildən

bir aparılır. Tədqiqatlar nəticəsində hər ölkə üçün alıcılıq qabiliyyətini nəzərə alan xüsusi əmsal müəyyən edilir. Bu əmsal alıcılıq qabiliyyətini əks etdirir və Alıcılıq Qabiliyyəti Pariteti (AQP) adlandırılır. Həmin əmsalın istifadəsi ilə hər ölkə üçün real adambaşı gəlir müəyyən edilir. Müvafiq statistik və analitik mənbələrdə bu məlumat «adambaşı gəlir ABŞ dolları və AQP nəzərə alınmaqla» kimi verilir. Bundan sonra ölkələr arasında müqayisələr aparmaq üçün real imkanlar yaranır. İnsan inkişafına aid hər hansı əmsalın hesablanması zamanı gəlirlərin səviyyəsi ancaq ABŞ dollarında və AQP nəzərə alınmaqla aparılır. Ümumiyyətlə, BMT, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və digər beynəlxalq inkişaf təşkilatları təhlillər aparan zaman və yaxud hesabatlar tərtib edərkən alıcılıq qabiliyyəti paritetini mütləq nəzərə alırlar.

Yoxsulluq həddindən aşağı yaşayan əhali. Bu göstərici, adətən, inkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən edərkən istifadə olunur. İnkişafda ən yüksək nailiyyətlər əldə etmiş ölkələrdə belə əhalinin bir hissəsinin gəlirləri yoxsulluq həddindən aşağı ola bilər. Müxtəlif inkişaf etmiş ölkələrdə bu qrupa aid olan sakinlər ölkə vətəndaşlarının 5–17 %-ni təşkil edir. Ən aşağı göstərici Çexiya və Finlandiyada qeydə alınıb. Bu ölkələrdə, müvafiq olaraq, əhalinin 4,9 və 5,4 %-nin gəlirləri yoxsulluq həddindən aşağıdır. Norveç və İsveçdə də bu rəqəmlər nisbətən aşağıdır – 6 %-ə yaxın. ABŞ-da bu rəqəm 17 %, Fransada və Böyük Britaniyada isə 12 %-dən çoxdur. Dünyanın inkişafda olan bir sıra ölkələrində isə bu rəqəm 70 %-ə çatır. Məsələn, beynəlxalq təşkilatların hesabatlarına görə, zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik olan Nigeriyada əhalinin 70,8 %-nin gəlirləri yoxsulluq səviyyəsindən aşağıdır.

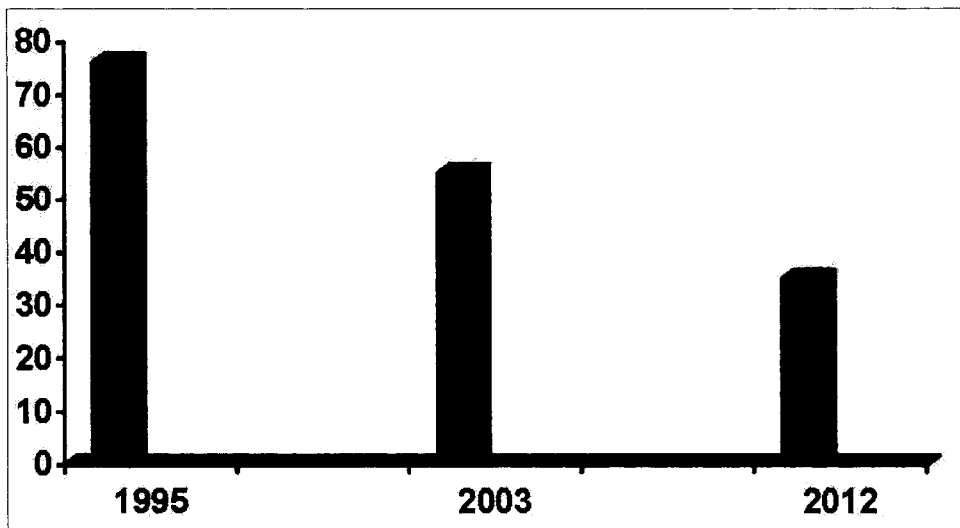
İşsizlik. Bu iqtisadi göstəricidən inkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən etdikdə istifadə olunur. Məlum olduğu kimi, qısamüddətli işsizlik bu və ya digər şəkildə hər bir ölkədə mövcuddur. İnkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən edərkən uzunmüddətli işsizlik göstəricisindən istifadə olunur. Bu

zaman 12 ay və daha çox müddət işsiz qalanların qeydiyyatı aparılır. İşsizliyə aid ən aşağı göstərici Norveçdə qeydə alınıb. Bu ölkədə müvafiq yaşlı əhalinin yalnız 0,2 %-i uzunmüddətli işsiz kimi qeydiyyata düşüb. Uzunmüddətli işsizliyin ən yüksək səviyyəsi isə Avropanın cənubunda yerləşən bəzi ölkələrdə müşahidə edilir. Məsələn, İtaliyada, Yunanıstanda, İspaniyada uzunmüddətli işsizlər gənclər arasında 25–30 faizə çatır.

İşsizliyin aradan qaldırılması davamlı insan inkişafının təmin edilməsi üçün vacib amillərdən biridir. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən islahatlar nəticəsində sürətli iqtisadi inkişaf müşahidə olunur. Bunun nəticəsində son illər bir milyona yaxın iş yeri açılmışdır və bu proses davam etməkdədir.

Göstərilən iqtisadi göstəricilər ilə yanaşı, insan inkişafının qiymətləndirilməsində iqtisadi vəziyyəti səciyyələndirən digər məlumatlardan da istifadə olunur. Onlar insan inkişafına aid əmsal və digər əmsalların hesablanmasında bilavasitə istifadə olunmasalar da, ümumilikdə inkişafın uğurlu olmasından və insan maraqlarına tuşlanmasından xəbər verirlər. Məsələn, ümumi gəlirin neçə faizinin ərzaq mallarına xərclənməsi belə göstəricilərdən biridir. Müxtəlif ölkələrdə bu rəqəm fərqlidir və orta hesabla 17 %-lə 90 % arasında dəyişə bilər. Ərzaq xərclərinin payının ümumi xərclər arasında azlıq təşkil etməsi ölkə vətəndaşlarının iqtisadi durumunun daha yüksək olmasından və insan inkişafı üçün şəraitin daha əlverişli olmasından xəbər verir.

Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin ərzaq üçün xərclənən hissəsi tədricən azalır (şəkil 3.5). Şəkildən aydın olur ki, əhalinin həyat səviyyəsi durmadan artmaqdadır. Bununla əlaqədar ölkə əhalisi ümumi xərclərində qidalanma üçün ayrılan vəsaitin payı durmadan azalmaqdadır. Bu gəlirlərin artması və qidalanmanın ilbəl zənginləşməsi fonunda baş verir. Qidalanmaya ayrılan vəsaitin azalması bu məbləğin əhali tərəfindən digər sahələrə yönəltmək imkanından xəbər verir.

Şəkil 3.5. Azərbaycan Respublikasında əhalinin istehlak xərclərində qida məhsullarının alınmasına yönəldilən vəsaitin payı, %

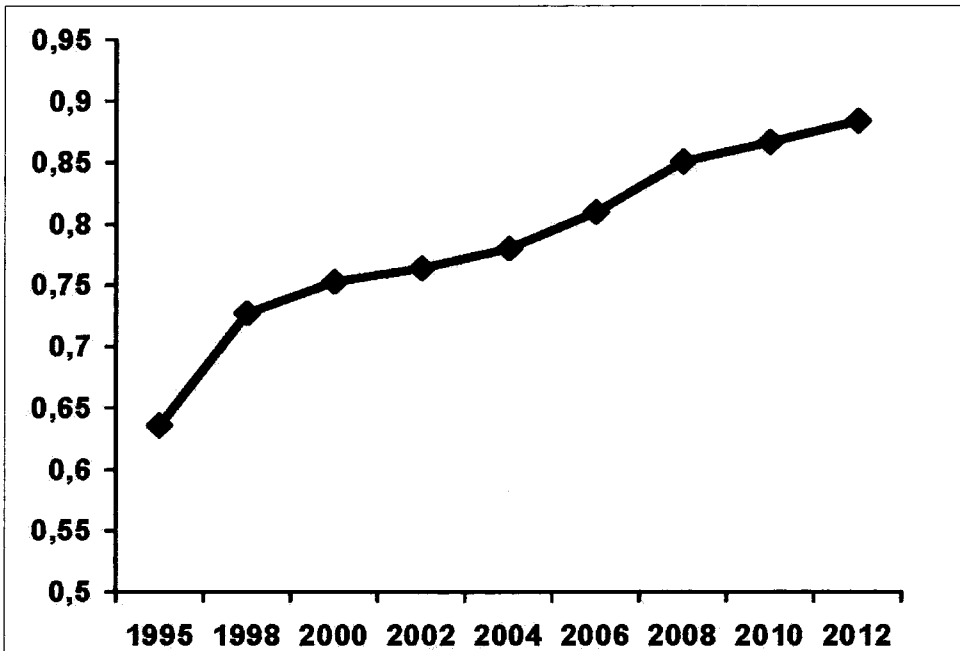
3.5. İnsan inkişafı əmsallarının hesablanması

Artıq məlum olduğu kimi, insan inkişafını səciyyələndirən əmsallar üç göstərici – sağlamlıq (gözlənilən ömür müddəti, körpələr arasında ölüm faizi, çəkisi və boyu normadan aşağı olan uşaqların payı, təmiz içməli su ilə təmin edilmə və s.), təhsil (təhsilə cəlb olunma, təhsilin orta müddəti və savadsızlıq, o cümlədən funksional savadsızlıq), iqtisadi (adambaşı gəlir və yoxsulluq həddindən aşağı yaşayan əhali, uzunmüddətli işsizlik və s.) göstəricilər əsasında hesablanır. İnkişafın insan potensialına əsaslanması bir neçə əmsalla səciyyələndirilir. Bunlara bütün əhali üçün hesablanan insan inkişafı əmsalı, cəmiyyətdə kişi və qadınlar arasında müşahidə edilə bilən fərqləri səciyyələndirən gender inkişafı əmsalı, qadınların imkanlarının genişləndirilməsini əks etdirən əmsallar aiddir.

Yoxsulluq insan inkişafını məhdudlaşdıran əsas amillərdən biridir. Bu səbəbdən əhalinin yoxsulluğunu səciyyələndirən əmsallar da

insan inkişafını əks etdirən əmsallar sırasındadır. Davamlı insan inkişafını səciyyələndirən bütün əmsalların hesablanması üçün BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təklif olunmuş xüsusi düsturlardan istifadə olunur. İnsan inkişafının ümumi prinsiplər əsasında qiymətləndirilməsi və bunun üçün eyni yanaşmanın tətbiqi beynəlxalq müqayisələrə imkan verir və əldə edilmiş ən böyük uğurların təbliğinə şərait yaradır.

Hesablanan əmsallar arasında ən ümumiləşdirilmiş İnsan İnkişafı Əmsalıdır (İİƏ). Digər əmsallar kimi İİƏ-nin qiyməti 0 və 1 arasında dəyişir. Son dərc olunmuş məlumatlara görə, ən yüksək İİƏ Norveçdə qeydə alınmışdır və 0,956-ya bərabərdir. İnsan inkişafı göstəricilərinə görə, ən geridə qalmış ölkələr Afrikada yerləşən Syerra-Leone və Nigerdir. Bu ölkələrdə İİƏ müvafiq olaraq 0,331 və 0,335-ə bərabərdir. Azərbaycan Respublikasında insan inkişafı əmsalı bu mənəbdə 0,788 göstərilir. Bu, dünya üçün orta rəqəmdən (0,741) 6,4 % çoxdur.

Şəkil 3.6. Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Əmsalı, 1995 – 2012

Qeyd edilməlidir ki, göstərilən rəqəmlər BMT-nin ekspertləri tərəfindən həyata keçirilmiş qiymətləndirmələrin nəticəsidir. Bu qiymətləndirmələr bir sıra hallarda ən son nəticələri nəzərə almadan aparılır. Milli ekspertlər tərəfindən həyata keçirilən təhlillərin nəticələri şəkil 3.6.-da təqdim edilmişdir. Son məlumatlara görə ölkədə İİƏ 0,884-ə bərabərdir.

İİƏ hər ölkədə insan inkişafının ümumi vəziyyətini əks etdirir. Bununla yanaşı, ayrıca qrupların davamlı inkişaf üçün mövcud şəraitinin qiymətləndirilməsinə yönəldilmiş əmsallar da hesablanır ki, onlar da müxtəlif etnik qruplarda və yaxud regionlarda olan vəziyyəti səciyələndirir. Ölkədaxili insan inkişafı vəziyyətini qiymətləndirən əmsallar, adətən, əhalisinin sayı kifayət qədər çox olan ölkələrdə həyata keçirilir. Məsələn, davamlı və insan potensialına əsaslanan əmsalların hesablanması əhalisi bir milyardan artıq olan Hindistanda həyata keçirilib. Aparılmış təhlillər və müqayisələr göstərmişdir ki, insan inkişafı əmsalları və onların hesablanması üçün əsas kimi götürülən təhsil, sağlamlıq və iqtisadi göstəricilər Hindistanın müxtəlif bölgələrində fərqlidir və bir sıra hallarda bu fərqlər kifayət dərəcədə yüksəkdir. Bu ölkədə aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, insan inkişafını səciyələndirən göstəricilərdə kəskin fərqlərin kökündə əsasən regionların iqtisadi və sosial inkişaflarında müşahidə edilən fərqlər durur. Eyni zamanda bu fərqlər Hindistan cəmiyyətində ənənəvi mövcud olan sosial qruplar arasında da müşahidə edilir. Bu məlumatlar regionların inkişafı arasında müşahidə olunan fərqlərin aradan qaldırılmasına və sosial bərabərliyin bərqərar olmasına xidmət edir.

Məlum olduğu kimi, Hindistan XXI əsrin əvvəllərində dünyanın ən sürətlə iqtisadi inkişaf edən 4 dövlətindən biridir. İnsan inkişafına aid ölkədaxili regional tədqiqatlar dünyanın digər sürətlə inkişaf edən ölkəsi – Braziliyada da aparılmışdır. Digər qitədə yerləşməsinə, etnik və dini baxımdan Hindistandan kəskin şəkildə fərqlənməsinə baxmayaraq, bu ölkədə də əhalinin insan inkişafı göstəriciləri arasında qeyri-bərabərlik müşahidə edilmişdi. İnsan inkişafı göstəricilə-

rində qeyri-bərabərlik əhalinin müxtəlif regionlarda yaşaması və fərqli qəbilələrə malik olmasından asılı idi. Braziliya və digər Cənubi Amerika ölkələrində aparılan tədqiqatların nəticələri milli inkişaf proqramlarının planlaşdırılması və həyata keçirilməsi zamanı nəzərə alınmaqdadır.

Azərbaycanda da ölkə daxilində insan inkişafı əmsalları müxtəlif qruplar üçün hesablanı bilər. Təcavüzə məruz qalmış və torpaqlarının bir hissəsi işğal altında olan Azərbaycan Respublikasında bir milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkün olan əhali üçün ayrıca İİƏ və digər insan inkişafı əmsalları hesablanı bilər. Şübhəsiz ki, bu rəqəm ölkənin bütün əhalisi üçün hesablanmış İİƏ-dən fərqlənəcək və ölkənin ümumiləşdirilmiş orta inkişaf göstəricilərinə mənfi təsir edəcək. Bu mənfi təsir həm orta rəqəmlərin aşağı düşməsi hesabına, həm də qaçqın və məcburi köçkünlərin ölkənin bütün regionlarında təhsil, səhiyyə və mədəni ocaqlarda yerləşdirilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Belə vəziyyət təhsil, səhiyyə və mədəni müəssisələrin fəaliyyətinə maneə yaratmaqla yanaşı, insan inkişafına da mənfi təsir göstərib.

Şübhəsiz ki, ölkədə qaçqın və məcburi köçkünlər olmasaydı, Azərbaycanda insan inkişafı sahəsində əldə edilən nəticələr daha yüksək ola bilərdi. Bunun üçün ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası barəsində BMT tərəfindən qəbul edilmiş bütün qətnamələr yerinə yetirməlidir. Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasəti buna yönəldilmişdir. Ölkənin iqtisadi və hərbi cəhətdən güdrətlənməsi də ilk öncə bu məqsədə xidmət edir.

İnsan inkişafı əmsalı BMT-nin üzvü olan ölkələr üçün hər il hesablanır. Qeyd edildiyi kimi, bu göstərici orta hesabla hər il artmaqdadır. Bu artım həm insan inkişafının planlaşdırılmasında və idarə edilməsində ən yüksək nailiyyətlər əldə etmiş və dünyada bu sahədə birinci olan Norveçdə, həm də bu sahədə geridə qalan və dünya reytingində sonuncu yerdə duran Nigerdə müşahidə olunur. Lakin müxtəlif ölkələrdə bu artımın sürəti fərqlidir. Müqayisələr göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ölkədə

İİƏ daha sürətlə artır və dünya üzrə qeyd edilən orta artımı üstələyir (şəkil 3.6.).

Qeyd edildiyi kimi, dünyada insan inkişafı əmsalı tədricən artmaqdadır. Məsələn, 1995-ci illə müqayisədə son on ildə dünya üzrə insan inkişafı əmsalı (İİƏ) orta hesabla 2,8 faiz artmışdır. Həmin dövrdə Azərbaycanda bu göstəricinin artımı isə 10 faizdən çoxdur. Bu o deməkdir ki, Azərbaycanda aparılan iqtisadi və sosial siyasətin prioriteti davamlı insan inkişafıdır və bu istiqamətdə gerçəkləşdirilən tədbirlər olduqca səmərəlidir. Son illər ölkədə müşahidə olunan sürətli iqtisadi artım davamlı insan inkişafı göstəricilərinin daha da artması üçün zəmin yaradır.

Hər hansı bir ölkənin davamlı inkişaf sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etməsi üçün iqtisadi imkanlar mühüm əhəmiyyət daşıyır. Lakin iqtisadi imkanların mövcudluğu heç də bu tərəqqinin təminatçısı deyil. Davamlı və insan amilinə əsaslanan cəmiyyətin qurulması və idarə edilməsi təkcə iqtisadi durumdan asılı deyil. Bu proses, eyni zamanda, insan potensialının formalaşmasına yönəldilmiş siyasətin reallaşdırılması ilə bağlıdır. Məsələn, insan inkişafı üzrə dünyada ən yüksək nailiyyətlər əldə etmiş ölkələrdən biri olan İslandiya adambaşına düşən ümumdaxili məhsul digər Avropa ölkəsi olan Lüksemburqdan iki dəfə azdır. Buna baxmayaraq, ümumdünya reytingində İslandiyanın tutduğu yer daha yüksəkdir. İslandiya və Avstriyada adambaşına düşən ümumdaxili məhsul təxminən eyni həcmdədir. Ancaq həmin dövrdə dünya reytingində İslandiya 2-ci, Avstriya isə 14-cü yerdədir. Bu o deməkdir ki, İslandiya milli gəlir əhali arasında daha ədalətli bölünür və bütün cəmiyyətə daha səmərəli xidmət edir. Davamlı insan inkişafı göstəricilərinə görə dünyada birinci yeri isə Norveç tutur.

Yuxarıda göstərilən hər iki ölkə iqtisadi baxımdan yüksək inkişafa və yüksək ümumdaxili məhsula malikdirlər. Lakin bu qanunauyğunluq gəlir səviyyəsi müxtəlif olan ölkələr arasında da müşahidə olunur. Məsələn, Ekvatorial Qvineyada adambaşına düşən ÜDM 20 min

ABŞ dollarından çoxdur. Bu kifayət dərəcədə yüksək göstəricidir. Lakin bu gəlirin qeyri-bərabər paylanması və sosial məsələlərə kifayət qədər diqqət ayrılmaması üzündən Ekvatorial Qvineya 177 ölkə arasında 120-ci yerdədir. Təxminən eyni həcmdə milli gəlirə malik olan Sloveniya və Portuqaliya isə ümumdünya reytingində, müvafiq olaraq, 27-ci və 28-ci yerləri tuturlar. Deməli, bu iki ölkədə davamlı inkişafın təmin edilməsi sahəsində daha uğurlu siyasət həyata keçirilir.

Azərbaycan davamlı insan inkişafı göstəricilərinə görə bir sıra eyni iqtisadi imkanlara malik olan ölkələri qabaqlayır. Ölkədə son illərdə müşahidə olunan iqtisadi artım və məqsədyönlü sosial siyasət davamlı insan inkişafı göstəricilərinin daha da yüksəlməsi üçün şərait yaradır.

Göründüyü kimi, iqtisadi imkanlar, adambaşına düşən yüksək gəlir davamlı insan inkişafını təmin edən vacib şərtlərdir. Bu amillər insan potensialının inkişafı üçün vacib olsa da, bu prosesin uğurla nəticələnməsi baxımından kifayət deyil. Yüksək inkişafa nail olmaq və vətəndaşların rifahını təmin etmək üçün həmin gəlirlərin səmərəli istifadəsi və ədalətli bölünməsi vacib şərtlərdəndir. Buna nail olmaq üçün, həmçinin davamlı insan inkişafını mərkəzə qoyan siyasətin həyata keçirilməsi təmin edilməlidir. Belə siyasətin aparılması «gələcəksiz inkişafın» və «bərabərsizliklə müşahidə olunan inkişafın» qarşısını alır.

Qeyd edilməlidir ki, insan potensialına əsaslanan inkişaf bütün sahələr üçün həlledici amil kimi çıxış etməkdədir. Bu səbəbdən bu sahədə bilik və bacarıq müxtəlif sahələrin planlaşdırılması və idarə edilməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Mövzunun tədrisi nəticəsində tələbə aşağıdakı biliklərə yiyələnəcəkdir:

1. İqtisadi inkişafda insan inkişafının əlaqəsi
2. Davamlı insan inkişafının təhsil və savadlılıq göstəriciləri
3. Davamlı insan inkişafının sağlamlıq göstəriciləri
4. Davamlı insan inkişafının iqtisadi göstəriciləri
5. Ümumi və funksional savadsızlıq haqqında anlayış
6. Alıcılıq qabiliyyəti pariteti və onun əhəmiyyəti
7. Eyni iqtisadi göstəricilərə malik olan ölkələrdə müxtəlif insan inkişafının səbəbləri
8. «Gələcəksiz inkişaf»ın əlamətləri və bu prosesin qarşısının alınmasında davamlı insan inkişafının rolu
9. «Texnoloji geriləmə ilə inkişaf»ın əlamətləri və onun qarşısının alınması prosesinin idarə edilməsi
10. «Bərabərsizliklə müşahidə olunan inkişaf»ın əlamətləri və bu prosesin idarə edilməsi yolları

Məşğələ mövzuları:

1. İqtisadi inkişafın insan inkişafı ilə əlaqəsi
2. Davamlı insan inkişafının təhsil, sağlamlıq və iqtisadi göstəriciləri
3. Ümumi və funksional savadsızlıq, onların insan inkişafının qiymətləndirilməsində əhəmiyyəti
4. Alıcılıq qabiliyyəti pariteti, onun hesablanması və istifadəsi
5. «Gələcəksiz inkişaf»ın əlamətləri və bu prosesin qarşısının alınmasında davamlı insan inkişafının rolu
6. «Texnoloji geriləmə ilə inkişaf»ın əlamətləri və onun qarşısının alınmasının idarə edilməsi
7. «Bərabərsizliklə müşahidə olunan inkişaf»ın əlamətləri və bu prosesin idarə edilməsi yolları

FƏSİL 4.

İNSAN İNKİŞAFINDA GENDER AMİLİ

Gender problemi haqqında anlayış. Gender probleminə müxtəlif baxışlar. Davamlı insan inkişafında gender problemi. Gender inkişafının qiymətləndirilməsi, planlaşdırılması və idarə edilməsi. Qadınların imkanlarının genişləndirilməsinin qiymətləndirilməsi. Gender inkişafının müqayisəli təhlili. Gender inkişafı BMT-nin baş assambleyası və Minilliyin İnkişaf Məqsədlərində. Azərbaycan Respublikasında gender siyasəti.

4.1. Gender anlayışı

Artıq qeyd edildiyi kimi, insan inkişafı konsepsiyasının mahiyyəti çox sadədir və asanlıqla anlaşılır. Bu konsepsiyaya görə, cəmiyyətin idarəedilməsi o zaman uğurlu hesab oluna bilər ki, həmin toplumda irqindən, dinindən, millətindən və yaxud hər hansı bir xüsusi qrupa mənsubluğundan asılı olmayaraq, hər bir şəxsin fərdi potensialını reallaşdırması üçün əlverişli şərait yaradılmışdır.

İnsan cəmiyyətində ən iri qrupları qadın və kişilər təşkil edir. Bu cəmiyyətdə təxminən eyni sayda insanı birləşdirən ən çoxsaylı qruplardır. Cinslər arasında bioloji və fizioloji fərqlər məlumdur və dəyişməzdir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, kişi və qadının cəmiyyətdə tutduğu yer dəyişməzdir. Qadın hərəkətinin tarixi, bizim ölkədə bu sahədə əldə edilmiş nailiyyətlər qadınların cəmiyyətdə oynadığı rolun dinamik surətdə dəyişməsindən xəbər verir.

Son əsrlərin texnoloji nailiyyətləri qadınların həm məişətdə, həm də istehsalatda oynadığı rolu dəyişdirmişdir. Qadın hərəkətinin

davamı olaraq, XX əsrin sonunda «gender» anlayışı formalaşmışdır ki, bunu da sosial cins kimi xarakterizə etmək olar. Qadın və kişilər arasında sosial bərabərlik isə gender bərabərliyi kimi qəbul edilir. Beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən, BMT-nin sənədlərində təqdim olunmuş «dünyanın yarısı, imkanların yarısı» və hər iki cinsə eyni imkanların yaradılması prinsipi, eləcə də bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasət gender bərabərliyinin mahiyyətini təşkil edir. Qadın və kişilərin inkişaf göstəriciləri və inkişaf üçün yaradılan imkanları səciyyələndirən məlumat və göstəricilər qadınların hüquqlarının qorunmasına, onların iqtisadi, sosial və siyasi həyatda uğur qazanmasına, cəmiyyətdə tutduğu mövqelərin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir. Bu, eyni zamanda və tam şəkildə cəmiyyətdə ən iri qrupları təşkil edən qadın və kişilərə də aiddir. Gender problemi məhz qadın və kişilərin cəmiyyətdə oynadığı rolu, onların həmin toplumda tutduğu mövqeyi xarakterizə edən və bu sahədə eyni imkanların yaradılmasına xidmət edən bir yanaşmadır. Bu səbəbdən gender qadın problemlərini araşdıran istiqamət kimi qiymətləndirilə bilməz.

Bəzi hallarda cinslərin sosial rollarının bərabərliyi, başqa sözlə, gender bərabərliyinin təmin edilməsi kişilərin rollarının artırılması ilə əlaqədar ola bilər. Bu səbəbdən gender problemi cinslərin sosial bərabərliyinə yönəldilmiş bir yanaşmadır.

Gender konsepsiyası və anlayışının yaranmasının əsasında qadın hərəkəti durur. XVIII əsrdə yaranmış və XX əsrin ortalarında güclənmiş bu hərəkət iqtisadiyyat, siyasət, sosial və mədəni həyatda qadınların kişilərlə bərabər hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən bir proqramdır. Gender hərəkəti qadın hərəkətindən bəhrələnir. Gender termininin bir çox tərfi məlumdur. Ümumiləşdirilmiş şəkildə gender anlayışı altında qadın və kişilərin cəmiyyətdəki sosial rolu nəzərdə tutulur. Bu sahədə vəziyyətin qiymətləndirilməsində bir sıra amillər nəzərə alınır. Onların arasında daha əhəmiyyətliləri gender bərabərliyinin təmin edilməsi, qadın və kişilərin cəmiyyətdə tutduğu mövqenin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədardır.

Daha kəskin hallarda isə gender diskriminasiyasının qiymətləndirilməsi və bu halın aradan qaldırılmasının aktuallığı üzə çıxır. Gender balansının təmin edilməsi, ilk növbədə, qərar qəbul edilməsinin bütün mərhələlərində kişi və qadınların eyni dərəcədə fəal iştirakını nəzərdə tutur. Eyni zamanda bu sosial qruplar cəmiyyətdə mövcud olan bütün ehtiyatların idarə olunmasında, onlara nəzarətin təmin edilməsində bərabər iştirak etməlidirlər.

4.2. Gender probleminə müxtəlif baxışlar

Qeyd etmək lazımdır ki, cinslərin sosial bərabərlik nəzəriyyəsini qəbul etməyənlər və gender konsepsiyasının tənqidçiləri də mövcuddur. Onların əsas arqumenti odur ki, qadın və kişilərin təbiəti fərqlidir və bu fərqlər yalnız fizioloji deyil, psixoloji sahəni də əhatə edir. Belə tənqidi nəzəriyyələrin tərəfdarları iddia edirlər ki, bərabərliklə eyniləşdirmə fərqləndirilməlidir və eyni vəziyyət eyni məsuliyyət deməkdir. Texniki və texnoloji tərəqqiyə baxmayaraq, elə fəaliyyət sahələri mövcuddur ki, orada əsasən qadınların və yaxud kişilərin çalışmaları daha məqsəduyğundur. Gender nəzəriyyəsinin tənqidçilərinə görə, cəmiyyətdə kişi və qadınlar arasında fəaliyyət sahələrinin psixoloji amillərə əsaslanan bölmü hər iki qrupu daha xoşbəxt edə bilər. Tənqidçilər gender probleminin ən düzgün həlli yolunu inkişaf üçün eyni şərait yaradılmasında görürlər. Onların fikrincə, cəmiyyət üçün belə yanaşma daha əhəmiyyətlidir. Bu baxışlara görə, gender probleminin həlli qadınları qadın kimi, kişiləri isə kişi kimi xoşbəxt etməkdən keçir. Lakin qeyd edilməlidir ki, cəmiyyət inkişafının hazırkı mərhələsində belə baxışların tərəfdarı çox azdır. Gender bərabərliyinin təmin edilməsinə yönəldilən fəaliyyət artmaqdadır və bu prosesin fəallaşması cəmiyyətin ümumi inkişafına müsbət təsir göstərir. Cəmiyyətin məhsuldar inkişafı və insan potensialının innovativ əsasda formalaşması və təkmilləşməsi yalnız gender bərabərliyi şəraitində təmin edilə bilər. Azərbaycan Respublikasının davamlı

inkişafın idarə edilməsi istiqamətində qazandığı uğurların kökündə digər amillərlə yanaşı, milli gender siyasəti dayanır.

4.3. Qadınların cəmiyyətdə rol və hüquqlarının artırılması

Qadınların cəmiyyətdə rol və hüquqlarının artırılmasına yönəldilmiş mübarizənin tarixi qədimdir. Cəmiyyətin inkişafı gedişində qadınların mübarizəsi bəzi hallarda feminist hərəkət kimi dəyərləndirilib. Müasir anlamda qadın hərəkəti gender hərəkətinin əsas bir qolunu təşkil edir. Bu ondan irəli gəlir ki, gender hərəkəti eyni zamanda kişilərin hüquqlarının bərabərləşməsinə də nəzərdə tutur. Kişilərin qadınlarla hüquqlarının bərabərləşdirilməsi nisbətən az hallarda müşahidə edilsə də, tam istina olunmur. Məsələn, bəzi hallarda işə qəbul zamanı vəzifə iddiaçıları arasında qadınlara üstün verilməyi əvvəlcədən elan olunur. Bəzi hallarda belə tələb tamamilə əsaslıdır. Lakin bir sıra hallarda bu gender məhdudiyyətinin mahiyyəti anlaşılmır və iş verən tərəfindən bu xüsusi tələb əsaslandırılmır. Qeyd edilməlidir ki, təsvir edilən vəziyyətlərə nisbətən az rast gəlinir. Bu səbəbdən müxtəlif ölkələrdə bir çox hallarda gender problemləri əsasən qadınların rolunun artırılması kimi qələmə verilir.

Qadınların siyasi və ictimai həyatda rollarının artırılması qadın hərəkətinin bütün mərhələləri üçün səciyyəvidir. Bəlli olduğu kimi, feminist hərəkətinin başlıca tələbi qadınların siyasi həyatda iştirakının genişləndirilməsi və ilk öncə seçki hüququnun təmin olunması ilə bağlı idi. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasında qadınlar seçki hüququnu artıq XX əsrin əvvəllərində əldə etmişdilər. O da önəmlidir ki, Azərbaycanda qadınlara seçki hüququ bir çox hazırda inkişaf etmiş ölkələrdən daha erkən verilmişdir. Azərbaycanda qadınlar seçki hüququnu 1918-ci ildə qazandığı halda, ABŞ-da bu hadisə 1920-ci, Türkiyədə 1930-cu, İspaniyada 1931-ci, Yunanıstanda 1934-cü, İndoneziyada 1941-ci, Fransada 1944-cü, Yaponiyada 1945-ci,

Bolqarıstanda 1944-cü, Argentinada 1947-ci, İranda 1963-cü, İsveçrədə 1971-ci illərdə baş vermişdir. Bəzi ölkələrdə qadınlar seçki hüquqlarını yalnız XXI əsrdə qazanıblar. XXI yüzillikdə qadınlara seçki hüququ tanıyan ölkələr arasında Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin də adları çəkilə bilər. Onlardan ilk iki dövlətdə qadınlar seçkilərdə iştirak etmə imkanını 2005-ci, üçüncüdə isə yalnız 2011-ci ildə qazanıblar.

4.4. Gender və davamlı insan inkişafı

Davamlı insan inkişafı konsepsiyasına görə, cəmiyyətin hər bir üzvünə onun fərdi qabiliyyətlərinin üzə çıxması və həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır. Bununla hər bir şəxsin imkanlarının genişlənməsi təmin olunur. Geniş imkanlar hər bir fərdin iqtisadi, sosial və siyasi fəaliyyətində müvəffəqiyyətlər qazanması üçün vacib şərtədir. Bu isə uğurlu və kreativ şəxsi həyatın və karyeranın qurulması üçün əlverişli zəmindir.

İnsan potensialının inkişafına şərait hər bir şəxs üçün eyni səviyədə təmin edilməlidir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan qruplar, o cümlədən məhdud imkanlı müxtəlif cinslərə aid olan cəmiyyət nümayəndələrinin inkişafını təmin edən əlverişli şəraitin yaradılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu qrupa aid olanlar üçün əlavə olaraq xüsusi şərait yaradılmalı və bu şərait onların imkanlarını məhdudlaşdıran hər hansı bir amili aradan qaldırmalı və yaxud maksimum dərəcədə azaltılmalıdır. Bu o deməkdir ki, cəmiyyətdə təmsil olunmuş bütün qruplar öz imkanlarını genişləndirmək və kişi və ya qadın olmaqdan asılı olmayaraq, müxtəlif sahələrdə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün eyni hüquqlara malikdirlər və bu hüquqlar təmin edilməlidir. Azərbaycan Respublikasında bu istiqamətdə ardıcıl fəaliyyət həyata keçirilməkdədir. Bu istiqamətdə fəaliyyət həm dövlət qurumları, həm də qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən icra olunur. Heydər Əliyev Fondu, onun prezidenti UNESCO və ISESCO-nun xoşməramlı sə-

firi, millət vəkili Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə gerçəkləşdirilən bir sıra layihələr də məhz bu məqsədə xidmət edir. Burada görmə qabiliyyəti zəif olan uşaqlar üçün müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalardan istifadə imkanının yaradılmasına yönəldilmiş və beynəlxalq təşkilatlarla birgə həyata keçirilən layihəni qeyd etmək yerinə düşər.

Qadınların cəmiyyətdə vəziyyətinin dəyişməsi təkcə tarixi qanunauyğunluq, cəmiyyətin təkamülü kimi qəbul edilməməlidir. Bu proses, eyni zamanda hər hansı bir ölkədə və ya bölgədə mövcud olan iqtisadi, sosial və mədəni mühitdən, gender bərabərliyi sahəsində həyata keçirilən siyasətdən asılıdır. Elmi-texniki tərəqqi bəşəriyyətə bir sıra yeni texnoloji nailiyyətlər bəxş edib ki, bu da müxtəlif proseslərin həyata keçirilməsində qadın və kişilərin fiziki imkanları arasında mövcud olan təbii fərqlərin aradan qaldırılmasına və yaxud kəskin surətdə azalmasına xidmət edir. Yeni texnoloji nailiyyətlər, eyni zamanda qadınların ev işlərinə sərf etdiyi vaxtın qənaətini də təmin edir. Belə bir şərait gender problemlərinin həllinə, yəni qadın və kişilərin cəmiyyətdəki vəziyyətində mövcud olan fərqlərin aradan götürülməsinə xidmət edir. Son zamanlar gender bərabərliyinin təmin edilməsi prosesinin daha böyük vüsət alması, qadınların iqtisadi və ictimai fəaliyyətlərə daha geniş cəlb edilməsi müasir texnologiyaların inkişafı ilə əlaqədardır. Bu texnologiyalar qadınlara evdən çıxmağa şərt ilə, iqtisadi və ya ictimai fəaliyyətlə daha fəal məşğul olmaq üçün imkan qazandırır.

Qeyd olunduğu kimi, qadınların cəmiyyətdə tutduğu mövqe zamanandan, milli və dini mədəniyyətdən və digər amillərdən asılıdır. Məsələn, müasir dövrdə gender inkişafında yüksək nailiyyətlər əldə etmiş bir çox Qərbi Avropa ölkələrində XX əsrin əvvəllərinə kimi qadınların evdən kənar işləməsi, muzzla qulluq etməsi əhalinin orta və yüksək təbəqələri üçün qəbul olunmaz idi. Sosial baxımdan daha aşağı mövqe tutan və maddi ehtiyacı olan ailələrdən çıxan qadınlar isə muzzla varlı ailələrdən olan qadınlara ev işlərində

kömək göstərirdilər. Lakin istisnalar da olur. Məsələn, tarixən və hazırda Afrikada məskunlaşan bəzi etnik qruplarda kişi və qadınlar ev işlərinin yerinə yetirilməsində eyni dərəcədə iştirak edirlər. Bu qruplarda qadınlar ictimai işlərə kişilərdən daha çox cəlb edirlər. Deməli, gender bərabərliyi fenomeni yalnız müasir problem deyil və əsasən inkişafda daha yüksək nəticələr əldə etmiş ölkələrə aid edilə bilməz. Bəzi hallarda gender bərabərliyinin təmin edilməsi və bu sahədə əldə edilmiş nəaliyyətlər etnik ənənə kimi müşahidə olunmaqdadır.

Azərbaycanda da qadın hərəkatının zəngin tarixi var və ölkənin bu sahədə təcrübəsi digər, xüsusilə Şərqi ölkələri üçün olduqca əhəmiyyətli hesab edilə bilər. Azərbaycan Respublikası, müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, gender inkişafı sahəsində aparılan siyasət uğurlu, əldə edilmiş nailiyyətlər isə əhəmiyyətlidir. Bu, həm dövlət siyasətini, həm də bu sahədə fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatlarının (QHT) fəaliyyətini əhatə edir. Ölkədə gender bərabərliyi sahəsində geniş beynəlxalq əməkdaşlıq həyata keçirilir və Azərbaycan bir çox gender bərabərliyinin təmin olunmasına yönəldilmiş beynəlxalq konvensiyaların iştirakçısıdır.

Qeyd edildiyi kimi, gender problemləri qadınların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və yaxşılaşdırılması kimi qəbul oluna bilməz. Gender məsələlərinin öyrənilməsi və bu sahədə olan problemlərin həlli həm kişilər, həm də qadınlar üçün vacibdir. Onlar qadın və kişi arasında olan əmək bölgüsü münasibətlərinin yaxşılaşmasına və insan potensialının inkişaf göstəricilərinin yüksəlməsinə xidmət edir. Bu isə davamlı inkişafı təmin edən başlıca amillərdəndir.

4.5. Gender inkişafının qiymətləndirilməsi

İnsan inkişafının göstəricisi hesablandığı kimi, gender inkişafını da xarakterizə edən əmsallar mövcuddur və hesablanır. Müxtəlif bölgə və ölkələrdə gender inkişafının vəziyyətini səciyyələndirən bu

əmsallar mütəmadi olaraq təhlil edilir. Bu əmsalların göstəriciləri hər hansı bir ölkə və yaxud bölgədə aparılan ümumi siyasətdən, bu siyasət çərçivəsində gender problemlərinin həllinə yönəldilmiş fəaliyyətin istiqamətindən və sürətindən xəbər verir. Eyni zamanda hesablanmış əmsallar ölkələr arasında müqayisələr aparmaq, bu sahədə mövcud olan nailiyyət və problemləri aşkarlamaq, çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün gender inkişafı sahəsində uğurlar əldə etmiş ölkələrin təcrübəsindən yararlanmağa xidmət edir.

Gender inkişafı, əksər hallarda bir neçə əmsalın hesablanması əsasında qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə göstəricilərinin ikisi XX əsrin sonundan geniş istifadə olunmaqdadır. Onlar BMT-nin qlobal və regional hesabatlarında əsas yer tutan gender inkişafı əmsallarıdır. Birinci göstərici gender faktorunu nəzərə almaqla hesablanan insan inkişafı əmsalıdır. BMT-nin İnsan İnkişafına dair hesabatlarında əsas yer tutan bu göstərici Gender İnkişafı Əmsalı (GİƏ) adlandırılır. Əmsalı hesablayarkən insan inkişafının ümumi əmsalının eyni göstəricilərindən (sağlamlıq, təhsil, gəlir) istifadə edilir. Fərq bir ondadır ki, bu göstəricilər qadınlar üçün ayrıca hesablanır və bu hesablamalarda göstəricilərdən biri (sağlamlıq göstəricisi) fərqli istifadə olunur.

Gender İnkişafı Əmsalı hesablanan zaman fərqli istifadə olunan göstərici sağlamlığa aiddir və qadınların ömür müddəti ilə əlaqədardır. Məsələn, ümumi insan inkişafını qiymətləndirmə zamanı standart yaş göstəriciləri maksimum 85 yaş, minimum isə 25 yaş qəbul olunub. Lakin məlum olduğu kimi, qadın və kişilərin orta ömür müddəti fərqlənir. Bir qayda olaraq qadınlar kişilərdən daha uzun ömür sürürlər. Dünyada müşahidə olunan orta ömrün artması tendensiyası da qadınlarda kişilərlə müqayisədə daha sürətlə gedir. 2012-ci ilin məlumatlarına görə, dünyada orta ömür müddəti artmışdır və 69 il təşkil edir. Lakin bu artım yenə də qadınlarda daha sürətlə gedir. Belə ki, kişilərin gözlənilən ömür müddəti dünyada orta hesabla 67 ilə qalxdığı halda, qadınlarda bu rəqəm 71 il təşkil etmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, ömür müddətinin qadınlarda daha yüksək olması universal bir haldır və bütün ölkələrdə müşahidə olunur. Bu hal ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılı deyil. Həm inkişafda yüksək nəticələr əldə etmiş, həm də inkişafda olan ölkələrdə bu qanunauyğunluq müşahidə olunmaqdadır (cədvəl 4.7.).

Cədvəl 4.7.

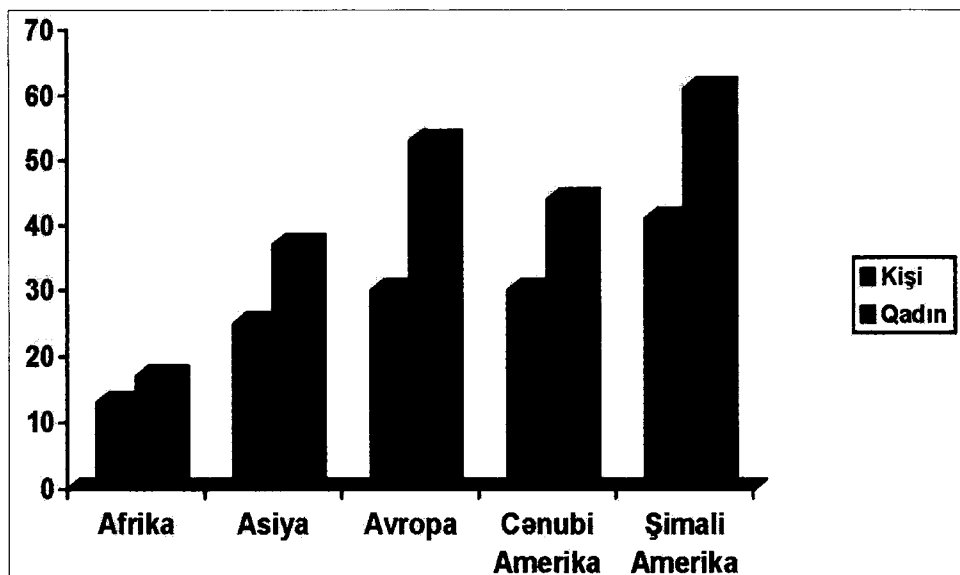
Gözlənilən ömür müddəti: orta, qadın və kişilər

Reytinq (insan inkişafı üzrə)	Ölkə	Orta	Kişi	Qadın
10	Yaponiya	82,6	78,0	86,1
20	Fransa	80,7	78,5	84,1
17	Belçika	79,4	76,5	82,3
62	Kosta-Rika	78,8	74,7	82,2
54	Küveyt	77,6	76,0	79,9
35	Slovakiya	74,7	70,7	78,5
93	Əlcəzair	72,3	70,9	73,7
136	Hindistan	64,7	63,2	66,4
173	Efiopiya	52,9	51,7	54,3

Mənbə: Human Development Report, New York, UNDP, 2013

Azərbaycanda son illərdə orta ömür müddəti artmaqdadır və hazırda 71,3 il təşkil edir. Ölkədə kişilərin gözlənilən ömür müddəti 68,4, qadınlarınkı isə 74,7 yaş təşkil edir.

Mövcud məlumatlara görə, 80 yaşına çatmaq ehtimalı olan qadın və kişilərin faiz göstəriciləri dünyanın müxtəlif bölgələrində kəskin fərqlənir. Bu gözlənilən ömür müddətinə də aiddir. Rəqəmlərin müxtəlif olmasına baxmayaraq, 80 yaşa çatmaq ehtimalı olan qadınların faizi kişilər üçün müəyyən edilmiş eyni göstəricidən yuxarıdır (şəkil 4.7.).

Şəkil 4.7. 1995 – 2000-ci illərdə doğulmuş qadın və kişilərin 80 yaşına çatmaq ehtimalı, %-lə

Ölkə və yaxud hər hansı bir ərazidə gender inkişafının vəziyyətini qiymətləndirmək üçün, ilk növbədə, həmin yer üçün ümumi İnsan İnkişafı Əmsalı (İİƏ), sonra isə ayrıca Gender İnkişafı Əmsalı (GİƏ) hesablanır. Alınmış hər iki əmsal müqayisə olunur. Fərqi olmaması və yaxud az olması gender problemlərinin olmamasından və ya onların uğurlu həllindən xəbər verir. Bu o deməkdir ki, belə göstəricilərə malik olan ölkədə qadın və kişilər eyni hüquqa malikdir və onların inkişafı üçün tələb olunan imkanlar eyni səviyyədədir. Belə göstəricilərə malik ölkələrdə gender problemlərinin olmaması ehtimal edilə bilər.

Orta yaşla yanaşı, qadın və kişilər arasında gözlənilən ömür müddətində də fərqlər mövcuddur. Şəkil 4.7.-dən görüldüyü kimi, belə fərqlər global miqyasda müşahidə edilir. Məsələn, Afrikada qadınların cəmi 20 faizə yaxınının, kişilərin isə yalnız 10 faizinin 80 yaşına çatacağı ehtimal edilir. Avropada bu rəqəm müvafiq olaraq

55 və 30 faiz təşkil edir. Ən yüksək göstəricilər Şimali Amerikada qeydə alınmışdır. Bu qitədə yaşayan qadınların 80 yaşına çatmaq ehtimalı 60 faizdən çoxdur. Eyni zamanda bu qitədə doğulmuş kişilərin 80 yaşa çatmaq ehtimalı yalnız 40 faiz təşkil edir.

Təqdim olunmuş məlumatlar göstərir ki, müxtəlif qitələr üçün alınmış mütləq rəqəmlərin fərqlənməsinə rəğmən, qanunauyğunluq eynidir. Məsələn, 1995–2000-ci illərdə ABŞ və Kanadada doğulmuş qadın və kişilərin 80 yaşına çatmaq ehtimalı Afrikada həmin dövrdə doğulanlardan 3–4 dəfə çoxdur. Lakin buna baxmayaraq, hər iki qitədə qadınların daha uzun ömür sürmək ehtimalı yüksəkdir.

Aydın olur ki, qadın və kişilərin orta ömür müddətləri hal-hazırda fərqlənir və bu fərq gələcəkdə də müşahidə olunacaq. Qadın və kişilərin orta ömür müddətində müşahidə olunan fərq bioloji və fizioloji xüsusiyyətlərin və qadınların bir sıra şəraitlərdə daha dayanıqlı olmasının nəticəsidir. Bu səbəbdən GİƏ-nin hesablanması zamanı standart yaş kimi kişilər üçün minimal 22,5, maksimal isə 82,5 il götürüldüyü halda, qadınlar üçün bu rəqəmlər, müvafiq olaraq 27,5 və 87,5 il təşkil edir. Belə yanaşma tamamilə əsaslıdır: qadın və kişilərin orta ömür uzunluğunda hazırda müşahidə olunan fərqlər təbiidir və sosial şərait və yaxud qadınlar üçün xüsusi şəraitin yaradılması ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Qeyd edildiyi kimi, gender inkişafının qiymətləndirilməsi, əsasən, İİƏ-nin GİƏ ilə müqayisəsi əsasında aparılır. Bu iki əmsal arasında fərqin olmaması və yaxud cüzi olması hər hansı bir qitə, ölkə və ya bölgədə uğurlu gender siyasətinin həyata keçirilməsindən xəbər verir. Əksinə, bu fərqlərin kəskin olması həmin ölkə və yaxud bölgədə gender probleminin mövcudluğunu, bu istiqamətə yetərinə diqqət ayrılmağını əks etdirir. Bu problemlərin mövcud olduğu zaman gender inkişafında müşahidə olunan fərqləri aradan qaldırmaq üçün xüsusi tədbirlər həyata keçirilir.

Gender bərabərliyinin təmin edilməsi beynəlxalq prioritetlər sırasındadır. 2002-ci ildə BMT-nin təşəbbüsü ilə Dünya Sammitində

qəbul edilmiş Minilliyin İnkişaf Məqsədləri adlı sənəddə gender bərabərliyinə xüsusi diqqət ayrılıb. Hazırda Minilliyin 2015-ci ildən sonrakı məqsədləri arasında gender problemləri yenə də gündəmədədir. Problemin aktuallığı ondan doğur ki, əgər bir sıra ölkələrdə gender problemləri uğurla həll olunubsa, digər ölkələrdə gender bərabərliyi tam təmin olunmayıb. Gender inkişafında ən yüksək göstəricilər Kanada, Avstraliya, Danimarka, İsveçrə, Norveç və bir sıra digər ölkələrdə qeyd olunmuşdur. Bu ölkələrdə qadın və kişilərin cəmiyyətdə tutduğu mövqelər sosial baxımdan təxminən eynidir. Onlar təxminən ölkə parlamentlərində, seçkili və təyinatlı rəhbər vəzifələrdə eyni dərəcədə təmsil olunublar. Bu səbəbdən hesab etmək olar ki, bir sıra ölkələrdə gender bərabərliyi problemi, demək olar ki, həll edilmişdir.

4.6. Qadınların imkanlarının genişləndirilməsi

Gender inkişafı əmsalı (GİƏ) ilə yanaşı, qadınların inkişafına xidmət edə bilən imkanların mövcudluğunu qiymətləndirmək üçün digər bir əmsal hesablanır. Bu, xüsusi bir əmsaldır və qadınların imkanlarının genişlənməsi üçün onların mövcud potensialını əks etdirən bir göstəricidir. Müvafiq göstəricinin beynəlxalq statistikaya daxil edilməsi həmin təşkilatlar tərəfindən əsaslandırılıb. Gender inkişafını işıqlandıran bu göstərici Qadınların İmkanlarının Genişləndirilməsi Əmsalı (QİGƏ) adlanır. QİGƏ-nin hesablanmasında məqsəd qadınların təhsil və bacarıqlarının onların iqtisadi, sosial və siyasi həyatda tutduğu mövqelərinə hansı dərəcədə uyğun olmasının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bu əmsalın hesablanması üçün istifadə olunan göstəricilər elə seçilib ki, onlar aydın şəkildə qadın və kişilərin cəmiyyətdə tutduğu mövqeləri səciyyələndirir. Məsələn, QİGƏ-nin hesablanması zamanı istifadə olunan göstəricilərdən biri qadınların qanunvericilik qurumlarında təmsil olunmasıdır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində bu rəqəm çox fərqlidir. Dünyada ən yüksək

göstərici İsveçdə müşahidə olunur. Bu ölkənin parlament üzvlərinin 45 %-dən çoxunu qadınlar təşkil edir. Şimali Avropanın bir sıra ölkələrində də qadınlar qanunverici qurumlarda da kifayət qədər geniş təmsil olunublar. Məsələn, Finlandiyada deputatların 37, Norveçdə isə 36,4 % -ni qadınlar təşkil edir. Bununla yanaşı, digər ölkələrdə bu rəqəm olduqca aşağıdır: 0,3 % (Yəmən), 1,2 % (Niger) və s. Beynəlxalq təşkilatların məlumatlarına görə, bəzi ölkələrdə, o cümlədən bir sıra Asiya və Afrika ölkələrində qadınlar qanunverici qurumlarda ümumiyyətlə təmsil olunmayıblar. Qonşu Türkiyə və İranda qadınlar qanunverici qurumlara seçilənlərin təxminən 4–5 %-ni təşkil edirlər. Azərbaycanda Milli Məclisə seçilmiş millət vəkillərinin 16 %-ni qadınlar təşkil edir. Bu, dünyada müşahidə olunan orta rəqəmdən (11,8 %) yüksəkdir.

QİGƏ-nin hesablanması istifadə olunan digər göstərici qadınların rəhbər vəzifələrə cəlb edilməsi göstəricisidir. Rəhbər vəzifələr dedikdə, qadınların nazir, nazir müavini, xarici ölkələrdə səfir vəzifələrində çalışmaları, rayon, yaxud şəhər, ya digər yaşayış məntəqələrinin rəhbəri, onun müavini seçilmələri və s. nəzərdə tutulur. Qadınların mütəxəssis vəzifələrində çalışması da bu əmsalın hesablanması istifadə olunur. Müxtəlif ölkələr üçün hesablanmış QİGƏ-nin müqayisəsi göstərir ki, qadınların bilik və bacarıq potensialından ən səmərəli istifadə və onların rəhbər vəzifələrə irəli çəkilməsi Norveç, İsveçrə, İslandiya, Finlandiya, Almaniya və bir sıra digər ölkələrdə müşahidə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəhbər vəzifələrdə təmsil olunmağa gəldikdə, bu sahədə gender qeyri-bərabərliyi bir çox ölkələrdə, o cümlədən yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə də mövcuddur. Müşahidə olunan qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmaq üçün milli və beynəlxalq səviyyələrdə müvafiq tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Müxtəlif beynəlxalq və milli təşkilatların təhlilləri əsasında müəyyən edilib ki, QİGƏ-nin ən yüksək göstəriciləri İslandiya və Norveçdə müşahidə olunur. Yüksək QİGƏ, həmçinin Şimali Avropanın digər ölkələrində, ABŞ və Kanadada da qeydə alınıb. Azərbaycanda bu

əmsal yuxarıda adları çəkilən ölkələrdən az olsa da, bu göstəriciyə görə vəziyyət İtaliya, İspaniya, İsrail, Yunanıstan, Portuqaliya, Çexiya, Macarıstan və bir sıra başqa ölkələrdə müşahidə olunan səviyyəyə yaxındır. Lakin Azərbaycanda bu göstəricinin daha da yüksəlməsi üçün şərait var. Bu, ilk növbələ qadınların yüksək bilik və bacarığa malik olması və Azərbaycan hökuməti tərəfindən bu sahədə uğurlu siyasət həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır.

4.7. Gender inkişafı BMT-nin baş assambleyası və Minilliyin İnkişaf Məqsədlərində

Beynəlxalq təşkilatlar gender inkişafına və bu sahədə mövcud olan qeyri-bərabərliyin aradan götürülməsinə daim diqqət yetirirlər. 2000-ci ilin iyun ayında keçirilən BMT-nin Baş Assambleyasının sessiyası məhz gender problemlərinə həsr edilmişdi. Baş Assambleyanın sessiyası: «Gender bərabərliyi, XXI əsr üçün inkişaf və sülh» şüarı altında keçirilmişdi. Sessiya gender bərabərliyinin təmini üçün, qadınlar və kişilər arasında mövcud olan sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılması istiqamətində əsas məqsədləri müəyyən etmişdir. Sessiyada qəbul edilmiş qərara əsasən bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- **Yoxsulluqla mübarizə.** Bu sahədə bir sıra nailiyyətlər əldə edilməsinə baxmayaraq, yoxsulluq sahəsində gender qeyri-bərabərliyi mövcuddur və yoxsulların 70%-ni qadınlar təşkil edir. Yoxsulluğun ümumiyyətlə və xüsusilə qadınlar arasında azaldılması davamlı insan inkişafı sahəsində ən mühüm problemlərdəndir;
- **Qadınların təhsil və təlimi.** Təhsil sahəsində gender qeyri-bərabərliyi bir sıra ölkələrdə mövcuddur və aradan qaldırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında təhsil və təlimdə gender qeyri-bərabərliyi mövcud deyil və bu problem bizim ölkə üçün aktual deyil.

- **Qadınların sağlamlığı.** Bu sahədə bir sıra ölkələrdə gender bərabərsizliyi müşahidə olunmasına baxmayaraq, qadınların orta ömür uzunluğu kişilərin ömür uzunluğundan, bir qayda olaraq çoxdur. Lakin buna baxmayaraq, qadınların sağlamlıq problemləri mövcuddur və onlar aradan götürülməlidir.

BMT-nin Baş Assambleyasının Sessiyası bir sıra digər gender məsələlərini də müzakirə etmişdir. Bunların arasında qadınlara qarşı zorakılıq, qadınlar və hərbi münafişlər, qadınlar və iqtisadi inkişaf və digər məsələlər müzakirə edilmiş, müvafiq qərarlar qəbul edilmişdir. Habelə qadınlar və təbii mühit, qadın və mətbuat məsələlərinə dair təkliflər də qəbul edilmişdir. Azərbaycanda gender problemlərinin kəskinləşməsinin başlıca səbəbi ölkəyə qarşı hərbi təcavüz, torpaqların işğalı və bir milyona yaxın qaçqın və köçkün əhalinin olmasıdır.

BMT Baş Assambleyasının Sessiyasında qəbul edilmiş sənədlərlə yanaşı, gender problemləri, gender qeyri-bərabərliyinin aradan qaldırılması və yaxud kəskin dərəcədə azaldılması 2002-ci ildə Dünya Sammitində təsdiqlənmiş Minilliyin Məqsədləri hesabatında da öz əksini tapıb. Hazırkı dövrdə bir çox gender problemlərinin həlli istiqamətində tərəqqiyə nail olunmasına baxmayaraq, 2015-ci ildən sonrakı müddət üçün nəzərdə tutulmuş və bəşəriyyət üçün aktual məqsədlər arasında gender problemi xüsusi yer tutur.

Gender bərabərliyi istiqamətində fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək, bu əhəmiyyətli sahəni planlaşdırıb idarə etmək üçün xüsusi bilik və bacarığa malik olmaq vacibdir. Dünyanın aparıcı ölkələrində həm dövlət, həm də vətəndaş cəmiyyəti və fərdi sektorda gender bərabərliyi sahəsində əldə edilmiş nəticələr və bu sahənin idarə edilməsində əhəmiyyətli biliklərin toplandığını sübut edir. Bu vacib sahəyə aid olan biliklərin kifayət qədər olmaması davamlı insan inkişafı sahəsində siyasətin həyata keçirilməsi üçün böyük əngəldir.

4.8. Azərbaycan Respublikasında gender siyasəti

Gender problemini müvəffəqiyyətlə həll etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasında ardıcıl olaraq bir sıra tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Belə təşkilati tədbirlər arasında hökumətin tərkibində Qadın Məsələləri üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması, sonralar isə bu komitənin səlahiyyətlərini genişləndirməklə onun yeni dövlət strukturuna – Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinə çevrilməsini göstərmək olar. Bu dövlət qurumunun səmərəli fəaliyyəti nəticəsində ölkədə bir çox gender problemləri aradan qalxmaqdadır. Milli qurumlarla yanaşı, bir çox beynəlxalq təşkilatlar, ilk növbədə, BMT-nin müxtəlif agentlikləri ölkədə gender problemlərinin həllinə yönəldilmiş siyasətin həyata keçirilməsinə öz töhfələrini verirlər.

Gender problemlərinin həllində ictimai təşkilatların rolu olduqca yüksəkdir. Azərbaycanda gender problemləri ilə məşğul olan çoxsaylı qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) fəaliyyət göstərir. Gender sahəsində çalışan beynəlxalq və milli QHT-lər cinslər – kişi və qadınlar arasında sosial bərabərliyin təmin edilməsi istiqamətində, bu problemin həllində mühüm nəticələr əldə etmişlər. İxtisaslaşmış gender QHT-ləri ilə yanaşı ölkədəki digər ictimai birliklər də bu problemlər ilə məşğul olur və gender siyasətinin planlaşdırılmasında, idarə edilməsində və monitorinqində iştirak edirlər.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən QHT-lər arasında gender inkişafı və gender bərabərliyi sahəsində çalışan və yaşayış yerlərində yaradılan ictimai birliklərin fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə dünyada ilk «İnsan İnkişafı və Davamlı Gəlir Əldə Edilməsinə Kömək» gender sahəsində ixtisaslaşmış ictimai birlik qadınlar tərəfindən yaradılıb. Bu davamlı insan inkişafının institutlaşmasına istiqamətlənmiş yeni addımdır və gender problemlərinin həllinə yönəldilmişdir. Azərbaycanın bu yenilikçi təşəbbüsü haqqında məlumat BMT tərəfindən innovasiya kimi dünya miqyasında yayılmışdır.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra gender bərabərliyi sahəsində beynəlxalq əlaqələrin fəal iştirakçısına çevrilib. Ölkə gender bərabərliyinə aid bütün konvensiyaların iştirakçısıdır və eyni zamanda ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq əməkdaşlığı da həyata keçirir. Azərbaycanın iştirak etdiyi əsas beynəlxalq hüquqi sənədlər arasında BMT və Beynəlxalq Əmək Təşkilatının «eyni əməyə görə eyni ödəniş» prinsipinə əsaslanan Konvensiyasını (1951-ci il) göstərmək olar. Bu prinsip bir çox ölkələrin milli qanunlarında, o cümlədən, Azərbaycan Respublikasının qanunlarında da öz əksini tapmışdır. Azərbaycanın nümayəndə heyətləri gender inkişafına həsr olunmuş beynəlxalq tədbirlərdə mütəmadi olaraq iştirak edir. Dövlət və beynəlxalq təşkilatlar bu tədbirlərdə iştirak etmək üçün ölkə nümayəndələrinə lazım olan şəraiti yaradırlar.

Azərbaycanda hələ 1907-ci ildə Dövlət Dumasının müsəlman fraksiyasının rəhbəri Xasməmmədov azərbaycanlı qadınların səsvermə hüquqları barədə qanun layihəsi hazırlayıb. Lakin qadın hərəkatının inkişafı sahəsində ən vacib tarixi fakt 1918-ci ilə təsadüf edir. Məhz həmin il azərbaycanlı qadınlar, bir çox qərb ölkələrindən daha erkən, səsvermə hüququ qazanıblar. Bu fakt özlüyündə olduqca əhəmiyyətlidir. Belə ki, Azərbaycan qadınlarının tarixən ölkənin kişi əhalisi ilə bərabər hüquqlara, müəyyən sosial statusa nail olmaq yolunda bütün dünyada birinciliyinin təsdiqidir. Bu hadisə ölkəmizdə qadın hərəkatının təkamülü üçün yeni perspektivlər açıb. 1921-ci ildə Azərbaycan qadınlarının ilk Qurultayı baş tutub. 1957, 1967, 1972-ci illərdə növbəti qurultaylar keçirilib. 2013-cü ildə keçirilmiş qadınların qurultayı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qurultay gender problemlərin həllində əldə edilmiş nailiyyətləri müzakirə etdi. Eyni zamanda cəmiyyətin inkişafında xüsusi əhəmiyyət daşıyan bu istiqamətin gələcək perspektivləri də müzakirə edildi. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ sovet dönəmində Azərbaycan qadınları ictimai həyatın müxtəlif sahələrində təbii potensiallarını reallaşdırmaq imkanı qazanıb, dövlət qulluğunda rəhbər vəzifələrə irəli çəkiliblər.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkədə insan inkişafı kontekstində gender problemlərinə diqqət artdı. Ümumilikdə gender inkişafı və qadınların cəmiyyət həyatında daha fəal iştirakının təmin olunmasına yönəlmiş siyasi kurs ilk öncə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. O bu siyasi kursu bir neçə mərhələdə həyata keçirdi. 1998-ci ildə MDB dövlətləri arasında ilk olaraq Azərbaycanda Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı, eyni zamanda Heydər Əliyev «İctimai fəaliyyətin bütün sahələrində qadınların rolunun gücləndirilməsi haqqında» Sərəncam imzaladı. Bu, əslində, gender siyasətinin önəmli dövlət strategiyası kimi ulu öndər tərəfindən tanınması demək idi və Azərbaycanın gender bərabərliyi sahəsində beynəlxalq əlaqələrin fəal iştirakçısına çevrilməsi ilə nəticələndi. Qeyd edildiyi kimi, ölkə hazırda gender bərabərliyinə aid bütün konvensiyaların iştirakçısıdır və eyni zamanda, ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq əməkdaşlığı da həyata keçirir. Gender inkişafı sahəsində Heydər Əliyevin konturlarını bəzirlədiyi siyasətin uğuru, əldə edilmiş nailiyyətlərin əhəmiyyəti göz qabağındadır. Bu gün bu siyasət ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilir. Bunu ölkədə insan inkişafı indeksi, həmçinin gender inkişafı indekslərinin ilbəl artması da təsdiqləyir. Gender siyasəti sahəsində ölkədə qazanılmış uğurların əsasında dövlət qurumların fəaliyyəti ilə yanaşı, vətəndaş cəmiyyətinin rolu da böyükdür. Bu istiqamətdə Heydər Əliyev Fondunun, onun Prezidenti, UNESCO və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban Əliyevanın xidmətləri xüsusi qeyd olunmalıdır.

Mövzunun tədrisi nəticəsində tələbə aşağıdakı bilik və bacarığa yiyələnməlidir:

1. Qadın hərəkətinin tarixi və qazanılmış uğurların ümumi inkişafda əhəmiyyəti
2. Gender haqqında anlayış
3. Gender probleminə müxtəlif baxışlar
4. Gender inkişafı əmsalının əhəmiyyəti və onun hesablanması
5. Qadınların imkanlarının genişləndirilməsi əmsalı və onun hesablanmasında istifadə olunan göstəricilər
6. Azərbaycanda gender inkişafı sahəsində dövlət siyasəti
7. Qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) və gender problemi

Məşğələ mövzuları:

1. Gender probleminin mahiyyəti və onun qadın hərəkəti ilə əlaqəsi
2. Gender probleminə müxtəlif baxışlar
3. Gender inkişafı əmsalları və onları müəyyən edən göstəricilər
4. Gender inkişafı sahəsində dövlət siyasəti
5. Gender bərabərliyinin təmin edilməsində ictimai təşkilatların rolu
6. Gender bərabərliyi istiqamətində beynəlxalq təşəbbüslər
7. Gender bərabərliyi BMT hesabatlarında
8. Milliyyətin İnkişaf Məqsədlərində gender inkişafı
9. Azərbaycanda gender siyasəti

FƏSİL 5.

İNSAN İNKİŞAFINA MANE OLAN AMİLLƏR: YOXSULLUQ

Yoxsulluğun mahiyyəti. Yoxsulluğun səbəbləri. Median gəlir anlayışı. Yoxsulluq davamlı insan inkişafı baxımından. Yoxsulluğun qeyri-iqtisadi amilləri. Çoxölçülü yoxsulluq. Yoxsulluğun qiymətləndirilməsində təhsil, sağlamlıq və iqtisadi göstəricilər. Yoxsulluğun inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələrdə qiymətləndirilməsi. Yoxsulluq ilə mübarizə proqramları. Azərbaycanda yoxsulluğun azalma dinamikası.

5.1. Yoxsulluğun mahiyyəti

Yoxsulluq müxtəlif cəmiyyətlərdə tarixən müşahidə olunmuşdur və bu halın insanların müxtəlif toplumları arasında gələcəkdə də təzahür etməsi ehtimalı çox yüksəkdir. Əhalinin sayının çoxalması, adambaşı istehlakın yüksəlməsi və eyni zamanda bu sahədə müşahidə edilən kəskin qeyri-bərabərlik yoxsulluğun artmasını törədən amillərdəndir. Dünyada qloballaşma proseslərinin güclənməsi fonunda bir çox ölkələrdə baş verən iqtisadi, sosial və çox zaman bunların nəticəsi kimi ortaya çıxan ekoloji böhranlar yoxsulluqla mübarizənin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bu proseslərə yetərinə diqqət ayrılmaması, yoxsulluğu törədən səbəblərin aşkar edilməməsi hər hansı bir ölkədə əhalinin narazılığını artırabilir. Bu isə gərginliyin artmasına və hətta vətəndaş qarşıdurmasına gətirib çıxara bilər. Eyni səbəbdən yoxsulluq daim diqqət mərkəzində olmalı, onu törədən amillər mütəmadi araşdırılmalıdır. Hər hansı bir

ölkə, ərazi və yaxud ölkədaxili əhali qruplarında yoxsulluğun əlamətləri müəyyən edilərsə, həmin vəziyyətə adekvat optimal idarəetmə qərarları qəbul olunmalı və bu istiqamətdə çevik fəaliyyət həyata keçirilməlidir. Belə strategiya davamlı inkişafın vacib şərtidir və insan potensialının formalaşdırılmasına xidmət edə bilər.

Zaman keçdikcə yoxsulluqla bağlı təsəvvürlər də dəyişməkdədir. Tarixən yoxsulluq əsasən iqtisadi baxımdan məhrumiyət kimi qəbul edilib. İnsanların yoxsul olması həyati tələblərinin təmin edilə bilməməsi kimi anlaşılıb. Hazırda isə yoxsulluğun iki təzahürü daha çox müzakirə mövzusu və qiymətləndirmə obyektidir. Bunlara *mütləq və nisbi yoxsulluq* anlayışları aiddir. Mütləq yoxsulluq dedikdə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər hansı bir şəxsin həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün kifayət qədər vəsaitin olmaması nəzərdə tutulur. Bura insanın kəmiyyət və keyfiyyət baxımından kifayət dərəcədə qida ilə təmin olunması səviyyəsi də aiddir. Bu növ yoxsulluq həmin vəziyyəti səciyyələndirən yoxsulluq həddi anlayışı ilə bağlıdır.

Müxtəlif ölkələr arasında yoxsulluq həddində fərqlər müşahidə edilsə də, onların ümumiləşdirilmiş göstəriciləri də məlumdur və beynəlxalq müqayisələrdə istifadə edilməkdədir. Adətən, bu, hər bir fərdin gününə düşən pul vəsaitidir. Məsələn, Dünya Bankının standartlarına görə, bəzi ölkələrin əhalisi üçün mütləq yoxsulluq həddi, alıcılıq qabiliyyəti pariteti nəzərə alınmaqla gündə 1,25 ABŞ dolları təşkil edir. Bu o deməkdir ki, həmin ölkələrdə bu həddən yuxarı gəlir sahibləri artıq yoxsul hesab edilə bilməzlər. Yoxsulluq həddi konsepsiyasının qüsuru da elə bundadır. Belə statistik göstərici yoxsulluq həddindən az da olsa fərqlənən gəlirə malik olan fərd və yaxud ev təsərrüfatlarını yoxsul hesab etmir və yoxsul kimi qiymətləndirmir.

Göstərilən vəziyyət əhalinin həmin qrupa aid olan fərdləri və yaxud ev təsərrüfatlarını yoxsullar üçün nəzərdə tutulmuş yardım və imtiyazlardan faydalanmaq imkanlarından məhrum edir. Lakin qeyd edilməlidir ki, bu orta rəqəmdir. Məsələn, Çin kəndlərində yoxsulluq həddi gündə 1 ABŞ dolları səviyyəsində qəbul edilmişdi. 2012-ci

ildə həmin ölkənin kənd sakinlərinin 122 milyonu bu həddən aşağı səviyyədə təmin edilmişdilər. Beynəlxalq təşkilatların proqnozlarına görə, 2015-ci il üçün inkişafda olan ölkələrdə bir gündə 1,25 ABŞ dollarından az vəsaitə yaşayan əhəlinin sayı 900 milyon nəfər azalacaq. Lakin bu optimist proqnozun özünü doğrultması üçün yoxsulluqla mübarizə həm milli səviyyədə, həm də qlobal miqyasda gücləndirilməli və bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər daha səmərəli koordinasiya edilməlidir.

Mütləq yoxsulluqla yanaşı, nisbi yoxsulluq da davamlı insan inkişafına mənfi təsir göstərən amildir. Nisbi yoxsulluq, bir qayda olaraq, cəmiyyətdə müşahidə edilən qeyri-bərabərliklə əlaqədardır. Yoxsulluğun bu kateqoriyasının təzahürü ondadır ki, həmin qrupa aid olan fərdlər və yaxud ev təsərrüfatları üçün cəmiyyətin əksəriyyətinin yararlandığı məhsul və xidmətlər əlçatmazdır.

Nisbi yoxsulluğun təhlili və qiymətləndirilməsində bir sıra üsullardan istifadə olunur. Onlardan biri və ən çox təhlillərə cəlb ediləni *median gəlirlərlə* müqayisəyə əsaslanır. Median gəlir elə bir göstəricidir ki, hər hansı bir ölkə və yaxud ərazidə ondan yuxarı və ondan aşağı gəlir əldə edən əhəlinin və ya işçilərin sayı eynidir. Median gəlirin orta gəlirdən fərqi məhz bundadır. Ölkə və yaxud ərazidə median gəlirlərin dördü birindən az gəlirləri olan fərd və ya ev təsərrüfatları nisbi yoxsul hesab edilir.

Müxtəlif ölkələrdə median gəlirlər fərqlidirlər. İqtisadi baxımdan zəngin ölkələrdə bu rəqəm nisbətən yüksək, iqtisadi imkanları məhdud olan ölkələrdə isə nisbətən aşağı olur. Təbii ki, iqtisadi baxımdan belə fərqlənən ölkələrdə yoxsulluq göstəriciləri də fərqli olacaq. Belə ki, iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş və sosial siyasətə lazımı diqqət ayıran ölkələrdə median gəlir nisbətən yüksək olur. Əksinə, inkişafda olan və nisbətən aşağı gəlirlərə malik ölkədə median gəlir isə aşağı olur. Bu səbəbdən inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələrin yoxsulluq səviyyələrində, o cümlədən nisbi yoxsulluq səviyyələrində sezilən fərqlərin olması təbiidir.

Göstərilən xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, yoxsulluqla mübarizənin səmərəli təşkili üçün inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələrdə tətbiq edilən tədbirlər fərqli olmalıdır. Bu səbəbdən inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələrdə yoxsulluğun qiymətləndirilməsi zamanı istifadə edilən üsullar da fərqli xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Yoxsulluq əmsalının hesablanmasına dair məlumatlar digər bölmələrdə təqdim edilmişdir.

Bunlarla yanaşı, yoxsulluğun təsnifatı və qiymətləndirilməsində *subyektiv yoxsulluq* konsepsiyası da tətbiq edilməkdədir. Subyektiv yoxsulluq fərdin özünü yoxsul hiss etməsinə və yaxud etməməsinə əsaslanır. Yoxsulluğun bu kateqoriyasının qiymətləndirilməsi zamanı hər hansı bir fərdin və yaxud ev təsərrüfatı nümayəndəsinin özünü yoxsullar qrupuna aid edib-etməməsi nəzərə alınır. Bunun kəmiyyət göstəricisi faizlə təqdim edilir. Subyektiv yoxsulluq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi yalnız sorğular əsasında gerçəkləşdirilir. Yoxsulluq eyni zamanda davamlı insan inkişafı konsepsiyası baxımından da təhlil oluna və qiymətləndirilə bilər.

5.2. Yoxsulluğun səbəbləri

Hər hansı bir neqativ prosesin və ya hadisəni optimal idarə etmək, onun qarşısını almaq, həmən hadisə ilə səmərəli mübarizə aparmaq üçün, ilk növbədə, onun səbəbləri araşdırılmalıdır. Yoxsulluqla mübarizə strategiyasının seçilməsi, yoxsulluqla mübarizə prosesinin səmərəli idarə olunması bu məhrumiyyətin kökündə duran amillərin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Davamlı insan inkişafına mənfi təsir göstərən yoxsulluğun azaldılması bu prosesdən asılıdır.

Müasir təsnifata görə yoxsulluğun, xüsusən mütləq yoxsulluğun əsasında bir sıra amillər durur. Yoxsulluğun ən əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

İqtisadi səbəblər. Mütləq yoxsulluğun iqtisadi səbəbləri arasında ən çox yayılmışı vəsaitin çatmamasıdır. Maddi vəsaitin çatmaması

müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Onların arasında xüsusi yeri uzunmüddətli işsizlik tutur. Bu vəziyyətdən qaynaqlanan yoxsulluq və bununla əlaqədar olan məhrumiyətlər həm inkişaf etmiş ölkələrin vətəndaşları, həm də inkişafda olan ölkələrin sakinləri üçün keçərlidir. Bununla yanaşı, yoxsulluğun səbəbləri arasında əməkhaqqının aşağı olması da xüsusi yer tutur və davamlı insan inkişafına mənfi təsir göstərən bu amil bütün ölkələrə aid edilə bilər. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin hamısında əməkhaqları yüksək olmayan təbəqə mövcuddur. Sadəcə onların ümumi əhali arasında faizi müxtəlif ola bilər.

Təhsil və peşəkarlıqla əlaqədar səbəblər. Bəzi hallarda yoxsulluğun səbəbi kimi kifayət dərəcədə bilik və bacarığın olmaması göstərilir. Savadsızlıq və funksional savadsızlıq yoxsulluğa aparıcı yollardan biridir və sürətli innovativ inkişaf edən cəmiyyət şəraitində peşəkarlığı yüksək olmayan əhali üçün xüsusilə təhlükəlidir. İnsan potensialının inkişafı, fasiləsiz təhsil yoxsulluğun bu səbəbinin qarşısını almaq üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində həyata keçirilən siyasət insan potensialının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir. Son illər minlərlə müasir məktəblər inşa edilib və yaxud yenidən qurulub, onlar ən müasir tədris avadanlığı və vəsaitlərilə təchiz olunublar. Yeni təhsil proqramlarının tətbiqi ilə yanaşı, bu tədbirlər təhsilin yeni səviyyəyə qalxmasına şərait yaradır. Təhsil islahatlarının həyata keçirilməsində dövlət qurumları ilə yanaşı, vətəndaş cəmiyyətinin və ictimai təşkilatların da rolu olduqca yüksəkdir. Bu istiqamətdə Heydər Əliyev Fondunun «Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb» proqramı xüsusilə qeyd edilməlidir.

Siyasi səbəblər. Yoxsulluğun siyasi səbəblərinə, əsasən, müharibələr, hərbi münaqişələr və bu hadisələrin nəticəsində törənmiş fəsadlar aid edilə bilər. Müharibə və hərbi münaqişələr nəticəsində böyük ərazidə, bir qayda olaraq, iqtisadi infrastruktur, yaşayış məntəqələri, evlər, təhsil və səhiyyə ocaqları tam, ya əsasən dağıdılır. Bu eyni dərəcədə hərbi münaqişəyə cəlb edilmiş ərazilərin infrastrukturuna da

aidir. Bu ərazilərdə yaşayan əhalinin şəxsi əmlakı tam itirilmiş olur. Şübhəsiz ki, belə hadisələr nəticəsində münaqişəyə cəlb edilmiş əhali dərhal yoxsula çevrilir. Azərbaycan–Ermənistan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasının 20 faiz ərazisi işğal altındadır. Münaqişə nəticəsində ölkədə bir milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkünlər ordusu əmələ gəlib və ilk zamanlar onların hamısı mütləq yoxsul kimi səciyyələndirilib. Lakin Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən uğurlu dövlət siyasəti nəticəsində qaçqın və məcburi köçkünlərin vəziyyəti köklü surətdə dəyişmişdir və onların əksəriyyəti artıq yoxsul kateqoriyasına aid edilmir. Lakin problemin köklü həlli BMT-nin Azərbaycan ərazilərinin azad edilməsi barədə qətnamələrinin qeyd-şərtsiz icrasından keçir. Münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsinə üstünlük verən Azərbaycan Respublikası öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün hər bir vasitədən istifadə etməyə hazırdır.

Demoqrafik səbəblər. Yoxsulluğun səbəblərindən biri kimi demoqrafik vəziyyət də çıxış edə bilər. Demoqrafik vəziyyətin yoxsulluğa təsiri dedikdə, ilk növbədə, natamam ailələrin mövcudluğu nəzərdə tutulur. Bəzi sosial siyasəti lazımi səviyyədə reallaşdırmayan ölkələrdə çoxuşaqlı ailələr demoqrafik səbəblərdən yoxsul hesab edilə bilər. Əgər demoqrafik vəziyyət yoxsulluğun səbəbi kimi çıxış edə bilirsə, eyni zamanda yoxsulluq özü də demoqrafik problemlərin səbəbi kimi təzahür edir. Buna misal kimi, yoxsulluq üzündən ailə üzvlərinin əmək miqranları kateqoriyasına keçməsinə göstərmək olar. Əmək miqrasiyası da bir sıra hallarda yoxsulluğun demoqrafik səbəblərindəndir.

Yoxsulluğun çoxcəhətli olması etimalı bir sıra amillərlə bağlı ola bilər. Məsələn, hazırda Hindistanın əhalisi 1 milyard 200 milyonu aşmış və onların yarısından çoxunun yaşı 25-dən aşağıdır. Eyni zamanda dünyadakı yoxsulların təxminən 40 faizi bu ölkədə yaşayır. Aydındır ki, yoxsulluqla mübarizəyə belə bir şəraitdə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Demoqrafiya ilə əlaqədar yoxsulluğun qarşısının alınması və ya kəskin surətdə azalması bir tərəfdən ailə planlaşdırılması proqramlarının işlənilməsi və həyata keçirilməsindən keçir. Digər tərəfdən bu

məqsədin gerçəkləşməsi təhsil və təlim proqramlarının əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Sonuncu istiqamətin aktuallığı ondan irəli gəlir ki, bir sıra hallarda ixtisas seçimi zamanı gənclər və onların valideynləri gələcək əmək bazarının tələblərini düzgün qiymətləndirmirlər. Üstünlük elə ixtisas və peşələrə verilir ki, orada iş yerləri məhdud saydadır və rəqabət yüksəkdir. Nəticədə bu peşə və ixtisasa yiyələnmiş gənclər ixtisası üzrə iş yeri tapa bilmir. Təhsil və təlimə sərf edilmiş zaman və maddi vəsaitlər itirilmiş olur. Hazırda bir sıra Cənubi Avropa ölkələrində gənclər arasında işsizlik olduqca yüksəkdir, bəzi hallarda 30 faiz səviyyəsinə çatır, bəzən isə bu həddi də aşır. Bu vəziyyətdən qurtulmaq və demoqrafiya ilə əlaqədar işsizliyin qarşısının alınması peşə və ixtisas seçimi zamanı perspektivləri düzgün qiymətləndirməyə bağlıdır. İşsizlik risklərinin idarə edilməsinin digər yolu ixtisaslaşma zamanı diversifikasiyaya üstünlük vermək, bir neçə peşə və ixtisasa yiyələnməkdir. İnsan potensialının inkişafı üçün vacib olan fasiləsiz və ömür boyu təhsil işsizliyin və müvafiq olaraq yoxsulluğun azaldılmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Regional səbəblər. Bəzi hallarda hər hansı bir yaşayış məntəqəsinin və ya regionun inkişaf səviyyəsinin qənaətbəxş olmaması işsizliyin əsas səbəbinə çevrilir. Belə vəziyyət regionda yaşayan əhali üçün yoxsulluğa yol açmaqla yanaşı, eyni zamanda insan inkişafı prosesinə, insan potensialının təkmilləşməsinə mənfi təsir göstərir. Yüksək bilik və bacarıq tələb edən iş yerlərinin olmaması əhalini bilik və bacarığını artırmaq stimulundan məhrum edir, miqrasiya proseslərinə təkan verir. Bu səbəbdən iqtisadi və sosial inkişafı kifayət dərəcədə yüksək olmayan regionlarda insan inkişafı göstəriciləri, bir qayda olaraq, inkişaf etmiş regionlarla müqayisədə daha aşağı olur.

Qeyd edilməlidir ki, yoxsulluğun regional və demoqrafik səbəbləri, əksər hallarda bir-biri ilə çox sıx bağlıdır. Belə ki, zəif inkişaf etmiş regionlarda əhalinin əsas hissəsi maddi mərhumiyyətlərlə üzləşir. Eyni zamanda belə vəziyyət daimi və ya müvəqqəti əmək miqrasiya-

sını gücləndirir. Bir qayda olaraq, bilik və bacarıqları nisbətən yüksək olan şəxslər üçün digər yerdə iş tapmaq daha asandır və onlar ilk növbədə miqrantlara çevrilirlər. Daha yüksək bilik və bacarığa malik olan şəxslərin yaşayış məntəqəsini və yaxud regionu tərk etməsi artıq demoqrafik fəsad kimi qəbul edilə bilər. Digər tərəfdən işsizlik üzündən baş verən miqrasiya prosesi natamam ailələrin əmələ gəlməsi prosesini stimullaşdırır. Bu səbəbdən regional inkişaf yoxsulluğun qarşısının alınmasının və yaxud azaldılmasının vacib şərtidir.

Azərbaycan Respublikasında regionların inkişafı dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindəndir. Ölkənin bütün bölgələrində böyük sürətlə iqtisadiyyatın müasir istiqamətləri inkişaf etdirilir, sənaye və aqrar müəssisələr yaradılır, yeni yüksək bilik və bacarıq tələb edən iş yerləri yaradılır. Eyni zamanda əyalətlərdə tikinti-abadlıq işləri sürətlə gedir, yeni yollar salınır, ən müasir tələblərə cavab verən təhsil, idman və səhiyyə obyektlərinin əsası qoyulur. Belə şərait yoxsulluğun azalmasına xidmət edir. Təsadüfi deyil ki, ölkədə bu məhrumiyət ilə üzləşən əhali payı 49 faizdən 6 faizə enib.

Yoxsulluğun sosial-tibbi səbəbləri. Yoxsulluğun bu səbəbi cəmiyyətdə xəstə və əlillərin olduğu şəraitdə hər zaman özünü büruzə verir. Lakin bu problem iki halda çox kəskin şəkil ala bilər. Onların birincisi hər hansı ölkə və yaxud ərazidə ümumi əhali arasında xəstə və əlillərin payının yüksək olmasıdır. Belə hadisələrin müharibə və hərbi münaqişələr zamanı artması real faktdır. Yoxsulluğun bu səbəbini kəskinləşdirən digər amil hər hansı bir ölkədə sosial siyasətin zəif olması ilə bağlıdır. Bu halda sağlamlıq baxımdan imkanları məhdud şəxslər yoxsulluqdan daha çox əziyyət çəkməli olurlar.

İnsan potensialının inkişafını əsas hədəf kimi qəbul etmiş Azərbaycan Respublikasında cəmiyyətdə mövcud olan imkanları məhdud şəxslərə xüsusi qayğı göstərilir. Bu istiqamətdə uğurlu fəaliyyət həm dövlət qurumları, həm də ictimai təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. İctimai birliklər arasında Heydər Əliyev Fondunun bu istiqamətdə də fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Göründüyü kimi, yoxsulluğun bir sıra səbəbləri mövcuddur. Bəzi hallarda yoxsulluğun törətdiyi məhrumiyyətlərin kökündə bir yox, bir neçə səbəb dura bilər. Bundan asılı olmayaraq, yoxsulluq ilə mübarizənin müvəffəqiyyəti bu insan inkişafını məhdudlaşdıran amilin səbəblərinin öyrənilməsindən birbaşa asılıdır.

5.3. Yoxsulluq davamlı insan inkişafı baxımından

Hər hansı bir cəmiyyətdə yoxsulluğa son qoymaq və yaxud onun səviyyəsinin kəskin şəkildə azaldılması, inkişafın təmin edilməsi, bu prosesin davamlılığının sığortalanması gəlirlər və onların yüksəlməsi ilə əlaqədardır. Cəmiyyətdə gəlirlərin yüksəlməsi onun üzvlərinin imkanlarının genişləndirilməsinə xidmət edir. Bu isə insan inkişafı prosesinin davamlı olması üçün ən vacib şərtlərdən biridir. Gəlirlərin yüksək olması istehlakın artması üçün şərait yaradır. İstehlakın artması isə istehsal və xidmət sahələrinin gücləndirilməsinə, onların texnoloji baxımdan yeniləşməsinə əlverişli şərait yaradır. Bu isə öz növbəsində, yeni, o cümlədən yüksək texnologiyaların tələblərinə cavab verən iş yerlərinin açılmasına və müasir bilik və bacarığa yiyələnmək hesabına insan potensialının inkişafı prosesinə təkan verir. Gəlirlərin aşağı səviyyədə olması isə əksinə, müxtəlif məhdudiyətlər yaradır. Gəlirlərin yüksəlməsi insan potensialının inkişafı üçün şərait yaradırsa, gəlirlərin aşağı olması insan inkişafına mənfi təsir göstərir. Gəlirlərin aşağı olması artıq yoxsulluq əlamətidir və bu hallərin məhrumiyyətin bütün təzahürlərinə aiddir.

Qeyd edilməlidir ki, istehlakın artırılması iqtisadi yüksəlişə və müvafiq olaraq məşğulluğun və gəlirlərin artmasına şərait yaradır. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, hər bir artımın, o cümlədən iqtisadi artımın da həddi var. XXI əsrin ikinci onilliyinin əvvəlindən bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdəki böhranlar, dünyada istehlakda müşahidə edilən artmalar və eyni zamanda qeyri-bərabərlik bu iqtisadi modelin modernləşməsinə tələb edir. Təsadüfi deyil ki, hazırda

dünyada «artımsız inkişaf» modeli gündəmədədir. İstehlak mədəniyyəti artımsız inkişaf modelinin və ekoloji sivilizasiyanın vacib bir elementidir.

Gəlirlərin kifayət dərəcədə olmaması yoxsulluğun yeganə təzahürü deyil. Qeyd edildiyi kimi, bir çox hallarda insanlar yoxsulluğu yaşayışın təmin edilməsi üçün maddi vəsaitin kəskin çatışmazlığı və yaxud layiqli həyat tərzini təmin etmək üçün kifayət qədər olmaması kimi qəbul edirlər. Bu baxışlara əsasən yoxsulluq bir iqtisadi məhrumiyyət kimi qiymətləndirilməkdədir.

Maddi vəsaitin olmaması və yaxud kifayət etməməsi həqiqətən yoxsulluğun əsas səbəblərindən biridir. Lakin davamlı insan inkişafı baxımından maddi vəsaitin çatışmaması yoxsulluğun yalnız bir səbəbi və bir təzahürüdür. Maddi imkanların məhdudluğu ilə yaranan vəziyyət, həm də mütləq yoxsulluq kimi səciyyələndirilir. Əgər davamlı insan inkişafı fərdin imkanlarının, onun seçimlərinin genişləndirilməsi deməkdirsə, müasir anlama və beynəlxalq təşkilatların təklif etdiyi təriflərə görə yoxsulluq, eyni zamanda uzun, sağlam, yaradıcı və ləyaqətli həyat sürməkdən, həyat şəraitindən bəhrələnməkdən, sərbəstlik və azadlıqlardan və s. məhrum olmaq deməkdir. Bununla əlaqədar yoxsulluq dedikdə insan inkişafına mane olan, onun imkanlarını məhdudlaşdıran, bu proseslərə mənfi təsir göstərə bilən bütün amillər nəzərə alınır. Bu amillərin təhlili, bu sahədə müvafiq biliklərin əldə edilməsi, yayılması və istifadəsi dünya üçün ən prioritet problemlərdən olan yoxsulluğun qarşısının alınması və azalması üçün olduqca vacibdir. Yoxsulluq ilə mübarizə üçün ən müasir biliklərə yiyələnmək və tarixən toplanmış təcrübəyə, milli və yerli biliklərə əsaslanmaq olduqca vacibdir.

Cəmiyyət tarixən yoxsulluqla mübarizə aparıb və çox zaman ilk növbədə iqtisadi yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirib. Buna misal olaraq müxtəlif dinlərdə yoxsulluq ilə mübarizə üçün təklif olunan tədbirlərə nəzər salmaq kifayətdir. İslam dinində bu fəlsəfənin təzahürü kimi zəkat, fitrə və digər xeyriyyət

işlərini göstərmək olar. İsrəfçılığın yolverilməz olması da iqtisadi yoxsulluq ilə mübarizə üçün əhəmiyyətli olmaqla yanaşı, mənəviyyat baxımdan da çox əhəmiyyətlidir. Yəhudi, xristian və digər dinlərdə də yoxsullara köməyin, yoxsulluğun aradan qaldırılmasının və hər növ israfçılığın qarşısının alınmasının müxtəlif yolları göstərilir.

Müasir anlamda iqtisadi yoxsulluqla mübarizənin əsası Şimalı Amerika və Avropada XIX əsrdə qoyulmuşdur. Bu mübarizə çərçivəsində iqtisadi və sosial təminatlar sahəsində müxtəlif islahatlar həyata keçirilmişdir. Aparılan islahat və tədbirlərin nəticəsində həmin ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsi kəskin surətdə azalmışdır. Dünyanın digər regionları da yoxsulluq ilə mübarizə prosesinə qoşulmuşlar. Beynəlxalq təşkilatların qiymətləndirilməsi və müxtəlif dərc edilmiş məlumatlara görə son 50 ildə yoxsulluq ilə mübarizə və yoxsulluğun azalma sürəti ondan əvvəlki 500 illə müqayisədə daha səmərəli olmuşdur. Bunu yoxsulluğun bir təzahürü olan uşaq ölümünün azalması misalında da göstərmək olar. Məsələn, son 25 ildə uşaq ölümü Omanda 91 faiz, Çində 86 faiz, Səudiyyə Ərəbistanında 82 faiz, Kubada isə 81 faiz azalmışdır. Bu proses hal-hazırda da davam edir. BMT-nin 2012-ci ildə dərc edilmiş məlumatlarına görə, son beş ildə körpə ölümü Əfqanıstanda 6,5 %, Banqladeşdə 14 %, Hindistan və Pakistanda – hərəsində 7,9 % azalmışdır. Bəhs olunan proses Türkiyədə də sürətlə getməkdədir və göstərilən zaman kəsiyində körpələr arasında ölüm 20% azalmışdır. Yoxsulluqla bağlı bu göstəriciyə görə Türkiyə yüksək inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə yaxındır. Azərbaycanda da körpə ölümü azalmaqdadır və bir sıra Avropa ölkələrinin səviyyəsindədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada hazırda hər 1000 doğulmuş uşaq arasında ölüm səviyyəsi 49,4 təşkil etdiyi halda, bir sıra ölkələrdə uşaq ölümü daha yüksəkdir. Ən acınacaqlı vəziyyət Əfqanıstan, Niger və Malidədir. 2012-ci ilin məlumatlarına görə, bəzi illərdə bu ölkələrdə hər 1000 doğulmuş uşaq arasında ölüm səviyyəsi müvafiq olaraq 121, 110 və 109 təşkil edir.

Bu ölkələrdə uşaq ölümünün səviyyəsinin azalması ilə yanaşı, yoxsulluğu səciyyələndirən digər göstəricilərin də yaxşılaşması müşahidə olunmaqdadır. Məsələn, yoxsulluğun bir təzahürü əhalinin təmiz içməli su ilə təmin olunmamasıdır. Dünyada bu göstərici ilə əlaqədar olan vəziyyət də xeyli yaxşılaşmışdır. XXI əsrin birinci onilliyinin məlumatlarına əsasən dünyada kənd yerlərində təmiz içməli suya əli çatmayan əhalinin sayı son 50 ildə 90%-dən 25%-ə qədər azalmışdır. BMT-nin təklifi ilə Dünya Sammitində qəbul olunmuş Minilliyin Məqsədlərinin və bu sənədlə əlaqədar proqramlarının yerinə yetirilməsi nəticəsində XXI əsrin ikinci onilliyində artıq dünya əhalisinin 89%-dən çoxu təmiz içməli su mənbələri ilə təmin edilmişdir. Lakin təxminən 800 milyon adam bu imkandan məhrumdur. Onların 40%-i Saxara səhrasından cənubda məskunlaşan Afrika sakinləridir. Bu problem hələ də öz həllini gözləyir.

Qeyd edilməlidir ki, içməli su problemi heç zaman öz aktuallığını itirməyəcək. Bir tərəfdən Yer kürəsində əhalinin sayı artır və adam-başı su istehlakı da yüksəlməkdədir. Digər tərəfdən təmiz içməli su mənbələri məhduddur və müasir ekoloji şəraitdə bəzi hallarda çirklənirlər. Okean və dəniz sularının ehtiyatları çox olsa da, onlardan içməli su alma texnologiyaları nisbətən bahadır və bir sıra ölkələr üçün əlçatmazdır. Bu səbəbdən su mənbələri mühafizə olunmalı, sudan istifadə zamanı isə israfçılığa yol verilməməlidir.

Yoxsulluğun digər bir göstəricisi təhsillə əlaqədardır. Məktəbyaşlı uşaqların təhsilə cəlb edilməsi prosesi genişlənməkdədir. Son on ildə dünyada məktəbyaşlı olan, lakin məktəbə getməyən uşaqların sayı 106 milyondan 67 milyona qədər azalmışdır. Daha yuxarı yaş qruplarına aid məlumatlar 2011-ci ildə dərc olunmuşdur. Bu məlumatlara əsasən, hazırda 15–24 yaş arasında olan gənclərin 89%-i savadlıdır. Bizim ölkədə də XX əsrin əvvəli ilə müqayisədə uşaq ölümünün səviyyəsi kəskin surətdə azalmışdır. Təhsil ilə əhatə isə yüksəkdir və inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsindədir. Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində gender bərabərliyinə də nail olunub. Bu, yoxsullu-

ğun azalması və davamlı insan inkişafının təmin edilməsi üçün olduqca vacibdir.

Yoxsulluq ilə mübarizədə nəzərəçarpan nailiyyətlərin olmasına baxmayaraq, mövcud məlumatlara əsasən bir çox ölkələrdə əhalinin ən azı 25 faizi yoxsulluq şəraitində yaşayır. Ən çox yoxsulluq Asiya və Afrika qitələrinin müəyyən ərazilərində müşahidə olunur. Burada məskunlaşan yoxsulların ümumi sayı 1,5 milyarda yaxındır.

Müstəqilliyi yeni qazanmış ölkəmizdə yoxsulluq ilə mübarizə xüsusi dövlət proqramı əsasında həyata keçirilir. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində yoxsulluq ölkədə nəzərəçarpan dərəcədə azalmışdır və 49 faizdən 6 faizə enmişdir. Azərbaycanda yoxsulluqla mübarizə bu fəslin xüsusi bölməsində təhlil edilir.

5.4. Yoxsulluqdan ən çox əziyyət çəkən qruplar

Yoxsulluğun bir sıra özəllikləri xüsusilə qeyd edilməlidir. Bunların arasında yoxsulluqdan ən çox əziyyət çəkən qrupların mövcudluğunu göstərmək olar. Bu qruplara uşaqlar da aiddir. Mütləq yoxsulluq uşaqları lazımı səviyyədə qidalanmaq imkanlarından məhrum edir, onların fiziki və mənəvi inkişafına mənfi təsir göstərir. BMT-nin məlumatlarına görə dünyada 160 milyon uşaq xroniki və kəskin aclıqdan əziyyət çəkir. Bu proses əsasən inkişafda olan ölkələrdə təzahür edir. Beynəlxalq təşkilatların hesabatlarına əsasən inkişafda olan ölkələrdə yaşayan uşaqların təxminən 25 %-i kifayət qədər qida ala bilmir. Bunun nəticəsi olaraq bir sıra xəstəliklərin əmələgəlmə ehtimalı artır, sağlamlıq göstəriciləri aşağı düşür. Kəmiyyət və keyfiyyət baxımından qeyri-qənaətbəxş qidalanma uşaqların təhsil alma qabiliyyətinə də mənfi təsir göstərir.

Yaşlılar yoxsulluqdan daha çox əziyyət çəkən əhalinin digər bir qrupudur. Bir sıra ölkələrdə yaşlılar ömürlərinin son illərini yoxsulluq səbəbindən çox gərgin keçirirlər. Dünyada orta ömür müddəti artır və müvafiq olaraq, yaşlı əhalinin sayı da artmaqdadır. Bu isə

yaşlılar arasında yoxsulluq ilə mübarizənin xüsusi əhəmiyyət daşımasından xəbər verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu hallar, əsasən, gəlirlərə görə yoxsulluğa aiddir. Qeyd edildiyi kimi, yoxsulluğun bu təzahürünə mütləq yoxsulluq da deyirlər. Lakin mütləq yoxsulluqla yanaşı, digər məhrumiyətlərlə əlaqədar olan yoxsulluq da mövcuddur. Yoxsulluq təkcə məişət yoxsulluğu və yaxud mütləq yoxsulluq demək deyil. Yoxsulluq, ilk növbədə, hər bir şəxsin iqtisadiyyat, səhiyyə, təhsil, vətəndaş və siyasi hüquqlarını həyata keçirmək imkanlarından tam və yaxud qismən məhrum olması deməkdir. Yoxsulluq insanın hər hansı imkanlarının məhdudlaşdırılması deməkdir. Məsələn, bəzi ölkələrdə İnternetdən və yaxud peyk qəbuledicilərindən istifadə edilməsinə qoyulan qadağaları və yaxud məhdudiyyətləri göstərmək olar. Bu o deməkdir ki, iqtisadi imkanları olan və hətta maddi cəhətdən yüksək təmin olunmuş ölkə vətəndaşı da müvafiq məlumat almaqdan məhrumdur və həmin səbəbdən də yoxsul hesab edilir. Belə bir şəraitdə yaşayan əhali yoxsulluqdan əziyyət çəkən xüsusi qrupa aid edilə bilər.

5.5. Yoxsulluğun qiymətləndirilməsinin ümumi prinsipləri

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, yoxsulluq təkcə yaşayışı təmin etmək üçün vəsaitin olmaması demək deyil. İnsan inkişafı baxımından yoxsulluq yalnız məişət yoxsulluğu kimi qəbul edilə bilməz. Yoxsulluq, ilk növbədə, insanın iqtisadi, səhiyyə və tədris sahəsində imkanlardan məhrum edilməsi və yaxud onun bu imkanlarının məhdudlaşdırılmasıdır. Bu halda yoxsulluq insanın inkişaf üçün imkanlardan məhrum olunması deməkdir. Lakin aydındır ki, cəmiyyətin insan üçün yaratdığı imkanlar hər hansı bir ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının səviyyəsindən də asılıdır. İnsanın davamlı inkişafı üçün təmin edilən və yaxud edilməyən imkanlar iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə inkişafda olan ölkələrdəkindən

kəskin surətdə fərqlənməkdədir. Məsələn, inkişafda olan ölkələr üçün yoxsulluq baxımından ən aktual məsələlər aclıq, savadsızlıq, müxtəlif xəstəlik və epidemiyalar, tibbi xidmətlərə və təmiz içməli suya əlçatmazlıq və oxşar problemlərdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun bu kəskin göstəriciləri mövcud deyil. Bu ölkələrdə aclıq çox nadir bir haldır, əhali, əsasən, savadlıdır və təmiz içməli su ilə təmin edilir. Tibb ocaqları hər yerdə mövcuddur və onların xidmətlərindən istifadə etmək üçün şərait yaradılır.

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələrdə yoxsulluğun qiymətləndirilməsi üçün eyni göstəricilərdən istifadə edilə bilməz. Lakin həm inkişaf etmiş, həm də inkişafda olan ölkələrdə yoxsulluğun qiymətləndirilməsi üçün insanların eyni sahələrdə üzləşdikləri məhrumiyyətlərdən istifadə etmək vacibdir. Bu cəhətdən ekspertlərin rəylərinə əsaslanan beynəlxalq təşkilatlar dünyada yoxsulluğu qiymətləndirmək üçün iki göstəricidən istifadə etmək, inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələr üçün yoxsulluq əmsalının fərqli hesablanmasını məsləhət görürlər.

Yoxsulluğu həm inkişaf etmiş, həm də inkişafda olan ölkələrdə qiymətləndirmək üçün eyni sahəyə aid olan göstəricilərdən biri nisbətən cavan yaşda ölmək ehtimalıdır. Digər göstərici isə məlumat əldə etmək imkanı ilə bağlıdır. Məlumatların əldə edilməsi imkanları, ilk növbədə, vətəndaşların təhsil səviyyəsindən asılıdır. Bu səbəbdən yoxsulluğun səviyyəsi müəyyən edilən zaman, əsasən, savadlılıq və təhsil göstəriciləri nəzərə alınır və müxtəlif ölkələr arasında müqayisələr aparılır. Lakin eyni istiqamətə aid olmasına baxmayaraq, inkişaf etmiş və inkişaf edən ölkələrdə yoxsulluğu qiymətləndirmək üçün göstəricilər fərqlidir.

Qeyd edildiyi kimi, yoxsulluğun yayılma dərəcəsi hər hansı bir ölkənin iqtisadi imkanlarından və mövcud olan orta gəlirlərin səviyyəsindən daha çox bu məhrumiyyətlə səmərəli mübarizənin planlaşdırılması və həyata keçirilməsindən asılıdır. Məsələn, XXI əsrin ilk onilliyinə aid dərc edilmiş məlumatlara görə, Çində orta adambaşı

gəlir Botsvanadan təxminən 2 dəfə, Qabondan isə 1,5 dəfə azdır. Bu göstəricinin kəskin fərqlənməsinə baxmayaraq, Çində yoxsulluq səviyyəsi bu ölkələrdən təxminən 2 dəfə azdır. Bu o deməkdir ki, fərqli iqtisadi nəticələr əldə etmiş ölkələrdə yoxsulluğun aradan qaldırılmasına yönəldilmiş siyasət eyni dərəcədə səmərəli deyil.

5.6. Yoxsulluğun inkişafda olan ölkələrdə qiymətləndirilməsi

İnkişafda olan ölkələrdə yoxsulluğun müxtəlif təzahürləri daha çox yayılmışdır və ilk növbədə, mütləq yoxsulluğa, yəni iqtisadi imkanların məhdudluğuna əsaslanır. Bu halla mübarizə aparmaq, onu tam ləğv etmək və yaxud əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq üçün, ilk növbədə, bu ölkələrin tipik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yoxsulluğun səviyyəsini qiymətləndirmək vacibdir. İnkişafda olan ölkələrdə yoxsulluğu qiymətləndirmək üçün ƏYƏ – 1 (Əhalinin Yoxsulluq Əmsalı -1) hesablanır. Belə hesablamalar ölkələr üçün mütəmadi olaraq çox zaman hər il, bəzi hallarda isə bir neçə ildən bir həyata keçirilir. Alınmış nəticələr hər hansı bir ölkədə yoxsulluq ilə mübarizənin aparılmasının nə dərəcədə uğurlu olmasından xəbər verir. Eyni zamanda vahid bir üsul ilə hesablanmış ƏYƏ – 1 ölkələr arasında müqayisələr aparmağa imkan yaradır. Belə müqayisələr beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən mütəmadi olaraq aparılır. ƏYƏ –1 aşağıdakı göstəricilər əsasında müəyyənləşdirilir:

- 40 yaşına çatmaq ehtimalı olmayan əhalinin faizi;
- Ümumi əhali arasında savadı olmayanların faizi;
- Təhlükəsiz içməli suya əli çatmayan əhalinin faizi;
- Tibbi xidmətlərə əli çatmayan əhalinin faizi;
- 5 yaşına qədər uşaqlar arasında çəki və boyu normadan aşağı olanların faizi.

Bu göstəricilər əsasında hesablanan ƏYƏ – 1 ölkələrdə yoxsulluq ilə əlaqədar vəziyyəti qiymətləndirmək, ölkələrarası müqayisə aparmaq

üçün imkan yaradır. Eyni zamanda bu göstəricinin vaxt çərçivəsində dəyişməsi prosesin dinamikasından xəbər verir və yoxsulluq ilə mübarizənin nə dərəcədə səmərəli olması haqqında təsəvvür yaradır.

Yoxsulluğun ən yüksək səviyyəsi bəzi Afrika ölkələrində müşahidə olunur. Məsələn, Niger, Mali, Ruanda, Efiopiya və bu qitənin bir sıra digər ölkələrində əhalinin 40%-dan çoxunun 40 yaşına çatmaq ehtimalı yoxdur. Bu ölkələrdə yaşayan uşaqların 30–40%-i isə boy və çəkiddə geridə qalır. Normadan aşağı çəki və boyda geriləmə isə yoxsulluğun ən kəskin təzahürü olan aclığın və ya normal qidalanmamağın nəticəsidir.

Sağlamlıq və ömrün uzunluğuna mənfi təsir göstərən digər amillər əhalinin təmiz içməli suya və tibbi xidmətlərə əlçatmazlığıdır. Yuxarıda adı çəkilən ölkələrin əhalisinin yarısından çoxunun içdiyi su sanitariya tələblərə cavab vermir. Bu isə öz növbəsində sağlamlığa mənfi təsir göstərir. İnkişafda olan ölkələrdə yoxsulluq davamlı insan inkişafını məhdudlaşdıran ən əsas amillərdən olduğundan onunla mübarizə ən vacib milli və beynəlxalq prioritetə çevrilmişdir. Bu istiqamətdə ardıcılıqla aparılan siyasət öz nəticələrini verməkdədir. Bir sıra həm inkişaf etmiş, həm də inkişafda olan ölkələrdə, məsələn, İordaniya, Panama, Livan, Türkiyə və başqalarında son dövrlərdə aparılmış tədbirlər nəticəsində yoxsulluğun səviyyəsi dəfələrlə azalmışdır.

Ölkədə orta adambaşına gəlirin yoxsulluq səviyyəsinə təsiri olsa da, bu iki göstərici, yəni gəlir və yoxsulluq arasında birbaşa asılılıq müşahidə olunmur. Məsələn, yuxarıda göstəriləni kimi, Çində adambaşına orta gəlir Afrika ölkələrindən olan Botsvana, Namibiya və Qabondan 1,5 – 1,9 dəfə aşağıdır. Buna baxmayaraq, bu ölkələrdə yoxsulların nisbi sayı Çinlə müqayisədə 2 – 2,5 dəfə çoxdur. Göstərilən misal sübut edir ki, yoxsulluğun miqyası orta gəlirlərin səviyyəsinə nisbətən daha çox yoxsulluğa qarşı səmərəli mübarizənin düzgün planlaşdırılması və həyata keçirilməsindən asılıdır. İnsanların rifahının yüksəldilməsi, onların yoxsulluqdan çıxması və potensiallarının inkişafı bu istiqamətdə aparılan siyasətin necə proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması və idarə edilməsi ilə bağlıdır.

5.7. Yoxsulluğun inkişaf etmiş ölkələrdə qiymətləndirilməsi

Tibb müəssisəsində müalicə edilən xəstələrin orta hərarəti hər xəstənin fərdi vəziyyətini səciyyələndirmədiyi kimi, hər hansı bir ölkədə orta adambaşı gəlir də həmin ölkədə yaşayanların rifahından xəbər verə bilməz. İnkişaf etmiş və orta adambaşı gəlirləri yüksək olan ölkələrdə də yoxsulluq mövcuddur. Bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun kifayət qədər yayılması və özünü kəskin şəkildə büruzə verməsi də bunu sübut edir. Bu ölkələrdə bəzi hallarda yoxsullar ümumi əhalinin 15–17 faizindən çoxunu təşkil edir. İnsan inkişafına mənfi təsir göstərən yoxsulluğun yüksək orta gəlirləri olan ölkələrdə təbiyyətini müəyyən etmək, onunla mübarizənin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə əhalinin yoxsulluq əmsalı inkişaf etmiş ölkələr üçün hesablanır.

İnkişaf etmiş ölkələr üçün əhalinin yoxsulluq əmsalı fərqli göstəricilər əsasında hesablanır. Bu əmsal ƏYƏ – 2 kimi qəbul edilib və onun hesablanması zamanı aşağıdakı göstəricilər nəzərə alınır:

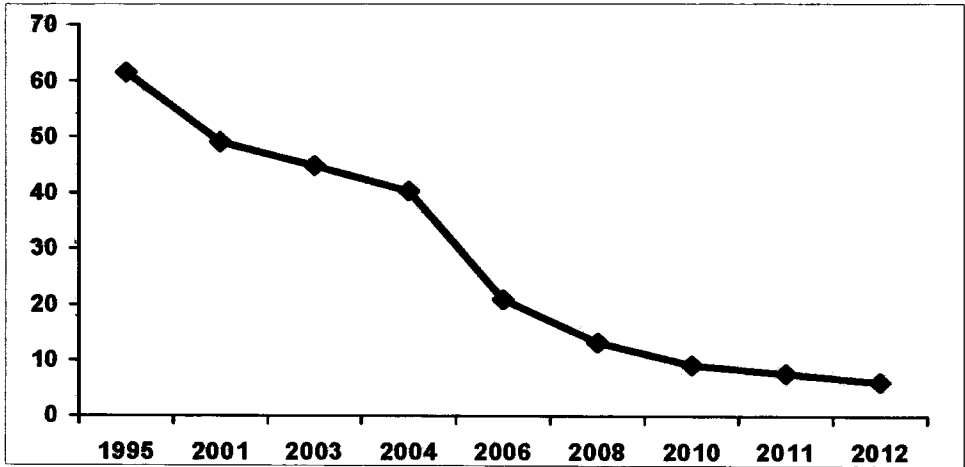
- 60 yaşına çatmaq ehtimalı olmayan əhalinin faizi;
- Əhali arasında funksional savadsızlığın səviyyəsi;
- Ölkədə yoxsulluq xəttindən aşağı səviyyədə gəlirləri olan əhalinin faizi;
- 12 aydan artıq müddətdə işsiz qalan əhalinin faizi.

17 inkişaf etmiş ölkə üçün ƏYƏ–2-nin təhlili göstərir ki, yoxsulluğun ən aşağı səviyyəsi İsveçdə qeydə alınmışdır. Bu ölkədə əhalinin 6,7 faizi yoxsul kimi səciyyələndirilə bilər. Digər yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə də əhalinin təxminən eyni payı, bəzən isə 10–15 faizi yoxsuldur. Bu onu göstərir ki, yoxsulluq bütün ölkələrin problemidir. Təsadüfi deyil ki, Dünya Sammitində BMT-nin təşəbbüsü ilə qəbul edilmiş «Minilliyin İnkişaf Məqsədləri» sənədində 2015-ci ilə qədər yoxsulluğun səviyyəsinin iki dəfə azaldılması nəzərdə tutulub. BMT və UNESCO-nun 2005–2014-cü illəri davamlı inkişaf sahəsində təd-

ris onilliyi elan etmələri də həmin məqsədə dəstək kimi qəbul edilə bilər və yoxsulluğun azalmasına yönəldilmişdir. Azərbaycanca yoxsulluğun 2013-cü ildə 6 faiz səviyyəsində olması ölkənin davamlı insan inkişafını məhdudlaşdıran bu məhrumiyyətlə mübarizədə çox əhəmiyyətli uğurlar qazanmasından xəbər verir.

5.8. Azərbaycanca yoxsulluqla mübarizə

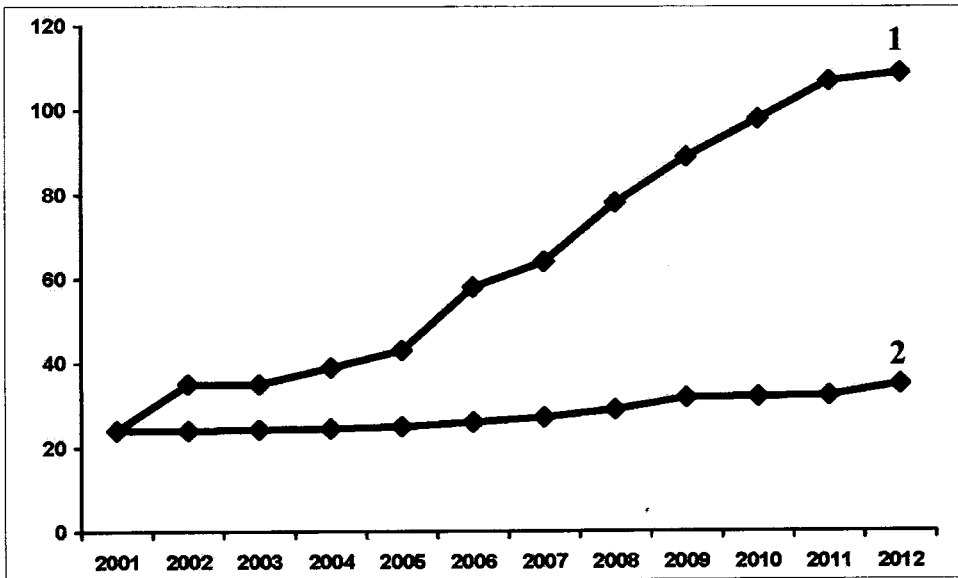
Azərbaycan Respublikasında da yoxsulluq mövcuddur. Dünya Bankının və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların apardığı qiymətləndirmələrə görə, ölkədə yoxsulluq son illərdə dəfələrlə azalmışdır. Bu, uğurla aparılan islahatların, o cümlədən yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün xüsusi dövlət proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində əldə edilmişdir (şəkil 5.8.). Ölkə əhalisinin 13 faizindən çoxunun qaçqın və köçkün həyatı yaşamaq məcburiyyətində olması və bunu törətmiş səbəblər yoxsulluqla mübarizədə daha yüksək nəticələrin əldə edilməsinə mane olan əsas məhdudiyətlərdən biridir. Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanca yoxsulluğun azalması yoxsulluq həddinin qiymətləndirilməsi üçün nəzərdə tutulan məbləğin kəskin artımı şəraitində müşahidə olunur.

Şəkil 5.8. Azərbaycanca yoxsulluğun azalma dinamikası, % (1995 – 2012)

Buna əyani sübut olaraq şəkil 5.9.-da təqdim olunmuş məlumatları təhlil etmək kifayətdir. Məlum olduğu kimi, yoxsulluğun müəyyən edilməsi üçün yoxsulluq həddi prinsipindən istifadə olunur və yoxsulluq həddindən artıq gəliri olanlar artıq yoxsul sayılmır. Yoxsulluq həddi isə adətən, ölkə daxilində hər il müşahidə edilən inflyasiya nəzərə alınaraq dəyişdirilir. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluq səviyyəsi yüksək olduğu dövrdə yoxsulluq həddi təxminən ayda 25 manata yaxın idi. Yalnız inflyasiya nəzərə alınsaydı, 2012-ci ildə yoxsulluğun 6 faizə endiyi dövrdə, bu rəqəm təxminən ayda 35 manat təşkil etməli idi. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən uğurlu sosial siyasət nəticəsində bu rəqəm ayda 117 manat təşkil edib. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dünyada bir çox hallarda yoxsulluq həddi kimi hər hansı bir şəxsin payına düşən gəlirin, AQP (Alıcılıq Qabiliyyəti Pariteti) nəzərə alınmaqla, gündəlik 1,25 ABŞ dolları təşkil etməsi qəbul olunur. Şəkil 5.9.-da təqdim olunmuş məlumatlar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında bu rəqəm dəfələrlə yüksəkdir.

Şəkil 5.9. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluq həddinin dəyişməsi
(1 – real artım, 2 – yalnız inflyasiyanı nəzərə almaqla gözlənilən artım)

Mövzunun tədrisi nəticəsində tələbə aşağıdakı bilik və bacarığa yiyələnməlidir:

1. Mütləq və yaxud gəlirlərə görə yoxsulluğun mahiyyəti
2. Yoxsulluğun qeyri-iqtisadi təzahürləri
3. Yoxsulluğun səbəbləri
4. Qeyri-iqtisadi yoxsulluq davamlı insan inkişafını məhdudlaşdıran amil kimi
5. Orta gəlir və median gəlir haqqında anlayışlar
6. İnkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən etmək üçün istifadə olunan göstəricilər
7. İnkişafda olan ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən etmək üçün istifadə olunan göstəricilər
8. Yüksək orta adambaşı gəlirləri olan ölkədə yoxsulluğun nisbətən yüksək səviyyədə olmasının səbəblərinin izahı
9. Yoxsulluqla mübarizədə beynəlxalq təşkilatların rolu
10. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluqla mübarizənin müvəffəqiyyətləri

Məşğələ mövzuları:

1. İnsan inkişafı baxımından yoxsulluğun şərhı
2. Yoxsulluğun təhsil və peşəkarlıqla əlaqədar olan səbəbləri
3. Yoxsulluğun siyasi səbəbləri
4. Yoxsulluğun demoqrafik və regional səbəbləri
5. Yoxsulluğu yaradan iqtisadi və sosial amillər haqqında anlayış
6. İnkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələr üçün yoxsulluq səviyyəsinin hesablanması
7. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluqla mübarizədə əldə edilmiş nailiyyətlər

FƏSİL 6.

EKOLOJİ SİVİLİZASIYA DAVAMLİ İNKİŞAFIN MƏQSƏDİ KİMİ

İstehlak cəmiyyətinin üzləşdiyi əsas problemlər. Müasir cəmiyyətdə demoqrafik tendensiyalar və istehlak davranışlarının davamlı inkişafa təsiri. Ekoloji sivilizasiya haqqında anlayış. Ekoloji sivilizasiyaya uyğun həyat tərzini və davranış. Yaşıl iqtisadi fəaliyyət. Ekoloji sivilizasiya əmsali və onun komponentləri. Yaşıl təfəkkür və yaşıl peşəkarlığın formalaşmasında təhsil və məlumatlandırmanın rolu.

6.1. İstehlak cəmiyyəti və davamlı inkişaf

Yer kürəsində mövcud təbii ehtiyatların azalması, bəzi hallarda isə tükənməsi, ətraf təbii mühitin çirklənməsi və pozulması çoxsaylı iqtisadi və sosial problemlərin həllini əngəlləməklə yanaşı, eyni zamanda global və həmçinin lokal miqyaslarda da bir sıra oxşar problemlər üzə çıxarır. XX əsrin sonu – XXI yüzilliyin ilk illərindən başlayaraq ən müasir dövrə qədər bəzi ölkələrdə müşahidə edilən bir çox daxili və hətta hərbi qarşıdurmaların əsasında sosial münaqişələr və davamlı insan inkişafı prinsiplərinə zidd inkişaf tendensiyaları durur. Bu isə bir çox hallarda ölkələr arasında və ölkə daxilində istehlak səviyyələrində müşahidə edilən kəskin qeyri-bərabərlikdən irəli gəlir. Hazırda və ən yaxın keçmişdə dünyanın müxtəlif nöqtələrində baş tutan və bəzi hallarda XXI əsrin ikinci onilliyinədək davam edən müharibə və hərbi münaqişələr də bunun əyani sübutudur. Bu münaqişələr müxtəlif formal səbəblərlə əsaslandırılrsa da, tamamilə

aydındır ki, onların çoxunun kökündə təbii ehtiyatlardan istifadə hüququnu ələ keçirmək, onları idarə etmək niyyəti durur.

İstehlak cəmiyyətinin formalaşması bəşəriyyətin sürətli və eyni zamanda çoxsahəli tərəqqisində mühüm rol oynamışdı. Öncəki fəsilərdə göstəriləndi kimi, bir çox ölkələrdə istehlak son əsrlərdə durmadan artmaqdadır. Keçən əsrin əvvəli ilə müqayisədə dünyada adambaşına istehlak orta hesabla on və bəzi hallarda yüz dəfə artmışdır. Ömtəə istehsalı və xidmətlərdən istifadənin belə yüksək tempə artması bir sıra müsbət nəticələrə yol açmışdır. Bunların sırasında, ilk növbədə, istehsalatın artırılmasını, yeni müəssisələrin yaradılmasını, əlavə iş yerlərinin açılmasını göstərmək olar. İstehlak cəmiyyəti üçün səciyyəvi olan əhalinin daim yeniləşən məhsul və xidmətlərə yüksək tələbatı, eyni zamanda elm və texnologiyaların inkişafını da stimullaşdırır. Nəticə etibarilə inkişaf yalnız iqtisadi göstəricilərin yüksəlməsi, ÜDM və ÜMM artımı ilə məhdudlaşmır. Eyni zamanda istehlakın kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yüksəlməsi innovativ inkişaf üçün çox əhəmiyyətli bir amilə çevrilir. Bu isə öz növbəsində elm, texnologiyaların inkişafını, təhsilin müasirləşməsini təmin edir və etməkdədir. İstehlak cəmiyyətinin bütün bu xüsusiyyətləri ümumi tərəqqiyə müsbət təsir göstərir.

Lakin istehlak cəmiyyəti həm də öz daxilində bir sıra ziddiyyətlərin daşıyıcısına çevrilmişdir. Bu, xüsusilə son dövrlərdə daha aydın özünü büruzə verir. Müasir dövrdə bu ziddiyyətlər artır və artıq inkişafa mənfi təsir göstərir, ilk növbədə, onun davamlılığını əngəlləyir. Əhalinin sayının artması şəraitində dünya üzrə orta adambaşına istehlakın daim və durmadan artımı həm yaxın gələcəkdə, həm də perspektivlər baxımından real görünür. İstehlak cəmiyyəti prinsipləri əsasında idarə olunan bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə müşahidə edilən böhranlar bunun bariz göstəricisidir. Aydındır ki, belə şəraitdə istehlakın daha da artırılması hesabına böhrandan çıxmaq cəhdləri yalnız müvəqqəti və çox qısa müddətli effekt verə bilər. Eyni zamanda adambaşına orta istehlakın yüksək olması və eyni zamanda

istehlak səviyyəsindəki kəskin qeyri-bərabərlik dünya əhalisinin əksəriyyətini qane etmir. Belə bir şəraitdə inkişafın planlaşdırılması və idarəedilməsinə yeni yanaşmalar tələb olunur.

6.2. Müasir demografik tendensiyalar və istehlak mədəniyyətinin davamlı inkişafa təsiri

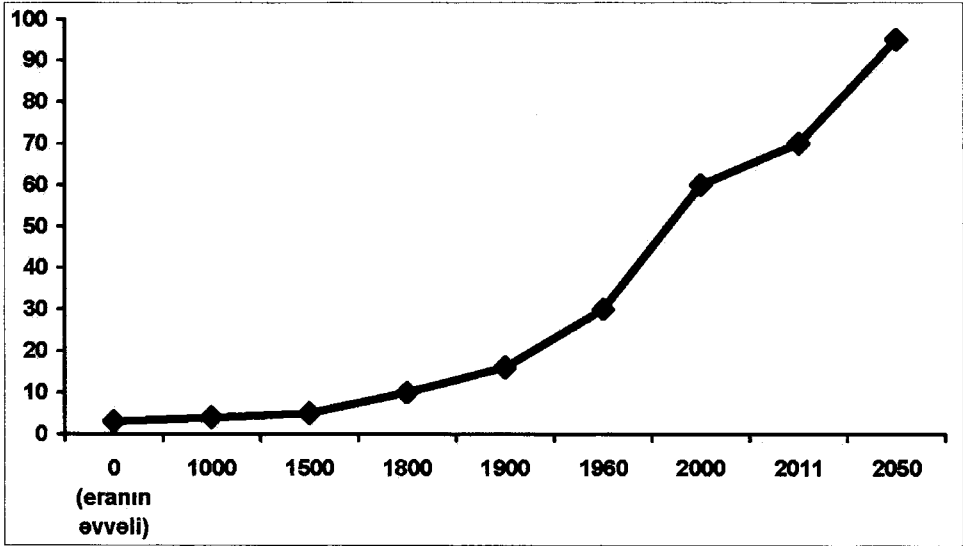
Artıq tam aydındır ki, istehlakın həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət və çeşid müxtəlifliyinə görə daim artması son əsrlərdə iqtisadiyyatın idarə edilməsinin əsas tendensiyasıdır. Bir sıra ölkələrdə əmtəə və xidmətlərə daim artan tələbat, qeyd edildiyi kimi, iqtisadiyyatı stimullaşdırmanın əsas alətinə çevrilmişdir. Bir çox hallarda istehlak zəruri tələbatlar səviyyəsi ilə məhdudlaşmır, onu dəfələrlə aşmış olur. Aydınadır ki, tələbatların bu səviyyədə formalaşması süni yolla həyata keçirilir. Bunun üçün müxtəlif üsullardan, o cümlədən reklamlar və digər vasitələrin təsirindən istifadə olunur. Nəticədə potensial alıcılar və ümumiyyətlə, bütün əhalidə davamlı inkişaf baxımından zəruri olmayan və ümumiyyətlə, insana lazım olmayan əmtəə və xidmətlərə süni tələbat formalaşır.

Tələbata, onu süni yolla artıran iqtisadiyyata əsaslanan inkişaf modeli bir sıra cəhətlərinə görə olduqca uğurlu hesab edilə bilər. Bunun üçün yalnız bir şərtin yerinə yetirilməsi tələb olunur. Bu tələb müxtəlif ölkələr və ölkədaxili qruplar arasında hazırda əmtəə və xidmətlərin istehlakında müşahidə edilən kəskin qeyri-bərabərliyin aradan götürülməsidir.

Qeyd edildiyi kimi, istehlakda tam bərabərlik nəinki mümkün deyil, o eyni zamanda davamlı inkişafa mənfi təsir göstərə bilər. Bu sıradan risk faktorlarından biri, bəlkə də, birincisi inkişaf üçün çox əhəmiyyətli amil olan rəqabətin zəifləməsidir. Lakin kəskin qeyri-bərabərlik də qəbul olunmazdır və davamlı insan inkişafının əsas prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Belə şəraitdə BMT tərəfindən təklif edilmiş davamlı insan inkişafının vacib prinsiplərindən olan «bir

qrup insanların istehlakı digər qrupların istehlakına mənfi təsir göstərməməlidir» prinsipi pozulmuş olur. Bir çox ölkələr, xüsusən inkişafda olan ölkələr bu prinsipi qəbul etmirlər.

İstehlakda kəskin qeyri-bərabərliyin bir səbəbi də müasir demografiyada müşahidə edilən proseslərdir (şəkil 6.10.).

Şəkil 6.10. Dünya əhalisinin artımı, 100 milyon adam, eranın əvvəli – 2050-ci il (proqnoz)

Şəkil 6.10. dünyada əhalinin artım dinamikasını nümayiş etdirir. Göründüyü kimi, Yer kürəsinin əhalisi bizim eranın əvvəlində cəmi 300 milyon adam təşkil edirdi. 1500 ildən sonra bu rəqəm 500 milyona çatmışdı. Daha 300 ildən sonra, yəni 1800-cü ildə Yer kürəsinin əhalisi bir milyarda çatdı. Daha yüz il tələb olundu ki, əhalinin sayı 1,6 milyarda çatsın. Hazırda isə dünyada əhalinin sayı 7 milyardı aşıb və ən nikbin proqnozlara görə, 2050-ci il üçün əhalinin sayı 9,5 milyard olacaq.

Əhalinin sayının belə yüksək tempə artması və eyni zamanda adam-başına istehlakın daim yüksəlməsi inkişafın optimal planlaşdırılması

və idarəedilməsi, onun davamlılığını təmin etmək üçün bir sıra problemlər törədir. Bu problemlərin həllində elm və texnologiyaların rolu olduqca böyükdür. Lakin əhalinin sayının və sıxlığının belə sürətlə artması, tələbatların daim yüksəlməsi, hətta elmi-texniki tərəqqi hesabına əmələ gələn problemləri həll etmək imkanlarını da çox məhdudlaşdırır. Belə vəziyyətdə inkişaf proseslərinin planlaşdırılması və idarəedilməsinə yeni yanaşmalar tələb olunur.

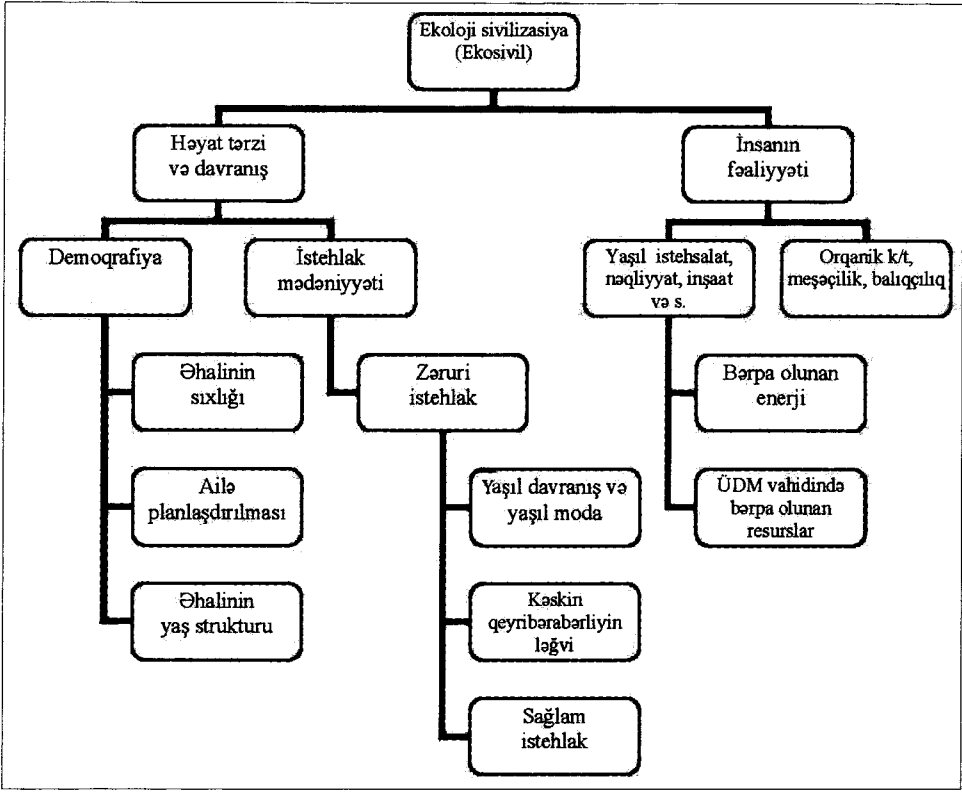
6.3. Ekoloji sivilizasiya və onun xüsusiyyətləri

Bəşəriyyət sonuncu XX və XXI əsrlərə bir sıra yeni xüsusiyyətlərlə daxil olub. İnkişaf prosesinin idarə edilməsinin bu sırada böyük əhəmiyyət daşıdığı xüsusi qeyd edilməlidir. Sözügedən proseslərə təsir edən bir neçə amil var. Bunlardan ikisi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əhalinin sayının sürətlə artması və adambaşına istehlakın yüksəlməsidir. Üçüncü, çox önəmli amil elm və texnologiyaların inkişafı və bununla əlaqədar yeni biliklərin əldə edilməsi, yeni bacarıqların formalaşmasıdır. Birinci iki amil inkişaf prosesinin bəzi sahələrinə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, eyni zamanda bu prosesin davamlılığını, onun eyni dərəcədə çağdaş və gələcək nəsillərin maraqlarına xidmət etməsini əngəlləyir. Müasir elmi nailiyyətlər və əldə edilmiş yeni texnoloji imkanlar baş verən ziddiyyətlərin aradan qaldırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Lakin aydındır ki, hətta belə bir şəraitdə inkişafın davamlılığı, onun bütün əhalinin maraqlarına xidmət etmək imkanları, demək olar ki, tükənməkdədir. XX əsrin sonlarında artıq belə bir fikir formalaşırdı ki, inkişaf prosesinin planlaşdırılması və idarəedilməsinə yeni yanaşmalar tələb olunur. Elə o zamanlar sivilizasiyanın yeni mərhələsinə keçidin zəruriliyi konsepsiyası ortaya çıxdı. Ekoloji sivilizasiya və yaxud ekosivil adlandırılan bu konsepsiya ilk dəfə Azərbaycanda irəli sürülmüşdür. Ekosivilin əsas məqsədlərindən biri inkişafda müşahidə edilən iki mənfi tendensiyanın – «gələcəksiz inkişaf» və «bərabərsizliklə müşahidə

edilən» inkişaf ehtimalının qarşısının alınmasıdır. Hazırda ekoloji sivilizasiya anlayışı dünyada geniş yayılmaqdadır. Bir sıra ölkələrdə isə ekoloji sivilizasiyaya keçid dövlətlərin inkişaf strategiyasının vacib bir istiqaməti kimi qəbul edilmişdir. Bu ölkələr arasında hazırda əhalinin sayına görə birinci və dünya iqtisadiyyatında ikinci yerdə olan Çin Xalq Respublikasını göstərmək olar.

Ekoloji sivilizasiyanın əsas xüsusiyyətləri şəkil 6.11.-də təqdim edilib. Şəkildən görüldüyü kimi, sivilizasiyanın yeni inkişaf mərhələsinin əsasında iki vacib xüsusiyyət dayanır. Onların birincisi əhalinin sayı və onlar tərəfindən istehlak olunan əmtəə və xidmətlərin səviyyəsidir. Qeyd edildiyi kimi, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat insanların tələbatlarını ödəmək üçün fəaliyyət göstərir. Bu istiqamətdə iqtisadiyyatda həyata keçirilən fəaliyyət iki amildən asılıdır: əhalinin sayından və adambaşına istehlakın səviyyəsindən. Sənayedə, aqrar və xidmət sahələrində istifadə edilən təbii ehtiyatların həcmi bilavasitə bu iki amildən asılıdır. Eyni zamanda insanın bu istiqamətdə həyata keçirdiyi iqtisadi fəaliyyət nəticəsində baş verən ətraf mühitin çirklənməsi və pozulması da eyni amillərlə əlaqədardır. Deməli, davamlı və insan potensialına əsaslanan inkişafın təmin edilməsi üçün elmi və texnoloji nailiyyətlərin tətbiqi ilə yanaşı, eyni zamanda demoqrafik proseslərə də diqqət yetirilməlidir. Ailə planlaşdırılması siyasəti bəzi ölkələr üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir və demoqrafik problemlərinin tənzimlənməsi baxımından da önəmlidir. Bu zaman dünyada əhalinin yaş strukturunun dəyişməsinin də nəzərə alınması çox vacibdir. Ekoloji sivilizasiyanın demoqrafiya ilə bağlı daha bir xüsusiyyəti yaşayış məntəqələrinin həcmi ilə əlaqədardır. Həddən artıq çox əhalisi olan yaşayış məntəqələri enerji səmərəliliyi baxımından əlverişli deyillər, tullantıların idarə edilməsi sahəsində problemlər yaradırlar. Bu isə öz növbəsində əhalinin sağlamlığı, ətraf mühitin qorunması və biomüxtəlifliyin mühafizəsi üçün təhlükəlidir.

Şəkil 6.11. Ekoloji sivilizasiya və onun əsas komponentləri (Alakbarov, 1989)

Dемоqrafiya ilə yanaşı, istehlak mədəniyyəti ekoloji sivilizasiyanın digər vacib elementidir. Burada, ilk növbədə, istehlakın zəruri tələbatlar səviyyəsində saxlanması olduqca vacibdir. Bununla yanaşı, müxtəlif ölkələr arasında və ölkələr daxilində fərqli əhali qrupları arasında müşahidə edilən istehlakdakı kəskin qeyri-bərabərlik aradan qaldırılmalıdır. Eyni zamanda ekoloji sivilizasiyaya xas davranış mədəniyyəti sağlam istehlakı da nəzərdə tutur. Dünyada orta yaşın artması və bununla əlaqədar əhalinin yaş strukturunun dəyişməsi bu istiqamətin olduqca böyük əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

Yeni istehlak mədəniyyətinin formalaşmasına yaşıl modanın təsiri də həddən artıq yüksəkdir. Qeyd edilməlidir ki, yaşıl və ya davamlı

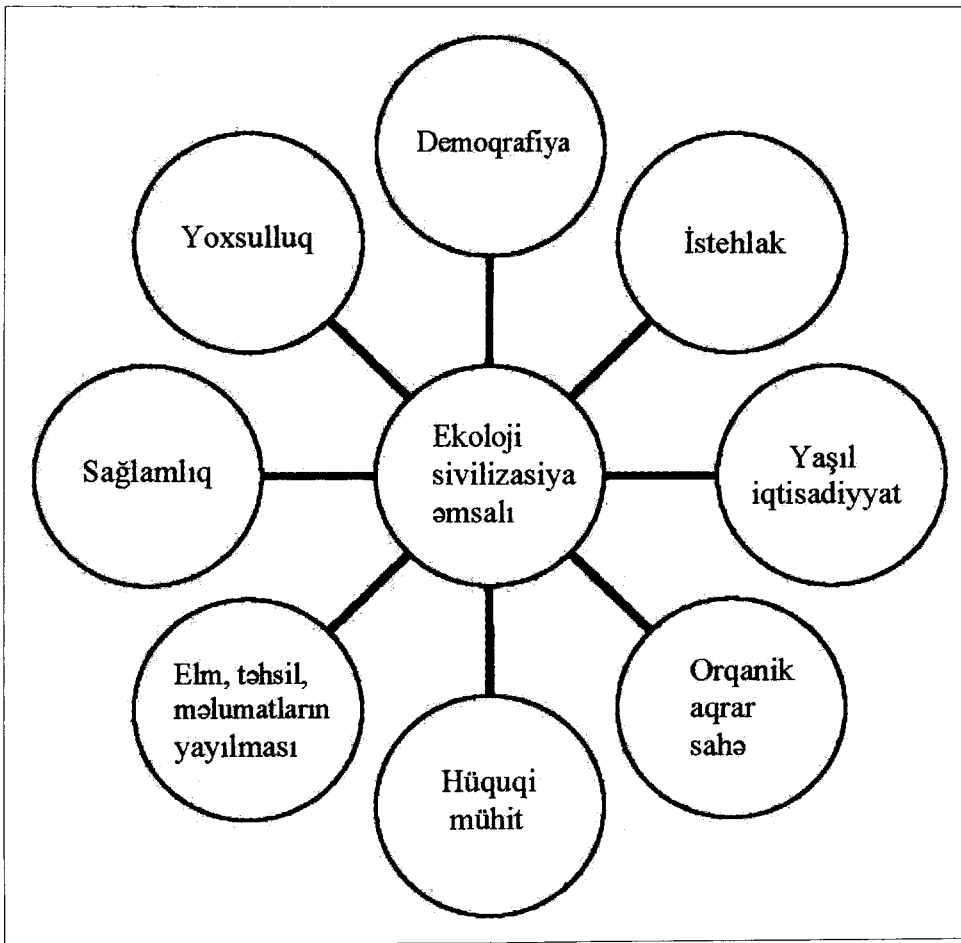
inkişaf edən cəmiyyətin modası dedikdə, ilk mərhələlərdə ekoloji təmiz xammaldan istifadə edilməsi nəzərdə tutulurdu. Hazırda isə yaşıl moda dedikdə, eyni zamanda istehlakda kifayətcilik və sosial məsuliyyət də nəzərə alınır.

Ekoloji sivilizasiyanın digər tələbi sənaye, kənd təsərrüfatı və xidmət sahələrinin «yaşıllaşdırılmasıdır». Hazırda belə texnologiyalar mövcuddur və onların tətbiqi insan inkişafının bu istiqamətə yönəldilməsini təmin edə bilər. Artıq bir sıra ölkələrdə «ağıllı» evlərin tikilməsinə başlanılıb. İndi enerji və digər təbii ehtiyatları qənaətlə işlədən maşın, mexanizmlər və cihazlar artıq mövcuddurlar və onların istehsalı və istifadəsi ilbəl artmaqdadır. Davamlı və insan potensialına əsaslanan, onun inkişafına xidmət edən orqanik kənd təsərrüfatı, meşəçilik, balıqçılıq getdikcə artmaqdadır. Bu tipli kənd təsərrüfatı müasir texnologiyalara əsaslanaraq inkişaf etməklə yanaşı, eyni zamanda qida istehsal edən sənayenin də modernləşməsinə tələb edir. Sağlam qidalanma mədəniyyəti ekoloji sivilizasiyanın vacib elementidir. Bu zaman orqanik kənd təsərrüfatı və ekoloji sivilizasiya, ərzaq istehsal edən sənaye cəmiyyətin artım dinamikasını və əhalinin yaş strukturunu nəzərə almalıdır. Sözügedən proseslərin idarə edilməsi ekoloji sivilizasiyaya keçidin vacib tərkib hissəsidir.

Dəyişikliklər hər zaman həm fərdlər, həm də bütövlükdə cəmiyyət üçün çətinlik törədir. Ekoloji sivilizasiyaya keçid cəmiyyətin tam hazır olmasını tələb edir. Cəmiyyətin bu keçidə nə dərəcədə hazır olmasının qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif indikatorlardan istifadə edilə bilər. Belə indikatorlardan biri Ekoloji sivilizasiya əmsəlidir. Bu əmsala təsir göstərə bilən amillər şəkil 6.12.-də təqdim edilmişdir.

Texnologiyaların inkişafı və daim modernləşməsi, iqtisadi mühitin yaxşılaşdırılması, əlverişli hüquqi mühitin yaradılması ekoloji sivilizasiyaya keçmək üçün olduqca vacibdir, lakin kifayət deyil. Davamlı insan potensialına əsaslanan ekoloji sivilizasiyaya keçid prosesində ən əsas amil insandır. Yaşıl iqtisadiyyatı yalnız yaşıl təfəkkürə malik olan, sosial məsuliyyətini dərk edən insanlar həyata keçirə

bilər. Bu səbəbdən ekoloji sivilizasiyaya keçidin idarə edilməsində təhsil və məlumatlandırmanın rolu olduqca əhəmiyyətlidir. İnkişaf üçün imkanlar barəsində yaxşı məlumatlandırılmamış əhali düzgün seçimlər edə bilməz. Eyni zamanda yalnız yüksək peşəkarların formalaşması nəticəsində cəmiyyət ekoloji sivilizasiyaya keçidini təmin edə bilər. Azərbaycan Respublikasında bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasət uğurludur və bu xüsusiyyət bir sıra beynəlxalq təşkilatların sənədlərində öz əksini tapmışdır.

Şəkil 6.12. Ekoloji sivilizasiya əmsalı və onun əsas komponentləri

Məlumdur ki, iqtisadiyyatın bütün sahələri, o cümlədən sənaye, kənd təsərrüfatı, inşaat, nəqliyyat bir məqsədlə – insanların tələbatlarını təmin etmək üçün fəaliyyət göstərilir. Eyni zamanda təbii ehtiyatların daha çox sərfi, ətraf mühitin çirklənməsi və pozulmasına yol açan amillər bu sahələrin fəaliyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Bəllidir ki, sənaye, kənd təsərrüfatı, xidmətlər sahələrində iqtisadi fəaliyyət həcmi, sərf edilən bərpa olmayan təbii ehtiyatların miqdarı, təbii ətraf mühitə yetirilən fəsadlar əhalinin sayından və bu sayın dəyişmə istiqamətindən və sürətindən asılıdır. Demografiya ilə yanaşı, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı, təqdim edilən xidmətlərin çeşidi və həcminə istehlak mədəniyyətinin də təsiri əhəmiyyətsiz sayıla bilməz. Beləliklə, göstərilən səbəblərdən ekoloji sivilizasiya qanunları ilə yaşayan cəmiyyətin planlaşdırılması və idarə edilməsi demografiya, istehlak mədəniyyətindən və yaşıllıq iqtisadi fəaliyyətdən asılıdır (şəkil 6.11.).

Ekoloji sivilizasiyaya keçmək üçün cəmiyyət buna hazır olmalıdır. Bu hazırlığın qiymətləndirilməsi, keçid prosesinin planlaşdırılması və idarəedilməsini təmin etmək üçün xüsusi indikatorların olması vacibdir. Bu hədəflər vasitəsilə cəmiyyətin ekoloji sivilizasiyaya keçidin hansı mərhələsində olmasını müəyyənləşdirmək və müvafiq olaraq növbəti addımların planlaşdırılması və prosesin daha optimal idarəedilməsi mümkündür.

Hər hansı ölkə və yaxud ərazinin ekoloji sivilizasiyaya keçidə hazırlığının qiymətləndirilməsi müxtəlif yollarla həyata keçirilə bilər. Onlardan biri və hazırkı dövrdə birincisi Ekoloji Sivilizasiya Əmsalının (ESƏ) hesablanmasıdır. Əmsalın hesablanmasında əsas məqsəd cəmiyyətin yeni səviyyəyə keçməsi, əhalinin rifahının daim yüksəldilməsi, bu prosesin ətraf təbii və sosial mühitlə harmoniyada idarə edilməsi və sosial məsuliyyətli şəkildə həyata keçirilməsinə hazırlığın qiymətləndirilməsidir.

ESƏ-ni hesablamaq üçün 8 müxtəlif göstəricidən istifadə olunur: (1) demografik göstəricilər, (2) istehlakın xüsusiyyətləri, (3) yaşıllıq iqtisadiyyatı, (4) orqanik kənd təsərrüfatı və qida məhsulları, (5) sağlam-

lıq göstəriciləri, (6) elm, təhsil və texnologiyalar, (7) yoxsulluq və (8) hüquqi mühit (şəkil 6.12.). Bu istiqamətləri səciyyələndirən 30-dan çox fərqli indikatorlar mövcuddur. Bunların arasında ailə planlaşdırılması, enerji və təbii ehtiyatlardan adambaşına istifadə, bir vahid enerji hesabına yaradılmış ÜDM-nin həcmi, adambaşına atmosfərə tullanan istixana qazlarının həcmi, yoxsulluq və Cini əmsalı, istifadə edilən enerjidə bərpa olunan enerjinin payı, kənd təsərrüfatında orqanik məhsulların payı, ali məktəblərdə təbiət elmləri, riyaziyyat, mühəndislik və kənd təsərrüfatını öyrənən tələbələrin payı, elm, təhsil və texnologiyalara ayrılan vəsaitlərin həcmi və digər göstəriciləri göstərmək olar. Qeyd edildiyi kimi, ESƏ ekoloji sivilizasiyaya keçidə hazırlığın qiymətləndirilməsi üçün təklif edilmiş birinci kəmiyyət göstəricisidir. Bu istiqamətdə əldə ediləcək nailiyyətlər yeni göstəricilərin qiymətləndirməyə cəlb edilməsi ehtimalını artırır.

Ətraf təbii, iqtisadi və sosial mühitlərin davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya naminə optimal idarə edilməsi insan potensialının formalaşdırılmasına bağlıdır. Bu səbəbdən ekoloji sivilizasiyaya keçid ömür boyu təhsilin həyata keçirilməsini, məlumatlandırma proseslərinin genişləndirilməsini tələb edir. Yüksək peşəkar hazırlıq və eyni zamanda əhalinin fasiləsiz məlumatlandırılması bu proseslərin vacib tərkib hissəsidir.

Mövzunun tədrisi nəticəsində tələbə aşağıdakı bilik və bacarığa yiyələnəcəkdir:

1. İstehlak cəmiyyətinin üzləşdiyi əsas problemlər
2. Müasir cəmiyyətdə demoqrafik tendensiyalar
3. Cəmiyyətin istehlak davranışlarının davamlı inkişafa təsiri
4. Ekoloji sivilizasiya haqqında anlayış, ona uyğun həyat tərzini və davranış
5. Ekoloji sivilizasiyanın əsas xüsusiyyətləri
6. Yaşıl iqtisadiyyat haqqında anlayış
7. Orqanik kənd təsərrüfatının əsas prinsipləri
8. Davamlı meşəçilik və balıqçılığın davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya üçün əhəmiyyəti
9. Ekoloji sivilizasiyaya hazırlığın qiymətləndirilməsi

Məşğələ mövzuları:

1. İstehlak cəmiyyətinin əsas problemləri və onların həlli yolları
2. Müasir demoqrafik vəziyyət və ailə planlaşdırılması
3. İstehlak mədəniyyəti və onun formalaşdırılması
4. Ekoloji sivilizasiyanın əsas elementləri
5. Ekoloji sivilizasiya əmsalı və onun hesablanmasında istifadə edilən komponentlər
6. Orqanik məhsulların istehsalında orqanik kənd təsərrüfatının rolu

FƏSİL 7.

İNSAN İNKİŞAFI VƏ EKOLOJİ SİVİLİZASIYA NAMİNƏ ƏTRAF MÜHİTİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Ətraf mühit vahid bir sistem kimi. Təbii ətraf mühitin inkişafa təsiri. Texnoloji tərəqqinin ətraf mühit və insan inkişafına təsiri. Ətraf mühitin idarə edilməsinə tarixi baxış. Davamlı insan inkişafına yönəldilmiş təbii və sosial mühitin idarə edilməsi. Ətraf mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi. Davamlı inkişafı səciyyələndirən göstəricilər. İnsan inkişafına yönəldilmiş təbii ehtiyatların idarə edilməsi. Davamlı inkişafın tələblərinə cavab verən iqtisadi fəaliyyət. Azərbaycanda ekoloji siyasət.

7.1. Davamlı insan inkişafının təbii ətraf mühitdən asılılığı

Ətraf mühit dedikdə bir çox hallarda təbii mühit nəzərdə tutulur. Ətraf mühitin vəziyyəti dedikdə isə yenə də təbii mühitin vəziyyəti, onun keyfiyyəti, təbii mühiti təşkil edən hava, su, torpağın xüsusiyyətləri və çirklənmə dərəcələri, biomüxtəlifliyin mühafizəsinin durumu düşünülür. Belə bir yanaşma şəraitində təbii ətraf mühitin vəziyyəti, yəni ekoloji şərait insan inkişafına təsir edən amil kimi qəbul olunur. Bu bir faktıdır ki, insanın cəmiyyətdə vəziyyəti, onun inkişaf imkanları təbii mühitdən çox asılıdır. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, insanı əhatə edən və onun inkişafına təsir edən mühit amilləri təkcə təbii mühitlə məhdudlaşmır. İnsan inkişafı, onun potensialının tam şəkildə və ya da maksimum dərəcədə üzə çıxmasında təkcə təbii

mühit əhəmiyyətli rol oynamır. Çünki insanı əhatə edən vahid bir mühit mövcuddur ki, o da təbii, iqtisadi, sosial və siyasi mühitlərdən təşkil edilmişdir. Məhz siyasi mühit ətraf mühitin bütün elementlərinin vahid bir sistem kimi optimal şəkildə idarə olunmasını təmin etməkdədir. Bu bölmədə insan inkişafının təbii ətraf mühit, onun vəziyyətindən asılılığı təhlil edilir.

İnsan təbii ətraf mühitdən hər zaman asılı olmuşdur. Təbiət həm tarixən, həm də müasir dövrdə insanın yaşamını və inkişafını təmin edən ən əsas amillərdəndir. Təbii ətraf mühit insanın bir bioloji varlıq kimi formalaşması, onun təkamülü üçün şərait yaradan vacib amildir. Təbii ətraf mühit, onun müxtəlifliyi insan cəmiyyətinin inkişafında mühüm rol oynamış və oynamaqdadır. Ətraf mühit insanın əsas bioloji, sosial və iqtisadi tələblərini ödəməsi üçün şərait yaradan həlledici mənbədir. Ən qədim dövrlərdə təbii mühit insana qeyri-əlverişli təbii amillərdən qorunmaq üçün sığınacaq vermiş, onu qurmaq və təkmilləşdirmək üçün şərait yaratmış, onu qida və dərman maddələri, geyim və alətlər, istehsal və istehlak üçün xammalla təmin etmişdir. Təbii ətraf mühiti, onun canlı və cansız komponentlərini öyrənməklə insan yeni biliklərə yiyələnir və bu biliklərdən cəmiyyətin və fərdin inkişafı üçün istifadə etməyə nail olur. Bu proses insanın bir növ kimi formalaşması dövründən başlamışdır və bu gündə davam etdirilməkdədir.

Aydındır ki, insanı əhatə edən təbiət onun yaşaması və inkişafı üçün tələb olunan hər cür şəraitin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən insanın daha əlverişli təbii mühitdən istifadə etmək istəyi miqrasiya proseslərinə və bir çox müharibələrə səbəb olmuşdur.

Ətraf mühitin zənginliyi şəraitində sosial yönümlü siyasətin reallaşdırılması inkişafın davamlılığına və insanların rifahının yüksəlməsinə təsir göstərən əsas amillərdəndir. Müasir dövrdə də insanın təbiətdən asılılığı olduqca böyükdür. Son illərdə baş vermiş global iqlim dəyişmələri və bununla əlaqədar təbii fəlakətlər, insanların üzləşdiyi texnoloji qəzalar və humanitar böhranlar, onlardan

doğan itki və məhrumiyyətlər insanın təbiətdən nə dərəcədə asılı olduğunu bir daha sübut edir. Bu səbəbdən davamlı inkişafın planlaşdırılmasında ətraf mühitin idarə edilməsi sahəsində müasir bilik və bacarığın nəzərə alınması çox vacibdir. Təbii və sosial mühitlər vahid bir sistem təşkil edir və onların siyasi idarə edilməsi də vahid bir sistem kimi həyata keçirilməlidir.

Azərbaycan Respublikası zəngin təbii ehtiyatlara malikdir və ölkənin güclü insan potensialı var. Onların vəhdəti ölkədə davamlı insan inkişafı üçün olduqca əlverişli şərait yaradır. Ölkə gözəl torpaq-iqlim şəraitinə, zəngin flora və faunaya, əlverişli coğrafi mövqeyə və böyük həcmdə neft, qaz və digər təbii ehtiyatlara malikdir. Bu təbii potensialın davamlı insan inkişafı naminə istifadəsi müstəqilliyini son illərdə bərpa etmiş ölkənin apardığı siyasətin vacib bir hissəsidir. Neft strategiyası və onun uğurla həyata keçirilməsi buna parlaq bir misaldır. Strategiyanın düzgün müəyyənləşdirilməsi və gerçəkləşdirilməsi ölkə qarşısında əvəzsiz xidmətləri olan Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı ölkə Prezidenti İlham Əliyevin bu istiqamətdəki fəaliyyəti davamlı inkişaf üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Beynəlxalq iqtisadi layihələr, o cümlədən neft və qazın nəqli üçün transmilli boru xətlərinin quraşdırılması, digər transmilli, o cümlədən nəqliyyat layihələri və ölkə regionlarının inkişafına yönəldilmiş proqramlar bu baxımdan xüsusi qeyd olunmalıdır. Həmin layihələr iqtisadi artım ilə yanaşı, həm də ölkənin davamlı inkişafı üçün vacib olan yeni bilik və texnologiyanın ölkəyə gətirilməsinə, bu sahədə insan potensialının formalaşmasına xidmət edir.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyev «qara qızıl»ı «insan potensialına» çevirmək təşəbbüsü ilə çıxış edib. Bu istiqamətdə fəaliyyət davamlı insan potensialına əsaslanan inkişafın vacib amilidir. Qeyd etmək lazımdır ki, davamlı insan inkişafı sahəsində bir sıra təşəbbüslər, o cümlədən bu fənnin ümumi orta təhsil proqramına daxil edilməsi, dünyada birinci dəfə məhz Azərbaycanda həyata keçirilmişdir. Bu

istiqamətdə fəaliyyət ölkə Prezidentinin təşəbbüsü ilə qəbul edilmiş ölkənin təhsil konsepsiyasına uyğun həyata keçirilmişdir. Sözügedən fakt beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir və ölkədə gerçəkləşdirilən bu modernləşmə siyasətini BMT Baş Qərar-gahı (Nyu-York) «innovativ təşəbbüs və fəaliyyət» kimi 2005-ci ildə qlobal miqyasda quruma üzv ölkələr arasında yaymışdır.

7.2. Texnoloji tərəqqinin ətraf mühit və insan inkişafına təsiri

Müasir dövrdə bir sıra hallarda təbii ətraf mühitdə baş verən və tədricən genişlənən ekoloji problemlər cəmiyyətin texnoloji yolla inkişafı ilə əlaqələndirilir. Bu problemlərə diqqət ilbəl artmaqdadır. Ekoloji problemlərə, onların baş verməsinin iqtisadi, texnoloji səbəblərinin araşdırılmasına və nəticələrinin aradan qaldırılmasına həsr olunan bir çox beynəlxalq toplantılar, o cümlədən dünya dövlətləri başçılarının iştirakı ilə keçirilən sammitlər də bunu təsdiqləməyə əsas verir. Hətta bir sıra hallarda cəmiyyətin texnoloji yolla inkişafı təbii ətraf mühiti pozduğundan və müxtəlif ekoloji problemlər yaratdığından davamlı insan inkişafına mənfi təsir göstərən amil kimi qələmə verilir.

Qeyd edilən qənaət çox zaman ondan irəli gəlir ki, elmi-texniki tərəqqi və texnoloji inkişaf onun mənfi fəsadları ilə eyniləşdirilir. Bu tamamilə yanlış fikirdir və hər zaman nəzərdə saxlanılmalıdır ki, məhz elmi-texniki tərəqqinin nəticəsində insan bir çox nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu nailiyyətlər arasında yüksək keyfiyyətli təhsil, elmi biliklərin toplanması və yayılması üçün imkanların yaradılmasını, rabitə və nəqliyyatın inkişafı və bunun nəticəsi kimi məlumat alınması və ötürülməsi sahəsindəki uğurları, cəmiyyətin demokratik yolla inkişafı və əhalinin qərar qəbul etmə prosesində geniş iştirakı üçün şəraitin yaradılmasını və s. göstərmək olar. Müasir idarəetmə sistemində elmi-texniki tərəqqiyə əsaslanan elmin, o cümlədən real

iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən təbiət, texniki və aqrar elmlərin inkişafı və müvafiq sosial siyasətin həyata keçirilməsi, islahatların aparılmasının nəticəsində bir çox ölkələrdə insanların ömrü uzanmış, həyat səviyyəsi yüksəlmişdir. Bu tərəqqi bir çox davamlı insan inkişafı siyasəti reallaşdıran ölkələrdə hazırda da müşahidə olunur və həmin ölkələrin vətəndaşlarının həyat səviyyəsinin daha da yüksəlməsinə xidmət edir.

Elmi-texniki tərəqqinin insan həyatına müsbət təsiri faktını insanın tarixən orta yaşının artması gerçəkliyi də təsdiqlənə bilər. Yaşama dövrü dedikdə, ilk növbədə, əhalinin müxtəlif dövrlərdə orta yaş nəzərdə tutulur. Bu ondan irəli gəlir ki, hər bir tarixi kəsimdə və insan cəmiyyətinin inkişafının fərqli mərhələlərində nisbətən uzun ömür sürən fərdlər olmuşdur. Onların bu istiqamətdə əldə etdikləri nailiyyətlər bir rekord kimi qəbul edilməlidir. Lakin orta ömür müddəti ümumi əhalinin orta yaşını səciyyələndirən göstəricidir və eyni zamanda təbabət elminin inkişafından və cəmiyyətdə sosial vəziyyətdən xəbər verir. Təsadüfi deyil ki, cəmiyyətdə orta yaş insan inkişafı göstəricisi kimi qəbul edilmişdir.

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, mis, bürünc və dəmir dövrlərində yaşayan insanların yalnız bir faizinin 30–40 yaşına çatmaq ehtimalları olub. Qədim sivilizasiyanın beşiyi hesab edilən Misirdə orta yaş həddi 23 il təşkil etmişdir. Bəzi məlumatlara görə, Qədim Roma şəhərində orta yaş 22,5, bütövlükdə Roma İmperiyasında isə 32 il olub. Bu məlumatlar təxminən 25 min qəbirüstü yazının təhlili əsasında müəyyən edilmişdir. Orta əsrlərdə orta yaş həddi yüksək olmayıb. Məsələn, orta ömür müddəti XVIII əsrdə Hollandiyada 31 il, Almaniyada 22,5 il, XIX əsr Rusiyasında 32 il, XX əsrin əvvəllərində Avropa ölkələrində 41 il təşkil edib. Hazırda, yəni təxminən 100 il sonra bu rəqəm iki dəfəyə yaxın artmışdır. Artıq Avropanın bir çox ölkələrində orta ömür müddəti 80 yaş keçib. Bu proses bir sıra Asiya ölkələrində də müşahidə edilməkdədir. Məsələn, Yaponiyada, Sinqapurda orta ömür müddəti 82 yaş ötmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki,

Azərbaycanda da orta ömür müddəti artmaqdadır. Ən son statistik məlumatlara görə, hazırda ömür müddəti 73,8 il təşkil edir: kişilər orta hesabla 71,2, qadınlar isə 76,5 il yaşayırlar. Elmi məlumatlara əsasən insanın yaşama potensialı 150 il və ondan çoxdur. Elmin inkişafı və əhalinin sosial durumunun yaxşılaşması gələcəkdə də ömür müddətinin artacağını proqnozlaşdırmağa əsas verir. Bu onu göstərir ki, insan inkişafına müsbət təsir göstərən elmi-texniki tərəqqi onun arzuolunmaz fəsadları ilə eyniləşdirilə bilməz. Lakin bu fəsadların baş verməsi arzuolunmazdır.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqinin mənfi fəsadı olan ətraf mühitin çirklənməsi və pozulması insan sağlamlığına və müvafiq olaraq davamlı insan inkişafına mənfi təsir göstərir. Bu, həm çirklənmiş mühitin bilavasitə sağlamlığa təsiri nəticəsində, həm də torpaqların korlanması və iqlim dəyişmələrinin fəsadları kimi kənd təsərrüfatının istehsal potensialının azalması və istehsal imkanlarının məhdudlaşması nəticəsində baş verir. Ətraf mühitin çirklənməsi və pozulması, eyni zamanda *biomüxtəlifliyə*, yəni bitki və heyvan növlərinin qorunmasına mənfi təsir göstərir. Belə mənfi təsirlər və qloballaşma tendensiyaları xalq seleksiyası nəticəsində yaradılmış və çox qiymətli ənənəvi bitki növlərinin və heyvan cinslərinin yox olması təhlükəsi də yaradır. Bu, yerdə həyat üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyan biomüxtəlifliyin azalmasının bir növüdür.

Bu proseslərin qarşısını almaq və ətraf mühiti müasir səviyyədə idarə etmək üçün davamlı insan inkişafına təsir göstərən ətraf mühit amillərinin təsirinin və ümumiyyətlə, ətraf mühitin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi olduqca vacibdir. Azərbaycan Respublikası bu siyasəti müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün ətraf mühitin qiymətləndirilməsinə və idarə edilməsinə yönəldilmiş beynəlxalq sazişlər, o cümlədən konvensiyalara qoşulmuşdur. Bu konvensiyaların və digər beynəlxalq sazişlərin yerinə yetirilməsi bilavasitə davamlı inkişafa xidmət edir.

Ətraf təbii mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığa xüsusi diqqət ayıran və bu istiqamətdə konvensiya və beynəlxalq müqavilələrlə nəzərdə tutulan öhdəliklərini tam həcmdə yerinə yetirən Azərbaycan Respublikası, eyni zamanda ekoloji problemlərin həlli, ətraf mühitin mühafizəsi, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə sahəsində də uğurlu milli siyasət həyata keçirməkdədir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin fərmanı ilə 2010-cu ilin ekologiya ili élan olunması, bu istiqamətdə həyata keçirilən ardıcıl və məqsədli proqram və layihələr öz nəticələrini göstərməkdədir. Belə ki son illərdə ölkəmizdə enerji istifadəsinin səmərəliliyi dəfələrlə yüksəlmiş, tullantıların idarə edilməsində mühüm nəticələr əldə olunmuş, qorunan ərazilərin, meşələrin sahələri artmış və s. Göstərilən istiqamətlərdə həyata keçirilən planlaşdırma, idarəetmə siyasəti və bu siyasətin praktiki nəticələri növbətli bölmələrdə təhlil və müzakirə olunur.

7.3. Ətraf mühitin idarə edilməsinə tarixi baxış

Ətraf mühitin optimal idarə edilməsi, mühafizəsi və səmərəli istifadəsinin planlaşdırılması üçün, ilk növbədə, onun keyfiyyəti haqqında dolğun məlumatların toplanması vacib şərtidir. Ətraf mühitin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və insan fəaliyyətinin torpaq, su, hava və canlılara təsiri insanları hər zaman düşündürüb. Eyni zamanda canlılarla ətraf mühitin qarşılıqlı təsirlərinə aid biliklərin toplanması və gələcək nəsillərə ötürülməsi insan potensialının formalaşması üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Bu məsələlər tarixən gündəmdə olub. Buna bir misal olaraq, Nuh haqqında rəvayəti xatırlamaq kifayətdir. Yer səthini su basdığı, müasir terminologiyadan istifadə edilərsə, qlobal ekoloji böhran baş verən zaman, Nuh bütün canlıların növlərini öz gəmisinə toplayıb və bioloji müxtəlifliyi xilas edib.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nuh öz gəmisində yalnız faydalı bitki və heyvanları deyil, insana heç bir fayda gətirməyən, hətta bitki və hey-

vanlar üçün zərərli olan, insan üçün təhlükə törədə bilən müxtəlif xəstəlik daşıyıcılarını və törədicilərini də toplamışdı. Bu onu göstərir ki, artıq Nuh rəvayəti yarandığı zaman təbii ətraf mühitin qorunmasının vacibliyi dərk olunur və ətraf təbii mühit vahid bir sistem kimi qəbul edilirdi. Hər bir vahid sistemin qorunması və səmərəli işləməsi üçün onun bütün elementlərinin mövcudluğu vacibdir. Bu səbəbdən rəvayətdə faydalılığından asılı olmayaraq, bütün bitki və heyvan növlərinin, ümumiyyətlə, bütün canlıların nümayəndələrinin qorunması təbiətə sistemli yanaşmanın təzahürüdür.

Bütün canlıların nümayəndələrini götürə bilən gəmini, hətta müasir dövrdə də təsəvvür etmək çətindir. İlk növbədə, bütün canlıların, onların yeminin yerləşdirilməsi üçün bu gəminin tutumu çox yüksək olmalı idi. İkinci daha əhəmiyyətli xüsusiyyət ondadır ki, müxtəlif növ xilas ediləsi heyvan və bitkilərin yaşadığı mühitə tələbləri fərqlidir. Bəzi canlılar soyuq, digərləri isə isti şərait tələb edirlər. Rütubətə də tələblər tam fərqli ola bilər – bəziləri rütubət, digərləri isə quraqlıq və hətta səhra şəraitini sevirlər. Deməli, Nuhun gəmisini çox böyük tutumlu olmaqla yanaşı, onun üzərində iqlim kameralarının yerləşdirilməsi, bunun üçün avtonom şəraitdə enerji istehsal edən qurğuların mövcudluğu vacib şərt idi. Əks halda, gəminin daxilində süni iqlim şəraiti ilə təmin edilmiş xüsusi məkanlar yaratmadan biomüxtəlifliyi xilas etmək mümkünsüz idi. Müasir dövrdə belə gəminin yaradılması və istismarı problemlidir. Bir neçə min il öncə belə bir gəminin mövcud olması, həmin gəmidə bütün canlılar üçün zəruri yaşam mühitinin yaradılması ehtimalı da olduqca azdır. Sadəcə, bəhs olunan rəvayət problemin ciddiliyini insanlara çatdırmaq və biomüxtəlifliyin qorunmasının əhəmiyyətini diqqət çəkmək üçün bir vasitə idi.

Nuh rəvayəti dünyanın bütün əsas dinlərinin müqəddəs kitablarında, o cümlədən «Quran»da, «İncil» və «Tövrat»da təqdim olunmuşdur. Bu rəvayəti əks etdirən və beş min ildən artıq tarixi olan daş kitabə isə Yaxın Şərqdə, müasir İraq ərazisində tapılıb və hazırda

Londonda Britaniya Muzeyinin ekspozisiyasında nümayiş etdirilir. Bu o deməkdir ki, min illər bundan qabaq (ən azı beş min il bundan qabaq) insanlar ətraf mühitin planlaşdırılması (ətraf mühiti vahid bir sistem kimi qəbul etmək) və idarə edilməsi (*biomüxtəlifliyin* saxlanması üçün ümumi mühafizə tədbirləri və təhlükə altında olan növlərin xüsusi şəraitdə qorunması) sahəsində bilik və bacarığa malik imişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda da biomüxtəlifliyin qorunması üçün çox zaman eyni prinsiplər istifadə olunur və yox olmaq təhlükəsi ilə üzləşən növlər xüsusi mühafizə olunan ərazilərdə, milli parklarda, qoruqlarda, yasaqlıqlarda, yaxud digər qorunma statusu olan sahələrdə mühafizə olunur. Keçmişlə müqayisədə biomüxtəlifliyin qorunmasında müşahidə olunan bir fərq mövcuddur və bu fərq texnoloji imkanların artması ilə əlaqədardır. Məsələn, hazırda bitki və heyvan toxumlarını və hüceyrələrini qorumaq üçün «gen bankları» adlanan xüsusi qurumlar yaradılıb və onlar müasir avadanlıqlarla təchiz olunublar. Biomüxtəlifliyin qorunmasına sərf olunan vəsaitlərin səmərəli istifadəsini təmin etmək üçün belə «gen bankları»-nı təbiətin bu məqsədlərə maksimum xidmət edə bilən guşələrində yerləşdirirlər. Buna misal olaraq, Norveçin şimalında yaradılmış xüsusi biomüxtəlifliyin, onların toxumlarının və hüceyrələrinin qorunma məkanını göstərmək olar. Buzlaqlarda yerləşdiyindən bu qorunma məkanının istismarı üçün əlavə enerji sərf edilmir və bu proses uzun müddət həyata keçirilə bilər.

Nuh rəvayəti ətraf mühitin məsuliyyətli idarə edilməsinin gözəl bir nümunəsidir. Misal kimi qədim mənbələrdə olan digər məlumatlar, Azərbaycanca aid qədim və orta əsr əlyazmalarında ətraf mühitin qorunması ilə bağlı hekayətlər göstərilə bilər. Ətraf mühitin qorunmasına və səmərəli idarə edilməsinə aid dünya əhəmiyyətli əlyazmalar dünya muzey və kitabxanalarında, Azərbaycan Respublikasının Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda, digər elmi və tədris təşkilatlarında, şəxsi kolleksiyalarda saxlanır. Bu, eyni zaman-

da xalqın qədim mədəniyyətindən və davamlı inkişaf naminə ətraf mühitin idarə edilməsi sahəsində ənənələr, xüsusi əhəmiyyət daşıyan bilik və bacarığa malik olmasından xəbər verir. Zəngin milli mədəniyyətimizin bir istiqaməti olan etnik və ənənəvi bilik və bacarığın qorunması və istifadəsi, onların dünyaya tanıtılmasında Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti xüsusi ilə qeyd edilməlidir. Fondun Prezidenti, UNESCO və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın bu istiqamətdə siyasəti və praktiki fəaliyyəti nəticəsində 2005-ci ildə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda qorunan 3 əlyazma UNESCO-nun «Dünyanın yaddaşı» siyahısına daxil edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əsasən, Avropa, Şimalı Amerikaya, Asiya, Afrika, bütövlükdə 50-dən çox olmayan ölkələr arasında Azərbaycanın elmi və mədəni irsinin təmsil olunması olduqca əhəmiyyətli bir hadisədir. Hal-hazırda da Heydər Əliyev Fondu bu istiqamətdə öz fəaliyyətini davam etdirir və genişləndirir.

Təqdim olunmuş məlumatlar göstərir ki, ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə tarixən cəmiyyətin tərəqqisinin vacib elementi olan davamlı inkişafın təzahürüdür. Qədim dövrlərdən başlayaraq və ən yeni tarixi əhatə etməklə davamlı inkişafın təməl prinsipləri kimi aşağıdakılar qeyd edilmişdir:

- Ətraf mühitin qorunması və biomüxtəlifliyin mühafizəsi tarixən ən aktual və global problem kimi qəbul edilib. Bəşəriyyət insan cəmiyyətinin təkamülünün ilk illərindən başlayaraq və sivilizasiyanın hər mərhələsində ətraf təbii mühitin optimal idarə edilməsi istiqamətində biliklərə malik olmağa çalışıb. Bu biliklərin toplanması, cəmlənməsi, gələcək nəsillərə ötürülməsi və istifadəsi istiqamətində hər zaman fəaliyyət həyata keçirilib. Bu problem hazırda da aktualdır və gələcəkdə də aktual olacaq.
- Təbiət vahid bir sistemdir və onun optimal fəaliyyəti bu sistemin bütün elementlərinin qorunması üçün müvafiq şərait yaradılmasını tələb edir. Ətraf mühitin idarə edilməsi tarixən bu prinsipə əsaslanıb. İdeoloji baxımdan bu prinsip heç zaman

dəyişməyib və qədim vaxtlardan başlayaraq hazırkı dövrə qədər davam etdirilməkdədir. Bu istiqamətdə baş vermiş dəyişikliklər əsasən elmi və texnoloji tərəqqi, bu sahədə qazanılmış nailiyyətlərin təbiətin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəyə yönəldilməsi ilə əlaqəlidir. Başqa sözlə, ətraf mühitin davamlı inkişaf naminə idarə edilməsi prosesində zamanla dəyişən, əsasən, bu məqsədlərə xidmət edən texnologiyaların təkmilləşməsidir.

- Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi ətraf mühitin idarə edilməsinin əsas prinsiplərindəndir. Buna misal olaraq israfçılığın yolverilməzliyinə və hər bir faydalı qazıntının və ya bitki və heyvan mənşəli xammalın səmərəli istifadəsinə aid məlumatları göstərmək olar. Məsələn, Azərbaycanda qorunan əlyazmalarda dərman əhəmiyyətli bitki, heyvan və mineralların müxtəlif məqsədlərlə istifadəsinə aid tövsiyələr mövcuddur. Tarixən toplanmış milli biliklər həmin təbii ehtiyatlardan əsas məqsəd üçün istifadə etdikdən sonra onun qalıqlarından faydalanmanın ən səmərəli yollarını göstərir.
- Qədim dövrlərdən ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəsinin təşkilində geniş kütlələrin bu problemlər və onların həll etmə yolları haqqında məlumatlandırılmasına böyük əhəmiyyət verilirdi. Bu məqsədlər üçün dini mənbələrlə yanaşı, folklor nümunələri də istifadə edilirdi.

Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə davamlı inkişafın ən vacib göstəricilərindəndir. Bu istiqamətdə həm ənənəvi, tarixən toplanmış təcrübənin, həm də müasir elmin ən son nailiyyətlərinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Tullantıların minimuma endirilməsi, qaçılmaz əmələ gələn tullantıların isə idarə edilməsi, onların təkrar istifadəsi də bu istiqamətə aiddir. Müstəqillik qazanıldıqdan sonra Azərbaycan Respublikasında bu fəaliyyətə xüsusi diqqət yetirilir. «Təmiz şəhər» adlı layihə çərçivəsində müasir

tullantıların təkrar emalı ilə məşğul olan müəssisənin Bakıda qurulması və 2012-ci ilin sonunda işə salınması bu istiqamətdə aparılan ardıcıl və məqsədli siyasətin nəticəsidir.

Ətraf mühitin idarə edilməsi üçün onun vəziyyəti haqqında məlumatların toplanması, keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi vacib şərtlərdən biridir. Bu biliklər ekoloji siyasətin planlaşdırılması və idarə edilməsi üçün zəruridir. Eyni zamanda göstərilən məlumatlar hər hansı yeni iqtisadi layihənin ətraf mühitə ola biləcək təsirinin qiymətləndirilməsinə və bu qiymətləndirmənin nəticəsindən asılı olaraq, onun həyata keçirilməsi barədə qərar qəbul edilməsinə də aiddir.

7.4. Ətraf təbii mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi

Ətraf mühitə insanın hər hansı bir təsərrüfat fəaliyyətinin təsirinin qiymətləndirilməsi təşəbbüsü və buna aid qanun ilk dəfə ABŞ-da 1960-cı illərin sonunda qəbul edilmişdir. Qanunun qəbul edilməsi insan fəaliyyətinin ətraf mühitə gətirdikə daha çox təsir göstərməsi və bu təsirin mənfi fəsadlarının öz-özünə aradan qalxması ehtimalının azalmasından irəli gəlirdi. ABŞ-da qəbul edilmiş həmin qanuna görə, hər hansı bir orta və ya iri miqyaslı iqtisadi layihəni həyata keçirmək üçün müvafiq razılaşmaların əldə edilməsi məqsədilə «Ətraf Mühitə Təsirin Qiymətləndirilməsi» (ƏMTQ) adlı sənəd hazırlanmalıdır. Bu hüquqi aktın gündəmə gəlməsi bir tərəfdən ictimaiyyətin təzyiqləri, digər tərəfdən isə idarəetmədə sosial məsuliyyətli menecmentin ön plana çıxması ilə bağlı idi. Nəticədə ƏMTQ sənədində konkret bir layihənin ətraf mühitə göstərə biləcəyi təsirlər və mümkün olan mənfi fəsadların aradan qaldırılması üçün nəzərdə tutulan tədbirlər təsvir edilir. Bu sənəd layihənin maliyyələşdirilməsi üçün də vacibdir. ƏMTQ olmadığı və yaxud həmin layihənin ətraf mühitə təsiri qəbul olunmaz səviyyədə olduğu hallarda banklar və yaxud digər maliyyə qurumları təklif edilən layihənin təsdiqindən və maliyyələşdirilməsindən imtina edirlər.

Həmin qanuna görə, dövlətin rəsmi qurumlarının razılığı, maliyyə təşkilatlarının müsbət qərarı ilə yanaşı, yeni iqtisadi və ya sosial layihə barəsində qərarın qəbul edilməsində ictimai rəy də əhəmiyyətlidir. Bu rəyin formalaşması üçün ictimai müzakirələr keçirilir. Əgər ictimai müzakirələrin və ictimaiyyətin qənaətinə görə, planlaşdırılan iqtisadi və yaxud sosial layihənin ətraf mühitə mənfi təsirinin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün imkanlar yoxdursa və yaxud onun səmərəliliyi ehtimalı azdırsa, layihə təsdiq edilmir. İctimaiyyətin rəyi nəzərə alınır, milli və yaxud yerli idarəetmə təşkilatları, banklar və yaxud başqa maliyyə qurumları layihənin həyata keçirilməsinə icazə vermir və vəsait ayırmır. Bu müasir dövlət idarəetmə prosesində vətəndaş cəmiyyətinin əhəmiyyətli rolunu bir daha təsdiq edir.

7.5. Sosial mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi

ƏMTQ müasir dövrdə ətraf mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq edilmiş ilk hüquqi akt idi. XX əsrin 90-cı illərində ətraf mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsinə tələblər sərtləşdi və o zamana qədər tətbiq edilən qanunun təkmilləşməsi zərurəti yarandı. Bununla əlaqədar ƏMTQ aid hüquqi akt digəri ilə əvəz edildi. Nəticədə sənəd daha da təkmilləşdirildi və Ətraf Mühitə və Sosial Sahəyə Təsirin Qiymətləndirilməsi (ƏMSSTQ) adlandırıldı. Göründüyü kimi, artıq layihənin həyata keçirilməsi üçün onun ətraf təbii mühitə mənfi təsirlərinin olmaması və yaxud bu təsirlərin aradan qaldırılmasının mümkünlüyü yetərli deyil. Təklif edilən iqtisadi və yaxud infrastruktur layihəsi, məsələn, hər hansı bir müəssisənin yaradılması və yaxud yolun salınması təbii ətraf mühitə mənfi təsir göstərməməklə yanaşı, eyni zamanda sosial mühiti də yaxşılaşdırmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycanda həyata keçirilən bütün miqyaslı layihələr üçün belə sənədlər milli və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanmışdır və hazırlanır. Azərbaycanda tətbiq edilən bütün iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsindən əvvəl

ətraf təbii və sosial mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsinə aid tədqiqatlar aparılır və müvafiq sənədlər, yəni ƏMTQ və ƏMSSTQ işlənir.

Nəzərə alınmalıdır ki, ölkədə iqtisadi layihələrin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsinə aid sənədlərin hazırlanması təcrübəsi ilk dəfə neft strategiyası çərçivəsində reallaşmışdır. Dünyada qəbul olunmuş və beynəlxalq konvensiyalarla müəyyən edilmiş qaydalara görə, ölkədə həyata keçirilən layihələrin tətbiqinə başlamazdan əvvəl həmin fəaliyyətin təbii və sosial mühitə mümkün təsirlərinə aid sənədlər dövlət qurumları tərəfindən qiymətləndiriləndən sonra təsdiq və icra edilə bilər. Dövlət ekspertizası ilə yanaşı, ətraf mühitə ehtimal olunan təsirlər və onların aradan qaldırılması üçün planlaşdırılan tədbirlər ictimaiyyət tərəfindən də müzakirə və təsdiq edilir.

İqtisadi fəaliyyətin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsinə tələbatlar daim təkmilləşməkdədir. Beynəlxalq inkişaf və maliyyə təşkilatları, o cümlədən Dünya Bankı və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı hazırda yeni bir yanaşmanın və daha təkmilləşmiş ekoloji və sosial təhlükəsizliyə aid sənədin hazırlanmasının vacibliyini müzakirə edirlər. Beynəlxalq maliyyə və inkişaf təşkilatları tərəfindən təklif edilən yeni sənəd Davamlı İnkişafa Təsirin Qiymətləndirilməsi (DİTQ) adlandırılır. ƏMTQ və ƏMSSTQ-nin bu sənədlə əvəzolunma ehtimalı çox yüksəkdir. Davamlı inkişafa təsirin qiymətləndirilməsi üçün bir sıra yeni göstəricilərin, o cümlədən insan inkişafı əmsallarının istifadəsi də təklif edilir.

7.6. Davamlı inkişafın ekoloji indikatorları

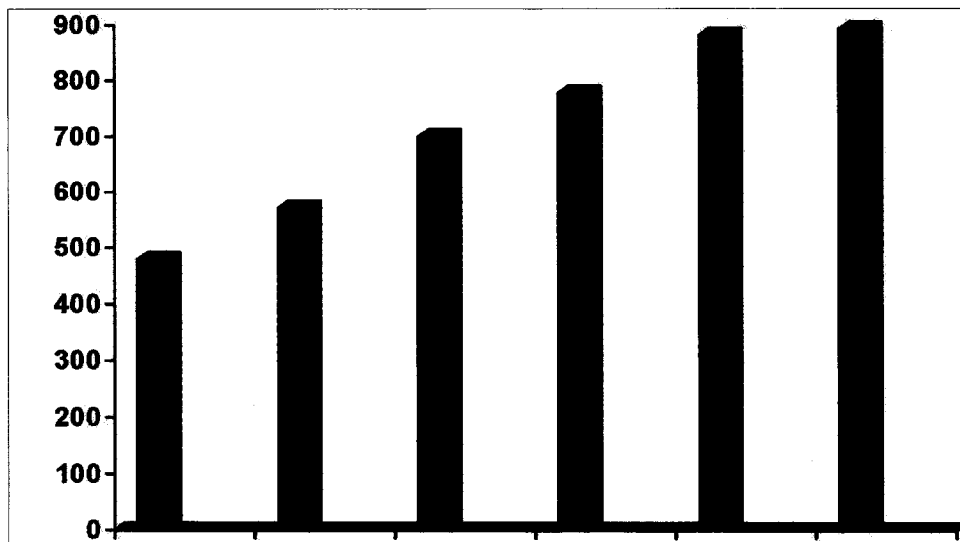
Beynəlxalq statistikada davamlı və insan potensialına əsaslanan inkişafı səciyyələndirə bilən bir sıra ekoloji göstərici məlumdur. Bu göstəricilər dövlət idarəçiliyində davamlı inkişafın təmin edilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətin səmərəliliyini əks etdirirlər. Onlardan biri xüsusi mühafizə olunan təbii ərazilərin, o cümlədən qoruqların, yasaqların, milli parkların və digər müvafiq statusa malik ərazilər və

onların ölkənin ümumi ərazisindəki payıdır. Təbii qorunan ərazilərin mövcudluğu, onların ölkə ərazisində payının yüksək olması ətraf mühitin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir, biomüxtəlifliyin mühafizəsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır, insanların sağlamlıq və uzun-ömürlülüyünün təminatçısı kimi çıxış edir. Eyni zamanda qorunan ərazilər insan inkişafının təminatında mühüm rol oynayır, yoxsulluq ilə mübarizə üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Yeni qorunan ərazilərin yaradılması, mövcud olan qoruqların, milli parkların, yasaqlıqların sahələrinin genişlənməsi Dünya Sammitində qəbul edilmiş Minilliyin Məqsədlərinin yerinə yetirilməsi kimi qəbul edilməkdədir. Müasir baxışlara görə, qorunan təbiət əraziləri ətraf mühitin mühafizəsinə xidmət etməklə yanaşı, eyni zamanda davamlı inkişaf prinsipinə arxalanan iqtisadi fəaliyyət, əhalinin məşğulluğu üçün vacib amillərdəndir. Bu xüsusiyyətlər 2015-ci ildən sonra Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə həsr olunmuş sənəddə də müzakirə edilməkdədir.

Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsinin təmini, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi sahəsində həyata keçirilən siyasətin bir təzahürü də ölkədə tətbiq edilən və davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan ekoloji siyasətdir. Ölkədə qorunan ərazilərin sahəsinin artması bu siyasətin təzahürüdür və ölkənin inkişaf strategiyasına uyğun olaraq gerçəkləşdirilir.

Təhlillər göstərir ki, müstəqillik bərpa olunandan sonra və xüsusi ilə son 10 ildə Azərbaycanda qorunan ərazilərin sahələri sürətlə artmaqdadır.

Azərbaycan Respublikası ərazisinin təxminən 10 faizdən çoxunu qoruqlar, yasaqlıqlar, milli parklar və digər xüsusi qorunan təbii ərazilər təşkil edir. Bu orta dünya göstəricisindən və bir sıra ölkələrin göstəricilərindən çoxdur. Məsələn, xüsusi qorunan təbii sahələr Gürcüstanda ölkənin 3,9 faizini, Ukraynada 3,6 faizini, Yunanıstanda isə 5,9 faizini təşkil edir. Ən yüksək göstəricilərindən biri isə Danimarkada qeydə alınmışdır. Bu ölkənin ümumi sahəsinin 31,8 faizini xüsusi qorunan ərazilər təşkil edir.

Şəkil 7.13. Azərbaycanı qorunan ərazilərin inkişaf dinamikası:
2002–2012 (min hektar)

Cədvəl 7.8.
Müxtəlif ölkələrdə qorunan ərazilər ölkə
ərazisinin payı kimi, %

Ölkə	1990	2000	2010
Ukrayna	1,98	3,59	3,60
Gürcüstan	2,55	3,39	3,39
Türkmənistan	2,99	2,99	2,99
Rusiya Federasiyası	4,78	9,09	9,19
Türkiyə	1,78	1,94	1,94
Yunanıstan	3,32	5,01	5,90
ABŞ	13,05	13,49	13,66
Azərbaycan	6,20	6,75	10,1 *

* 2012-ci il

Qeyd edilməlidir ki, son 2012-ci ilə aid olan məlumatlara əsasən Azərbaycanın qorunan əraziləri ölkənin ümumi ərazisinin 10,1% təşkil edir. Bu göstərici bir sıra qonşu ölkələrlə müqayisədə daha çoxdur (cədvəl 7.8). Azərbaycanda qorunan ərazilərin artırılması həm yeni milli parkların, qoruqların yaranması, həm də mövcud olan qoruqların, milli parkların, yasaqlıqların sahələrinin artırılması hesabına həyata keçirilməkdədir.

Davamlı inkişafı səciyyələndirən digər göstəricilər enerjinin istehsalı və istehlakı ilə əlaqədardır. Bunlara adambaşı enerjinin istehsalı və istehlakına aid ümumi məlumatlarla yanaşı, bir sıra digər göstəricilər aiddir. Onlardan biri və çox əhəmiyyətli bərpa olunan enerjinin istehsal olunan ümumi enerjiddə payıdır. Bərpa olunan enerji dedikdə, həm ənənəvi istifadə olunan enerji, məsələn, odun və eyni zamanda günəş, külək, yeraltı termal sular, dəniz və okean sularının səviyyəsinin ritmik dəyişmələri hesabına alınan enerji nəzərdə tutulur. Bərpa olunan enerji mənbələrinə məişət və kənd təsərrüfatı tullantılarının xüsusi şəraitdə çürüməsi nəticəsində bioqaz və bitkilərdən alınan spirt və bitki yağları əsaslı avtomobil yanacaqları da aiddir. Xüsusi şəraitdə saxlandıqdan və emal edildikdən sonra, yaxud *bio-konversiya* prosesi nəticəsində tullantılardan alınan qaz məişət və istehsalatda istifadə edilən adi metan qazından çox az fərqlənir. Dünyada bioqazın alınması getdikcə genişlənməkdədir. Bioqazın istehsalı, eyni zamanda məişət və istehsalat tullantılarının miqdarını azaldır, onların zərərsizləşdirilməsinə və səmərəli istifadəsinə xidmət edir.

Bizim ölkədə də bioqaz almaq üçün bəzi rayonlarda xüsusi qurğular yerləşdirilmişdir. Bu rayonların çoxunda meşələr mövcuddur. Tullantılardan, o cümlədən mal və quş peyinindən bioqazın alınması həmən yerlərdə meşənin qırılmasının qarşısını alır və meşələrin qorunmasına xidmət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu rayonlarda bioqaz istehsal edən cihazlar nümayiş qurğuları kimi bioqazın istifadəsinin genişlənməsinin təbliğinə və bu qurğuların işlədilməsinin öyrədilməsinə xidmət edir.

Müxtəlif ölkələrdə bərpa olunan və atom enerjisindən istifadə səviyyəsi fərqlidir. Məsələn, ümumi istifadə olunan enerjidə bərpa olunan enerjinin payı Kanadada 23,3, Finlandiyada 22,3, Avstriyada 11,7, ABŞ-da 12,1, Fransada 46,7, Türkiyədə 7,1 faiz təşkil edir və bu göstərici artmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında bərpa olunan enerjinin istifadəsi üçün əlverişli şərait mövcuddur. Ölkədə günəşli günlərin sayı kifayət qədər çoxdur və bu, həmin enerjidən geniş istifadə imkanları yaradır. Ölkənin bir çox bölgələrində, o cümlədən əhalinin sıxlığı və sənaye obyektlərinin kompakt yerləşməsi baxımından ən əhəmiyyətli olan Abşeron yarımadasında, onun ətrafında yerləşən adalarda həm küləkli günlərin sayı, həm də küləyin sürəti kifayət qədər yüksəkdir. Bu isə külək enerjisindən geniş istifadə edilməsi üçün çox əlverişli şərait yaradır. Bu üstünlükləri nəzərə almaqla hazırda Abşeronda alternativ enerjinin alınmasına dair xüsusi dövlət proqramı həyata keçirilməkdədir. Bunun üçün ölkədə xüsusi dövlət qurumu yaradılmış və fəaliyyət göstərməkdədir. Ölkənin bir sıra bölgələri, məsələn, Naxçıvan, şimal və cənub rayonları və bəzi digər bölgələr yeraltı termal sularla xüsusilə zəngindir. Bu sulardan bərpa olunan enerji almaq üçün istifadə edilməsi çox əlverişlidir. Geotermal enerjidən istifadə edilməsinin digər yolları da məlumdur.

Zəngin neft və qaz yataqlarına malik olan və bu enerji daşıyıcılarını ixrac edən Norveçdə ənənəvi və bərpa olunan enerjidən geniş istifadə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Ətraf mühitə minimal dərəcədə mənfi təsir göstərən və təbii sərvətlərin qənaətlə istifadəsini təmin edən bu siyasət Norveçdə 20 ildən çoxdur ki, ardıcılıqla həyata keçirilir. Bu müddət ərzində ölkədə ənənəvi və bərpa olunan enerjinin istehsalı və istehlakı bir neçə dəfə artmışdır. Bu ölkənin bir çox yaşayış məntəqələri okean və dəniz sahillərində yerləşir. Ona görə Norveçdə dəniz və okean qabarmalarının enerjisindən geniş istifadə edilir və bu sahədə bir sıra yeni texnologiyalar yaradılmışdır. Bu istiqamət insan potensialının inkişafı üçün çox önəmlidir.

Bərpa olunan enerjinin istehsalı və istehlakında nəzərəçarpan artım bir sıra ölkələrdə, o cümlədən ABŞ, İsveç, Yaponiya və digərlərində də müşahidə olunmaqdadır. Son illərdə neft və neft məhsullarının qiymətlərinin kəskin artması, atom elektrik stansiyalarında baş verən qəzalar bərpa olunan yeni enerji mənbələrinin axtarılmasına diqqəti xeyli artırmışdır. Bəzi ölkələrdə müxtəlif nəqliyyat vasitələri üçün yanacaq kimi istifadə olunan neft məhsulları tam ya qismən bitkilərdən alınan spirt və bitki yağları ilə əvəz edilir. Bitki mənşəli enerji daşıyıcılarına *bioyanacaq* deyirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bioyanacaq ilə işləyən nəqliyyat vasitələrinin ətraf mühitə təsiri də çox azdır. Bu səbəbdən artıq bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə şəhərdaxili nəqliyyatın böyük bir hissəsi tamamilə bioyanacağa keçirilmişdir. Bu təşəbbüs, eyni zamanda ətraf mühitin atmosferinin qorunmasına xidmət edir.

Son zamanlar enerjinin qənaətli istifadəsini təmin edən müasir texnologiya və qurğuların yaradılmasına və istifadəsinə diqqət artmaqdadır. Buna misal olaraq, ən son texnoloji nailiyyət kimi hibrid yanacaqdan, yəni adi benzin və dizel ilə yanaşı, spirt və bitki yağlarından və elektrik enerjisindən istifadə edən avtomobilləri göstərmək olar. Bu avtomobillərin mühərrikləri çox səmərəli işləyir. Həmin mühərriklərin istifadəsi bərpa olunmayan enerji daşıyıcılarının qənaətli istifadəsini təmin edir. Məişətdə də enerjinin qənaətli istifadəsi üçün imkanlar genişdir. Məsələn, hazırda satışda olan müasir elektrik lampaları eyni gücdə işıqvermə qabiliyyətinə malik olsalar da, ənənəvi elektrik lampalarından daha az enerji sərf edirlər. Hamının bu lampalardan istifadə etməsi xeyli enerjiyə qənaət olunması və ətraf mühitə mənfi təsirlərin əhəmiyyətli dərəcədə azalması deməkdir.

Azərbaycan Respublikası günəş, külək və digər bərpa olunan enerji mənbələri ilə zəngindir və onların istifadəsi üçün intellektual potensiala və yüksək səviyyəli peşəkarlara malikdir. Ölkədə bərpa olunan enerji mənbələrindən geniş istifadə edilməsinin təşkili davamlı və insana mərkəzləşmiş inkişafın təmin edilməsində xüsusi rol oynayır. Beynəlxalq və milli proqramlar əsasında enerji istehsalı üçün

günəş, külək və su axarlarının istifadəsi, kənd təsərrüfatı və məişət tullantılarından bioqazın alınmasına yönəldilmiş və hazırda həyata keçirilən layihələr ölkədə ümumi istehlak edilən enerjide bərpa olunan enerjinin payının artmasına xidmət edir.

Enerjinin nə dərəcədə səmərəli istifadə edilməsini səciyyələndirmək üçün beynəlxalq təşkilatlar digər bir göstəricidən də istifadə edirlər. Bu ikinci bölmədə təqdim edilmiş və hər bir enerji vahidinin istifadəsi nəticəsində istehsal olunan məhsulun dəyəridir. Göstəricini hesablayarkən enerji vahidi kimi 1 kq neftdə olan enerji götürülür. Məhsulun və ya xidmətin dəyəri isə ABŞ dolları ilə hesablanır. Ölkələr arasında bu göstərici kəskin sürətdə fərqlənir. Azərbaycanda enerjinin istifadəsinin iqtisadi səmərəliliyi daim artmaqdadır. Bu artımın əsasında ölkədə həyata keçirilən regionların inkişafı proqramları, ümumi iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun payının artırılmasına yönəldilmiş tədbirlər və biliyə əsaslanan yeni texnoloji nailiyyətlərin tətbiqi durur.

Davamlı inkişafın vacib şərtlərindən olan ətraf mühitin qorunması və səmərəli istifadəsi sahəsində bir sıra beynəlxalq razılaşmalar və konvensiyalar mövcuddur ki, onların hamısı insan potensialına əsaslanan davamlı inkişaf üçün də olduqca əhəmiyyətlidir.

7.7. Beynəlxalq konvensiyalarda iştirak və beynəlxalq ekoloji standartların tətbiqi

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra beynəlxalq cəmiyyətin fəal üzvü kimi bir çox konvensiyalara qoşulmuşdur. Bütün konvensiyaların eyni dərəcədə əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq, bu beynəlxalq razılaşmaların bəziləri xüsusilə qeyd olunmalıdır. Bunlara biomüxtəlifliyin qorunması, iqlimin qlobal dəyişmələri, ozon qatının mühafizəsi ilə əlaqədar qəbul edilmiş konvensiyalar da aiddir. Bu və digər konvensiyalar və beynəlxalq sazişlər həm milli və regional, həm də qlobal baxımdan əhəmiyyətlidirlər. Regional ekoloji proqramlara misal kimi Xəzərdə keçirilən və xüsusi

əhəmiyyət daşıyan su hövzəsinin qorunmasına, Xəzəryanı ərazilərin iqtisadiyyatının davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan beynəlxalq əməkdaşlığı göstərmək olar.

Xəzərin flora və faunasının bir çox nümayəndələrinə dünyada ancaq bu su hövzəsində rast gəlinir. Bu isə onların mühafizəsini beynəlxalq problemə çevirir. Belə növlərdən, məsələn, ancaq Xəzərdə yaşayan dünyada ən kiçik suiti növünü göstərmək olar. Xəzərdə eyni zamanda iqtisadi baxımdan çox qiymətli balıq növləri mövcuddur. Dünyada təbii şəraitdə yayılmış nərə balıqlarının 90 faizi Xəzər dənizində yaşayır və onların ehtiyatları sürətlə azalmaqdadır. Bu prosesin qarşısını almaq üçün onların artırılması məqsədi ilə balıqçoxaltma müəssisələri yaradılır, ovlanması üçün isə xüsusi məhdudiyyətlər tətbiq edilir. Təəssüf ki, bu məhdudiyyətlərə aid əldə edilmiş beynəlxalq razılaşmalar bir sıra hallarda pozulur. Bu isə sözügedən qiymətli balıq növlərinin saxlanması üçün təhlükə yaradır. Göstərilən səbəbdən balıqların qeyri-qanuni ovlanması ilə mübarizə bütün vətəndaşların borcudur.

Ətraf mühitin idarə edilməsinə aid dünyada bir sıra beynəlxalq standartlar mövcuddur. Belə standartlardan biri və ən çox tətbiq ediləni ISO 14000 kimi məlumdur. Bu ətraf mühitin keyfiyyətinə aid, yəni tullantıların miqdarını və yaxud istifadə olunan texnologiyaları tənzim edən standart deyil. ISO 14000 idarəetmə standartıdır və onun tətbiqi davamlı insan inkişafının təmin edilməsinin vacib şərtidir. Bu standarta uyğun olaraq, iqtisadi və yaxud digər sahədə fəaliyyət göstərən hər bir təşkilat «Ətraf mühitin idarəetmə sistemi» adlı sənəd hazırlamalı və onun ardıcıl tətbiqini təmin etməlidir. Bu sənəddə ətraf mühitin idarə edilməsi istiqamətində ümumi siyasət, planlaşdırma, məqsəd və məramlar, fəaliyyət və idarəetmənin təhlili öz əksini tapmalıdır. Hal-hazırda davamlı inkişafa təsir göstərə bilən digər standartların tətbiqi beynəlxalq səviyyədə təklif edilmişdir. Bu standartın tətbiqi bütün müasir müəssisələr üçün vacibdir.

7.8. Xərclərin strukturu davamlı insan inkişafının göstəricisi kimi

Qeyd edildiyi kimi, insan inkişafı prosesinə, onun davamlılığına bir sıra amillər, o cümlədən ətraf sosial və iqtisadi mühitlər müsbət və yaxud mənfi təsir göstərə bilər. Sağlamlıq insan inkişafı üçün olduqca önəmli bir amildir. Digər vacib amil isə insanın bilik və bacarığıdır ki, o da insan inkişafı əmsalına bilavasitə təsir göstərir və sağlamlıqla sıx əlaqədardır.

Beynəlxalq statistikada davamlı inkişaf əlaqədar vəziyyəti qiymətləndirmək və onu insan potensialının formalaşması üçün xüsusi digər bir göstəricidən də istifadə olunur. Bu göstərici hər hansı bir fərdin və yaxud ev təsərrüfatının xərclərinin strukturu ilə bağlıdır. Hər iki halda, yəni bir fərd, yaxud bir ev təsərrüfatının, o cümlədən ailənin ümumi büdcəsindən qida məhsullarının alınmasına ayrılan xərclər əsas götürülür. *Engel qanununa əsasən* hesab edilir ki, bu istiqamətə həddən artıq vəsaitin xərclənməsi insan inkişafı üçün önəmli olan digər sahələrə ayrılan vəsaitləri məcburən azaldır. Belə şərait hər hansı bir fərdin şəxsi biliklərini, dünyagörüşünü artırmaq imkanlarını məhdudlaşdırır və insan potensialının inkişafına mənfi təsir göstərir.

Bunu nəzərə alaraq, milli və beynəlxalq səviyyələrdə ümumi xərclər arasında qida məhsullarının alınmasına yönəldilən xərclərin dəyişmə dinamikası təhlil olunur. Bu yolla ölkələrin davamlı inkişaf imkanları, sözügedən istiqamətdə gerçəkləşdirilən idarəetmə prosesləri dəyərləndirilir. Ehtiyac olduğu halda, beynəlxalq təşkilatlar bu göstəricini təkmilləşdirmək, hər hansı bir ölkəyə dəstək vermək məqsədilə onlara maddi və yaxud texniki yardım ayırır. Bu fəaliyyət BMT-nin Minilliyin Məqsədləri sənədində və yeni 2015-ci ildən sonrakı dövrün gündəliyində nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasında da qida məhsullarının alınmasına ayrılan vəsait və onun ümumi xərclər arasında payının təhlili daimi həyata keçirilməkdədir. Monitorinqin nəticələri

göstərir ki, son on ildə ölkə əhalisinin qida rasionu həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından xeyli təkmilləşmişdir. Bu durum həm qidanın miqdarı, həm də qidalanmanın strukturunun təkmilləşməsi fonunda qeydə alınıb. Statistik hesabatlar və müstəqil monitorinqlər göstərir ki, müstəqilliyin ilk illəri ilə müqayisədə əhalinin qida rasionunda sağlamlıq üçün xüsusi önəm daşıyan zülallar, meyvə və tərəvəzlərin payı artmışdır. Buna baxmayaraq, qida məhsullarına ayrılan xərclərin ümumi gəlirlərdə payı daim azalmaqdadır. Məsələn, 2003-cü ildə ev təsərrüfatlarının qida məhsullarına sərf etdiyi vəsait onların ümumi gəlirlərinin orta hesabla 55 faizini təşkil edirdisə, 2012-ci ildə bu rəqəm 39 faizə düşmüşdür. Son onillikdə ailə və ümumiyyətlə, ev təsərrüfatlarının qida məhsullarının alınmasına xərclənən vəsait 30 faizədək azalmışdır. Bu o deməkdir ki, artıq əhali, bu azad edilmiş, orta hesabla 30 faizə yaxın vəsait digər, o cümlədən insan potensialının inkişafına müsbət təsir göstərən istiqamətlərə yönəldilə bilər.

Beynəlxalq statistikaya görə, müxtəlif ölkələrdə qidalanmaya xərclənən vəsaitlər ailə və ya ev təsərrüfatlarının ümumi gəlirinin müxtəlif payını təşkil edir. BMT-nin məlumatlarına əsasən bəzi ölkələrdə bu rəqəm 90 faizdən çox olur və hətta bu halda da fizioloji baxımdan normal qidalanmanı təmin etmir. Əksinə, ən yüksək inkişaf etmiş, əhalisinin gəlirləri çox, qida bazarı isə zəngin olan ölkələrdə bu rəqəm 17–30 faiz təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının sürətli inkişafı, əhalinin gəlirinin artması göstərir ki, bu istiqamətdə də yeni nailiyyətlər əldə olunacaq. Bu isə davamlı insan inkişafı sahəsində yeni zirvələrin fəthini vədd edir.

Mövzunun tədrisi nəticəsində tələbə aşağıdakı bilik və bacarığa yiyələnmalıdır:

1. Təbii ətraf mühit ilə davamlı insan inkişafının əlaqəsi
2. Ətraf mühitin və biomüxtəlifliyin qorunması tarixi sənədlərdə
3. Optimal təbii və sosial mühit davamlı inkişaf amili kimi
4. Ətraf mühitin qiymətləndirilməsi üsulları
5. Ətraf mühitə və davamlı insan inkişafına təsirlərin qiymətləndirilməsi və sənədləşdirilməsi
6. Davamlı inkişafın ekoloji indikatorları
7. Enerji səmərəliliyi davamlı inkişafın təmin edilməsində
8. Ətraf mühitin planlaşdırılmasında və idarə edilməsində beynəlxalq standartlar
9. Bərpa olunan və ənənəvi enerji mənbələrinin davamlı insan inkişafı üçün əhəmiyyəti
10. Azərbaycan Respublikasında ekologiya və davamlı inkişaf siyasəti

Məşğələ mövzuları:

1. Davamlı insan inkişafının ətraf mühitin qorunmasından və təbii ehtiyatların istifadəsindən asılılığı
2. Müasir ekoloji indikatorlar haqqında anlayış
3. Azərbaycan Respublikasında enerji sərfiyyətinin səmərəliliyi
4. Təbii mühitin qorunmasında əsas istiqamətlər
5. Ətraf mühitin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsində tətbiq edilən beynəlxalq standartlar
6. Bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi
7. Ətraf mühitin idarə edilməsində beynəlxalq standartlar
8. Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici ekoloji siyasəti

FƏSİL 8.

DAVAMLI İNSAN İNKİŞAFI VƏ İNSAN HÜQUQLARI

Minilliyin İnkişaf Məqsədləri və insan hüquqları. Qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqlarının təmin edilməsi. İnsan təhlükəsizliyi və insan hüquqları. İnsan hüquqları insan inkişafı baxımından. İnsan inkişafına təsir göstərən insan azadlıqları. Davamlı inkişaf gələcək nəsillərin insan hüquqlarının tərkib hissəsi kimi. Korporativ sosial məsuliyyətli siyasət və insan hüquqları.

8.1. Minilliyin İnkişaf Məqsədləri və insan hüquqları

İnsan hüquqlarının təmin edilməsi inkişaf məqsədlərinə nail olmaq, inkişaf hədəflərini tələb olunan yüksək səviyyəyə qaldırmaq üçün ən əsas şərtlərdəndir. XXI əsrin ilk illərində BMT-nin təklifi ilə Dünya Sammitində qəbul edilmiş və Minilliyin Məqsədləri kimi məlum olan bəyanatda bəşəriyyət qarşısında duran ən vacib hədəflər öz əksini tapmışdır. Hədəflər cəmiyyət həyatının müxtəlif önəmli istiqamətlərini əhatə etsə də, onları vahid bir məqsəd birləşdirir – global miqyasda davamlı insan inkişafına nail olmaq. Bu isə yalnız insan hüquqlarının təmin edilməsi şəraitində mümkündür.

İnsan inkişafına yönəlmiş fəaliyyətin planlaşdırılması və idarə edilməsi prosesində insan hüquqları amili mütləq nəzərə alınır və bu istiqamətdə uğurların qazanılmasının vacib şərtidir. BMT-nin 2010-cu ildə Nyu-Yorkda keçirilmiş Baş Assambleyasında insan hüquqlarının davamlı insan inkişafının təmin edilməsində xüsusi əhəmiyyəti bir daha vurğulanıb. Baş Assambleya iştirakçıları insan hüquqlarının

qorunmasında ümumbəşəri dəyərlərin, o cümlədən azadlıqların, bərabərliyin, həmrəyliyin, dözümlülüyün, gələcək üçün birgə məsuliyyətin paylaşıldırılmasının böyük önəm daşdığı bəyan ediblər. Bu şərtlər isə davamlı inkişafı təmin edən ən vacib amillərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün sadalanan prinsiplər Azərbaycan Respublikası dövlət siyasətinin prioritetləridir. Bu istiqamətdə ölkənin əldə etdiyi nailiyyətlər bir çox beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınub və qazanılmış uğurlar beynəlxalq inkişaf qurumlarının rəsmi sənədlərində öz əksini tapıb. Ölkənin bir çox yüksək səviyyəli beynəlxalq toplantıların, o cümlədən humanitar, mədəniyyətlərəarası və dinləərəarası forumların, digər qlobal miqyaslı önəmli toplantıların təşəbbüskarı və əsas təşkilatçısı kimi çıxış etməsi bu ümumbəşəri problemlərə milli səviyyədə diqqət ayrılmasından xəbər verir. Eyni zamanda bu tədbirlərin Azərbaycanda keçirilməsi ölkənin göstərilən istiqamətdə böyük beynəlxalq nüfuzə və etimada malik olmasının göstəricisidir.

Davamlı inkişaf baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyan insan potensialının inkişafı, bu tükənməz tərəqqi mənbəyinin innovativ inkişaf üçün səfərbər edilməsi istiqamətində ölkədə uğurlu strategiya həyata keçirilməkdədir. İnsan hüquqlarının təmin edilməsinə yönəlik tədbirlər bu strategiyanın ayrılmaz hissəsidir. İnsan inkişafı və insan hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətində fəaliyyət həm dövlət təşkilatları, həm də ölkədə geniş təmsil olunmuş ictimai təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Ölkədə ombudsman institutu fəaliyyət göstərir və bu fəaliyyətin səmərəliliyi olduqca yüksəkdir. 2013-cü ildə Bakıda keçirilən ombudsmanların beynəlxalq toplantısında bu bir daha qeyd edilmişdir.

8.2. Qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqlarının təmin edilməsi

İnsan hüquqlarının qorunması bütün vətəndaşlar üçün olduqca vacibdir. Bu sahədə fəaliyyət vətəndaşların müxtəlif istiqamətlərdə hüquqlarının təmin edilməsinə yönəldilə bilər. Şərait, zaman, məkan

və konkret vəziyyətdən asılı olaraq, insanların müxtəlif sahələrdə hüquqlarının qorunması zərurəti yarana bilər. Bu hüquqlar sırasında siyasi, əmlak və ya müəlliflik hüquqları, sağlam ətraf mühətdə yaşamaq hüququ, qorxusuz yaşamaq hüququ və digərlərini qeyd etmək olar. Qeyd edildiyi kimi, şəraitdən, zaman, məkan və vəziyyətdən asılı olaraq, hər hansı bir şəxs və yaxud ümumi maraq və ya qayğıları olan qruplar üçün bu və ya digər hüquqlarının qorunması daha aktual xarakter daşıya bilər.

Şübhəsiz, insan hüquqlarının qorunması ilə bağlı fəaliyyət fərqli istiqamətlərə yönəldilə bilər. Lakin bəzi hallarda insan hüquqlarının qorunması, hüquqlar pozulduğu halda onların bərpa olunması bir və yaxud iki istiqamətlə məhdudlaşmır. Qaçqın və məcburi köçkünlər əhalinin elə bir qrupunu təşkil edir ki, onların, demək olar ki, bütün hüquqları, bəzilərinin, hətta yaşamaq hüququ belə pozulmuşdur.

Azərbaycan–Ermənistan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 faizi işğal olunub, bir milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkün ordusu yaranıb. İşğal olunmuş ərazilərdən qovulmuş əhali şəxsi mülkiyyəti ilə yanaşı, eyni zamanda təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və idman qurumlarından məhrum olublar. Bu, insan hüquqlarının pozulmasının ən ifrat növünə aid edilə bilər. Belə ki insan inkişafı üçün vacib şərt təhsil alma və sağlamlığın təmin edilməsidir. Qaçqın və məcburi köçkünlər isə öz yurdlarında bu hüquqlarından məhrum ediləblər. Bununla yanaşı, onların mənəvi hüquqları da pozulub və onlar, hətta yaxın adamlarının məzarlarını belə ziyarət edə bilmirlər. Yaranmış vəziyyət qəbuləndir. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü bərpa olunmalı, işğal olunmuş ərazilərin qeyd-şərtsiz boşaldılması barədə BMT-nin 4 qətnaməsi yerinə yetirilməlidir. Beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən insan hüquqları üzrə ixtisaslaşmış qurumlar bu istiqamətdə öz fəaliyyətlərini gücləndirməlidir.

Azərbaycan Respublikasında qaçqın və məcburi köçkünlərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində bir çox vacib işlər görülmüş,

önəmli tədbir və layihələr həyata keçirilmişdir. Bu istiqamətdə dövlət tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət nəticəsində ölkənin didərgin düşmüş vətəndaşları üçün qəsəbələr salınır, evlər tikilir, yeni iş yerləri açılır. Lakin tamamilə aydındır ki, problemin köklü və tammiqyaslı həlli yalnız işğal olunmuş ərazilər azad ediləndən və didərginlər doğma yurdlarına qayıdıandan sonra mümkündür.

8.3. İnsan təhlükəsizliyi və insan hüquqları

İnsan inkişafı konsepsiyasının əsası hər bir şəxsin fərdi potensialının inkişaf etdirilməsi üçün və bu potensialı realizə etmək üçün şəraitin olmasıdır. Bu prosesin əsasını insan təhlükəsizliyi təşkil edir. İnsan inkişafı konsepsiyasının təşəbbüskarı olan BMT insan inkişafı üçün əngəl törədə bilən aşağıdakı təhlükələri insan inkişafı üçün risk törədə bilən amil kimi qiymətləndirir:

- **İqtisadi təhlükəsizlik.** İnsan inkişafı və bu prosesin davamlı olması üçün vacib şərtidir. Gəlirlərin müvafiq səviyyədə olması və zəruri tələblərin təmin edilməsi insan potensialının inkişafı üçün şəraitin olmasının vacib amilidir. Vəsaitin zəruri həcmdə olmaması insan inkişafına mənfi təsir göstərir və bu səbəbdən onların hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirilə bilər.
- **Ərzaq təhlükəsizliyi.** İnsan inkişafını təmin etmək üçün miqdarca kifayət və tərkibinə görə dolğun, sağlamlığı təmin edə bilən qidalanma imkanı. Sağlamlıq insan inkişafının vacib amilidir və bu səbəbdən miqdar və keyfiyyət baxımından qənaətbəxş olmayan qidalanma hər hansı bir şəxsiyyətin inkişaf imkanlarına mənfi təsir göstərən amil kimi qəbul edilə bilər.
- **Ekoloji təhlükəsizlik.** Sağlamlıq, uzunömürlülük üçün təhlükə yaratmayan, təbii müxtəlifliyin qorunması üçün şərait yaradan təbii ətraf mühit. Ətraf təbii mühitin tarazlığının pozulmasının sağlamlığa mənfi təsir göstərməsi məlumdur. Sağlamlığın kifayət dərəcədə qorunmaması eyni zamanda bilik və bacarıqların

qazanılmasını əngəlləyir. Bu səbəbdən tarazlığı pozulmuş və çirklənmiş ətraf təbii mühit insanın sağlam və yaradıcı ömür sürmək hüququna mənfi təsir göstərə bilər.

8.4. İnsan hüquqları insan inkişafı baxımından

Qeyd edildiyi kimi, insan inkişafı konsepsiyasının əsas mahiyyəti ondadır ki, hər bir şəxsin fərdi potensialının inkişafı üçün şərait yaradılsın. İnsan hüquqlarının tam şəkildə həyata keçirilməsi və bu hüquqların daim qorunması hər bir tərəqqi prosesinin əsasını təşkil edir. Davamlı və insan potensialına əsaslanan inkişafın başlıca prinsipini insanların həyatının yaxşılaşdırılması və hər bir fərdin seçim imkanlarının genişləndirilməsi təşkil edir. İnsanın hüquqlarını tam həcmdə təmin etmədən bu prinsiplərin tətbiqi mümkün deyil. İnsanın hüquq və azadlığına, onun şəxsi ləyaqətinə münasibət davamlı insan inkişafının əsasını təşkil etməklə, eyni zamanda hər bir cəmiyyət və sivilizasiyanın inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən bir göstəricidir.

Çox zaman insan hüquqları siyasi hüquqlar və azadlıqlarla eyniləşdirilir. Sözsüz ki, siyasi hüquqlar ən əsas insan hüquqlarından biridir. Siyasi hüquqların olmaması və yaxud məhdudlaşdırılması şəraitində digər sahələrdə də insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması ehtimalı artır. Lakin insan hüquqları tək siyasi hüquqlar demək deyil. Müasir dövrdə insan hüquqları daha geniş bir anlayışdır və aşağıdakı azadlıqları əhatə edir:

- Hər cür diskriminasiyadan, o cümlədən irqi, cinsi, milli və yaxud dini diskriminasiyalardan azadlıq;
- Qorxudan azadlıq: şəxsi təhlükəsizlik üçün qorxudan, səbəbsiz azadlıqdan məhrum edilməkdən, işgəncə və digər zorakılıqdan azadlıq;
- Fikir və söz azadlığı, qərar qəbul etmə prosesində iştirak və birliklər yaratmaq hüququ;

- Yoxsulluqdan azadlıq, layiqli həyat sürmək hüququ;
- İnsan potensialının inkişafı və onu həyata keçirmək üçün azadlıq;
- Ədalətsizlikdən və qanun pozuntusu ilə rastlaşmaqdan azadlıq;
- İstismar olunmadan layiqli çalışmaq hüququ.

Müasir dövrdə insan hüquqları anlayışının bu tərzdə genişlənməsi insanların öz azadlıqları uğrunda apardığı mübarizənin nəticəsidir. İnsan hüquqlarının tam şəkildə həyata keçirilməsi insan inkişafının vacib bir amilidir. Digər tərəfdən insan inkişafı insan hüquqlarının genişlənməsinə və daha dolğun həyata keçirilməsinə xidmət edir.

8.5. İnsan hüquqları tarixi rəkursda

Qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqları tarixən ümumbəşəri dəyər kimi qiymətləndirilmişdir. Müxtəlif dinlərə aid olan müqəddəs yazılar bunu təsdiq edir. Min illər bundan əvvəl yaradılmış dini kitablar, o cümlədən Quran, insanların bərabərliyi və insan ləyaqətinin qorunmasının, onun inkişafı imkanlarının genişləndirilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılmasının vacibliyindən bəhs etmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, BMT-nin insan hüquqlarına dair tarixi araşdırmasında və buna aid xüsusi hesabatında Azərbaycana aid məlumatlara da rast gəlinir. Məsələn, BMT-nin 2000-ci ildə dərc edilmiş və insan azadlıqlarına həsr olunmuş hesabatında görkəmli müttəfəkkirimiz Mirzə Fətəli Axundzadənin adı çəkilir və onun insan hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində fəaliyyəti xüsusi qeyd olunur. BMT-nin sənədində göstərilir ki, Mirzə Fətəli Axundzadə hələ XIX əsrin ortalarında insan hüquqlarının vacib bir hissəsi olan qadınların kişilərlə bərabər hüquqlu olması naminə fəaliyyət göstərmişdir.

Müasir dövrdə insan hüquqları ilə davamlı insan inkişafının bir-biri ilə çox sıx əlaqədə olması dərinədən dərk edilir. Təbii və sosial mühitin davamlı insan inkişafı naminə idarə edilməsi insan hüquq-

larının təmin edilməsinə xidmət edir. Davamlı inkişaf, təbii sərvətlərin qənaətli istifadəsi və ətraf mühitin qorunması, eyni zamanda gələcək nəsillərin hüquqlarının qorunması deməkdir.

8.6. BMT və insan hüquqları

Bəşər sivilizasiyasında XX əsr insan hüquqlarının təmin edilməsi və müdafiəsi istiqamətində böyük nailiyyətlərin əldə olunduğu bir dövrdür. Məhz bu dövrdə, xüsusən də İkinci Dünya müharibəsindən sonra fərdin hüquq və azadlıqlarına diqqət cəmiyyətdə sülhün başlıca şərti kimi qəbul edilmişdir. İnsan hüquq və azadlıqlarının mənə və məzmun etibarilə genişlənməsi, onların nəzəriyyə dairəsindən çıxaraq səmərəli müdafiə mexanizmləri vasitəsilə qorunması ildən-ildə təkmilləşir. Beynəlxalq aktlara uyğun olaraq, insan hüquqları universaldır və həmin hüquqlardan heç bir diskriminasiyaya yol vermədən bütün insanlar istifadə edə bilər. BMT və onun ixtisaslaşmış qurumları, regional, beynəlxalq təşkilatlar, beynəlxalq konqreslər, konfranslar və digər forumların qəbul etdiyi və insan hüquqlarının prinsiplərinin açıldığı sənədlər müxtəlif statusa malikdir. Bunlara bəyannamə, prinsip, rəhbər qaydalar, əsasnamələr, standartlar və tövsiyələri misal çəkmək olar. Bu sənədlərin əksəriyyəti məcburi qüvvəyə malik olmasa da, onların böyük əxlaqi siyasi təsiri vardır. Bu sənədlər dövlətlər üçün praktiki təlimat rolu oynayır. Bu sənədlərin dəyəri onların çoxlu sayda dövlətlər tərəfindən qəbul olunmasıdır.

İnsan hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən siyasət və praktiki tədbirlər BMT-nin fəaliyyətində xüsusi yer tutur. İnsan Hüquqlarına dair Ümumi Bəyannamənin BMT tərəfindən 1948-ci ildə qəbul edilməsi insan azadlıqları sahəsində atılan ən əhəmiyyətli addımlardan biri olmuşdur. İkinci Dünya müharibəsi gedişində insan hüquqlarının misilsiz miqyasda pozulması, mülki vətəndaşlara qarşı törədilmiş genosid və vəhşiliklər belə bir bəyannamənin qəbulunu zərurətə çevirdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra insanlığa qarşı

cinayətlərə yol vermiş hərbi cinayətkarların məhkum edilməsinə baxmayaraq, belə halların gələcəkdə baş verməməsi üçün dünya ictimaiyyəti və beynəlxalq təşkilatlar müvafiq tədbirlər görməli idi. Bəyannamənin dünya ölkələri tərəfindən dəstəklənməsi belə addımlardan idi.

Bəyannamənin qəbulundan sonra dünya ictimaiyyəti insan hüquqlarını ümumbəşəri dəyər kimi qəbul etməyə başladı. Bir çox ölkələrdə müvafiq siyasətin işlənilməsi və həyata keçirilməsi istiqamətində fəaliyyət güclənmişdir. Bu siyasətə insan hüquqlarının müdafiəsinə dair milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, göstərilən istiqamətdə ictimaiyyətin rolunun artırılması aid edilə bilər. İnsan hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində maarifləndirmənin də böyük önəmi var.

Qeyd edilməlidir ki, bəyannamə və daha sonralar qəbul edilmiş digər sənədlərə əsasən hər hansı bir ölkədə insan hüquqları ilə əlaqədar vəziyyət həmin ölkənin daxili işi kimi qəbul edilmir. Artıq bir çox illərdir ki, insan hüquqları sahəsində problemlər beynəlxalq əhəmiyyət daşımağa başlamışdır. İctimai hərəkət ilə yanaşı, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq yeni bir mərhələyə qədəm qoyub.

Bunu son illərə aid olan bir sıra misallarla səciyyələndirmək olar. Onlardan biri kimi keçmiş Yuqoslaviyada insan hüquqlarının ifrat şəkildə pozulması və bunun nəticəsi kimi baş vermiş hadisələr ilə əlaqədar beynəlxalq tribunalın yaradılmasını göstərmək olar. Bu tribunal Yuqoslaviyanın bir hissəsi olmuş Bosniya və Hersoqovində on minlərlə dinc əhəlinin, o cümlədən uşaq və yaşlıların, milli və dini mənsubiyyətinə görə qətlə yetirilməsi ilə əlaqədar cinayətləri araşdırır. Bu cinayətdə şübhəli bilinən Yuqoslaviyanın bir sıra yüksək rütbəli ölkə rəhbərləri və məmurları həbs edilmiş, beynəlxalq tribunal qarşısında durmuşlar. XX əsrin sonunda Avropanın mərkəzində kütləvi şəkildə baş vermiş bu cinayətlər bir daha göstərir ki, insan hüquqlarının qorunmasına hər zaman diqqət ayrılmalıdır və bu istiqamətdə fəaliyyət fasiləsiz həyata keçirilməlidir.

İnsan hüquqlarının ifrat şəkildə pozulması ilə əlaqədar digər belə bir tribunal Afrika qitəsində, Ruandada təşkil edilmişdir. Bu ölkədə beynəlxalq tribunal yalnız 1996-cı ildə bir milyona yaxın mülki vətəndaşın, o cümlədən uşaqların, yaşlıların, qadınların yalnız milli mənsubiyyətə görə qətlilə əlaqədar yaradılmışdı. Tribunalda sübuta yetirilmişdi ki, bir çox hallarda mülki vətəndaşların qətləri işgəncələrlə həyata keçirilmişdir. Cinayətkarlar Ruandada cəzalandırılısalar da, bunun nəticələri hamı üçün önəmli olmalıdır.

Bəlli olduğu kimi, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Xocalı şəhərində də erməni hərbi birləşmələri tərəfindən misli görünməmiş soyqırımı aktı gerçəkləşdirilmişdir. Xocalı faciəsi XX əsrin ən dəhşətli və ən qəddarcasına törədilmiş Xatın, Xirosima faciələri ilə eyni səviyyədə durur. Xankəndi şəhərindən 14 km şimal-şərqdə yerləşən Xocalıda 1992-ci ilin qanlı faciəsinə kimi 7 000 əhali yaşayırdı. Məlum hadisələr dövründə burada Ermənistandan, qonşu Xankəndindən erməni millətçiləri tərəfindən didərgin salınmış xeyli azərbaycanlı və 1989-cu ildə Fərqanədən qovulmuş məhsəti türkləri də məskunlaşmışdılar. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-sına keçən gecə erməni silahlı dəstələri Xankəndi şəhərində yerləşdirilmiş keçmiş SSRİ-nin 366-cı motoatıcı hərbi alayının köməyi ilə silahsız və köməksiz Xocalı şəhərinə hücum etmişlər. Bir gecənin içərisində qədim Xocalı yerlə yeksan edilmiş, şəhəri tərk etməyə məcbur olan əhali dağlara, meşələrə qaçmışdır. Cinayətkar erməni qoşunlarının vəhşiliyi nəticəsində Xocalı əhalisindən 613 nəfər öldürülmüş, 487 nəfər şikəst olmuş, 1275 nəfər dinc sakin – qocalar, uşaqlar, qadınlar əsir götürülərək ağlasığmaz erməni zülmünə, təhqir və həqarətlərinə məruz qalmışlar. 150 nəfərin taleyi hələ də məlum deyildir. Bu əsl soyqırımı idi. Xocalıda öldürülmüş 613 nəfərdən 106 nəfəri qadın, 63 nəfəri uşaq, 70 nəfəri qoca insandı. Xocalı faciəsində 8 ailə bütövlükdə məhv edilmiş, 24 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq isə valideynlərindən birini itirmişdir. Bu cinayətdə 56 nəfər xüsusi qəddarlıqla və amansızlıqla qətlə yetirilmişdir. Azərbaycan xalqı Xocalı faciəsini heç

vaxt unutmur və unutmayacaqdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1 mart 1994-cü ildə bu haqda xüsusi Fərman vermişdir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Qərarı ilə 26 fevral «Xocalı soyqırımı və milli matəm günü» elan olunmuş, bu barədə bütün beynəlxalq təşkilatlara məlumat verilmişdir.

Keçmiş Yuqoslaviya və Ruandada baş vermiş hadisələrlə əlaqədar yaradılmış tribunallar göstərdi ki, genosid, hərbi cinayətlər və insanlığa qarşı cinayət işlərinin baxılması üçün daim fəaliyyət göstərən müstəqil məhkəmənin yaradılmasına zərurət var. 1998-ci ilin iyulunda BMT-nin Baş Assambleyası beynəlxalq cinayətlərə görə məhkəmənin yaradılması barədə konvensiya qəbul etmişdi. Konvensiyanın qüvvəyə minməsi üçün bu sənədi ən azı 60 ölkə ratifikasiya etməli idi. Bu proses 2002-ci ilin aprel ayına qədər uzanmışdır. 1 iyul 2002-ci ildə sözügedən razılaşma qüvvəyə minmişdir. Hazırda isə Romada imzalanmış razılaşmaya əsasən yaradılmış İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi fəaliyyət göstərir. İnsan hüquqlarının ciddi pozulmaları ilə əlaqədar müxtəlif ölkələrin vətəndaşları bu məhkəməyə müraciət edirlər.

İnsan haqları üzrə Ümumi Bəyannamə insanların bərabər olmasını və eyni hüquqlara malik olmasını qeyd edir. Bu Bəyannaməyə görə hər bir insan, «tibbi və sosial xidmətlər daxil olmaqla, elə bir yaşayış səviyyəsinə malik olmalıdır ki, bu şərait onun və onun ailəsinin sağlamlığını təmin etsin». Beləliklə, davamlı insan inkişafının vacib amillərindən olan sağlamlıq insan hüquqlarının vacib elementi kimi çıxış edir. Bu prinsip bir sıra beynəlxalq konvensiyalarda və digər sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Sağlamlıq üçün şəraitin yaradılması insanın əsas hüquqlarına aiddir.

İnsan hüquqlarını təmin etmək üçün bir sıra digər konvensiyalar və hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir. Bu beynəlxalq sənədlərin bəziləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onlara irqi diskriminasiyanın bütün formalarını ləğv edən beynəlxalq konvensiya, vətəndaş və siyasi hüquqlara dair beynəlxalq pakt, uşaq hüquqları haqqında konven-

siya və bir sıra başqaları aiddir. Qeyd edilməlidir ki, irqçiliklə əlaqədar insan hüquqlarının pozulması, hətta XXI əsrin ikinci onilliyində də müşahidə olunur. Məsələn, 2013-cü ilin iyul ayında İtaliyanın qaradərili nazirinə qarşı irqçilik hərəkətinə yol verilmişdir. Bu bir daha göstərir ki, insan hüquqlarının pozulması müasir dövrdə və inkişaf etmiş ölkədə də baş verə bilər.

Azərbaycan Respublikası bir çox konvensiyaların və beynəlxalq razılaşmaların, o cümlədən vətəndaşların siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarına aid beynəlxalq paktların, qadınlara qarşı diskriminasiyanın hər hansı bir formasının ləğvinə aid və bir sıra digər beynəlxalq pakt və konvensiyaların iştirakçısıdır.

İnsan hüquqlarının təmin edilməsinin vacib bir şərti cəmiyyətin davamlı inkişaf etməsidir. Davamlı inkişafın əsas prinsiplərindən olan ətraf mühitin qorunması, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi, insan potensialının inkişaf etdirilməsi gələcək nəsillərin insan hüquqları kimi çıxış edir.

Gələcəksiz inkişaf ilə yanaşı, beynəlxalq təşkilatlar təsnifata görə inkişaf prosesində digər bir mənfi meyilin ehtimal olunduğunu da müəyyənləşdirmişdir. Bu, BMT-nin tərifinə görə, qeyri-bərabər inkişaf təhlükəsidir. İnkişafda qeyri-bərabərlik həm bir ölkənin daxilində, həm də daha böyük miqyasda, yəni dünya üzrə müşahidə oluna bilər. Belə fərqlər Qərblə Şərq, Cənubla Şimal, inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələr arasında müşahidə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqlarının təmin edilməsində sosial baxımdan məsuliyyətli fəaliyyət və həyat tərzini olduqca önəmlidir. Fərdi sektorda sosial məsuliyyətli korporativ siyasət nisbətən yeni bir anlayışdır və son illərdə formalaşmışdır. Bu siyasətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, fərdi sektorda iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan hər bir şirkət, müəssisə və yaxud birlik gələcək nəsillərin insan hüquqlarının əsasını təşkil edən davamlı inkişafı və insan potensialının formalaşmasını nəzərə almalıdır. Hazırda bu siyasət Azərbaycan Respublikasının əsas prioritetidir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin təşəb-

büsü ilə qəbul edilmiş «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» proqramı davamlı insan potensialına əsaslanan inkişafın yeni mərhələsidir.

8.7. Korporativ sosial məsuliyyətli siyasət və insan hüquqları

Davamlı inkişaf sahəsində irəli sürülən məqsədlərin yerinə yetirilməsi bu prosesin bütün iştirakçılarının səfərbərliyini və onların hüquqlarının təmin olunmasını tələb edir. Vətəndaş cəmiyyətinin əhəmiyyətli iştirakçılarından olan fərdi sektorun davamlı insan inkişafında rolu çox böyükdür. Bu kitabın 7-ci fəslində göstərildiyi kimi, Ətraf Mühitə Təsirlərin Qiymətləndirilməsi və Ətraf Mühitə və Sosial Sahəyə Təsirin Qiymətləndirilməsi üzrə sənədlərin tərtibi bütün iqtisadi sahədə fəaliyyət göstərən və ya bu fəaliyyəti planlaşdıran korporativ qurumlar, o cümlədən müxtəlif idarə və təşkilatların həyata keçirdiyi layihələr üçün zəruridir. Bu zərurət qanunlarla tənzim edilir. Lakin bununla yanaşı, fərdi sektorda fəaliyyət göstərən hər hansı bir şirkət və yaxud başqa bir təsərrüfat qurumu könüllü olaraq öz üzərinə bir sıra əlavə öhdəliklər də götürə bilər. Sözügedən öhdəliklər özəl bölmədə fəaliyyət göstərən qurumun siyasəti və yaxud korporativ siyasət adlandırılır. Bu siyasətin bir istiqaməti kimi son illərdə Korporativ Sosial Məsuliyyətli Fəaliyyət anlayışı formalaşmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, korporativ siyasətin sosial məsuliyyətli olması həm hüquqi, həm də etik baxımdan vacibdir. Düzgün müəyyən edilmiş korporativ siyasət və onun hədəfləri, eyni zamanda rəqabətdə üstünlük təmin edən önəmli iqtisadi amil kimi çıxış edir. Korporasiya və şirkətlərin sosial baxımdan məsuliyyətli fəaliyyəti idarəetmənin ən müasir istiqamətlərindəndir və davamlı inkişafı təmin edən amildir. Sözügedən fəaliyyətin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi insan potensialına arxalanır və davamlı inkişaf sahəsində təhsilin vacib elementidir.

Korporativ sosial məsuliyyət, ilk növbədə, hər bir fəaliyyətin etik formada aparılmasını nəzərdə tutur. Bu isə öz növbəsində təbii və sosial mühitə təsir edən və yaxud edə bilən fəaliyyətin sivil cəmiyyətdə qəbul olunmuş normalar əsasında həyata keçirilməsinə əsaslanır. Korporativ sosial məsuliyyətli fəaliyyət hər hansı bir təşkilat, şirkət, onların daxilində və xaricində insan hüquqlarının vacib tərkib hissəsi olan əlverişli təbii və sosial mühitin yaradılmasını və qorunmasını bir məqsəd kimi qarşıya qoyur və bu məqsədi gəlir götürməkdən daha üstün tutur. İqtisadiyyatın hər hansı bir sahəsi, təşkilat və hətta şirkət səviyyəsində tətbiq edilən müasir idarəetmə texnologiyaları sosial məsuliyyətli fəaliyyəti birinci, iqtisadi səmərəliliyi, gəlir əldə edilməsini isə ikinci yerə qoyur. Elə fəaliyyət ən optimal hesab edilir ki, hər iki istiqamətdə uğura nail olunsun: fəaliyyət həm sosial məsuliyyətli, həm də iqtisadi baxımdan gəlirli olsun. Bu səviyyədə idarəçiliyin təmin olunması yüksək bilik, bacarıq və hətta eyni istiqamətdə biliklərin fasiləsiz yenilənməsini tələb edir.

İqtisadi və sosial, fərdi və ictimai maraqlar arasında balansın təmin edilməsi korporativ sosial məsuliyyətli siyasətin planlaşdırılmasının və idarə olunmasının əsas prinsipidir. Bu prinsipin təmin edilməsi xeyli çətin olsa da, hər bir milli və yaxud transmilli korporasiyanın və yaxud şirkətin tanınması və şöhrətlənməsi, ictimaiyyət ilə əlaqələr qurulması üçün olduqca önəmlidir. Bu isə öz növbəsində sosial məsuliyyətli idarəetmə prinsiplərini tətbiq edən qurumların şöhrətini artırır, onlara azad rəqabətdə əlavə imtiyazlar yaradır. Göstərilən amillərin təsiri nəticəsində korporasiya və yaxud şirkət daha da güclənir, onun iqtisadi imkanları artır, onun sosial məsuliyyətli fəaliyyətinin daha da gücləndirilməsi üçün əlavə imkanlar yaradır.

Hər hansı bir toplumun fəaliyyətinə, onun inkişafına dair qərar qəbuletmə prosesində hər bir fərdin fəal iştirakı onun şəxsi haqqıdır və ümumi insan hüquqlarının vacib tərkib hissəsidir. Bu istiqamətdə uğurlu fəaliyyət vətəndaşların ictimai birliklərinin yaradılması yolu

ilə də həyata keçirilə bilər. Hazırkı dövrdə davamlı insan inkişafına dair ictimai birliklərin yaradılması və onların fəaliyyəti demokratiya və idarəetmədə iştirakın ən müasir istiqamətlərindən biridir. Qərarların qəbulu zamanı insan hüquqlarının təmin olunmasına, davamlı insan inkişafına yönəldilmiş korporativ sosial məsuliyyətli siyasətin həyata keçirilməsi bu proseslərin təşkilatlanması üçün xüsusi qurumların yaradılması və yaxud mövcud qurumların fəaliyyət istiqamətlərinin genişləndirilməsi zərurətini gündəmə gətirdi. Yaşayış yerlərində qeyri-hökumət təşkilatlarının yaradılması, onların insan inkişafı istiqamətindəki fəaliyyəti, eyni zamanda insan hüquqlarının təmin edilməsinə də xidmət edir.

Mövzunun tədrisi nəticəsində tələbə aşağıdakı bilik və bacarığa yiyələnəcəkdir:

1. Davamlı insan inkişafı və insan hüquqları arasında əlaqə
2. İnsan hüquqlarının təmin edilməsinin davamlı insan inkişafına təsiri
3. İnsan hüquqlarının iqtisadi müddəaları
4. İnsan Hüquqlarına dair Ümumi Bəyannamənin qəbul edilmə tarixi və əhəmiyyəti
5. Keçmiş Yuqoslaviya və Ruandada törədilmiş cinayətlərlə bağlı yaradılan Beynəlxalq tribunalların əhəmiyyəti
6. Azərbaycan Respublikasının insan hüquqlarına aid konvensiyalarda iştirakı
7. Davamlı inkişaf gələcək nəsillərin insan hüquqları kimi
8. İnsan hüquqlarının təmin edilməsində korporativ siyasət
9. «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» proqramının yerinə yetirilməsində davamlı insan inkişafı
10. Korporativ siyasət anlayışı və bu siyasətin mahiyyəti

Məşğələ mövzuları:

1. İnsan inkişafı və insan hüquqları arasında olan əlaqə
2. İnsan hüquqlarının iqtisadi, sosial və mədəni aspektləri
3. İnsan Hüquqlarına dair Ümumi Bəyannamənin qəbul edilməsinin əhəmiyyəti
4. Keçmiş Yuqoslaviya və Ruandada törədilmiş cinayətlərlə bağlı yaradılan Beynəlxalq tribunalın əhəmiyyəti
5. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi
6. Davamlı inkişaf gələcək nəsillərin insan hüquqları kimi
7. Korporativ sosial məsuliyyətli siyasət anlayışı

FƏSİL 9.

AZƏRBAYCANDA DAVAMLI İNSAN İNKİŞAFI

İnsan potensialının inkişafı ölkənin prioriteti kimi. BMT-nin Azərbaycan Respublikasında İnsan inkişafı haqqında hesabatları. İnsan inkişafı haqqında hesabatların əsas mövzuları və onların davamlı inkişafa təsiri. «Qara qızıl»ın «insan potensialına» çevrilməsi siyasəti. Kreativ millətin formalaşmasında insan potensialının rolu. İnsan potensialı və «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» inkişaf konsepsiyası.

9.1. İnsan potensialının inkişafı ölkənin prioriteti kimi

Öncəki fəsillərdə göstərildiyi kimi, müasir dövrdə strateji önəm daşıyan tükənməyən və daim təkmilləşən təbii sərvətlər arasında ən böyük əhəmiyyətə malik olanı və ən dəyərlisi insan potensialıdır. İnsan amili hər zaman inkişafın həlledici amili kimi çıxış edib və etməkdədir. Təqdim edilmiş təhlillər əsasında aydın olur ki, son zamanlar ölkələrin inkişafı, əhalinin həyat səviyyəsi və rifahı bilik və bacarıqlardan asılıdır. Bu da insan amilinin vacibliyini bir daha ön plana çıxarıb. Elə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin təhlili əsasında da eyni qənaətə gəlmək olar.

Bəllidir ki, idarəetmə və istehsal sahələrində qazanılmış nailiyyətlər, ölkənin nüfuzu və rəqabət qabiliyyəti istifadə edilən elmi yanaşmalardan və tətbiq olunan müasir texnologiyalardan asılıdır. Qeyd edildiyi kimi, bu bilik və texnologiyaların yaradıcısı, onları təkmilləşdirən və tətbiq edən işə insandır. Eyni səbəbdən dünyada insanı inkişafın mərkəzinə qoymaq, bu prosesi insana doğru yönləndirmək,

göstərilən istiqamətdə mövcud olan problemləri aşmaq və mənəvi dirçəlişə yol açmaq prioritetdir.

Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, vaxtilə Ümummilli lider Heydər Əliyev də insan potensialını bütün sahələrdə və hər zaman inkişafın aparıcı lokomotivi, mərkəzi və həlledici amili kimi müəyyənləşdirib. Onun təşəbbüsü ilə hələ keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq hər il minlərlə azərbaycanlı gəncin keçmiş Sovet İttifaqının aparıcı ali məktəblərinə göndərilməsi bunun bariz təsdiqidir. O zaman həmin gənclərin ixtisas seçiminə də xüsusi diqqət yetirilirdi. Azərbaycandan olan gənclər müxtəlif, o cümlədən ən müasir istiqamətli və ən nüfuzlu ali məktəblərə göndərilirdi. Xaricdə oxumağa göndərilmiş tələbələr hər zaman diqqət mərkəzində olurdular. Ulu öndər Heydər Əliyev öz səfərləri zamanı onlarla mütəmadi görüşlər keçirirdi və onların qayğıları ilə maraqlanıb, müvafiq tədbirlər həyata keçirirdi. Bu uzaqgörən siyasətin nəticələri göz qarşısındadır.

Müasir dövrdə bu siyasət uğurla davam və inkişaf etdirilir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində ölkədə təhsilin səviyyəsinin yüksəlməsi ilə yanaşı, gənclərimizin xaricdə təhsil imkanları daha da genişlənmişdir. Bu ilk növbədə seçim imkanlarının genişlənməsi ilə əlaqədardır. Sovet İttifaqı dövründən fərqli olaraq, hazırda gənclərimiz ölkə, ali məktəb, ixtisas seçimində daha geniş imkanlara malikdirlər və bundan bəhrələnilər.

9.2. BMT-nin Azərbaycan Respublikasında İnsan inkişafı haqqında hesabatları

Bir daha qeyd edilməlidir ki, müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikasında müasir anlamda insan inkişafı ilə bağlı vəziyyətin fasiləsiz monitorinqinin aparılması, təhlil və qiymətləndirmələr əsasında insan inkişafı prosesinin idarə edilməsi ilk dəfə Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilmişdir. Onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikasında BMT-nin İnkişaf Proqramı ilə

birlikdə İnsan inkişafı haqqında ilk hesabatlar hazırlanmışdır. Bu layihə əsasında insan potensialının inkişafının ölkədəki vəziyyətinin təhlilinə 1994-cü ildən başlanmışdır. Bu layihənin həyata keçirilməsi hazırkı kitabın müəllifinə tapşırılmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu layihə həm qlobal miqyasda, həm də milli səviyyədə yeni idi. İnsan inkişafı konsepsiyası nəzəri cəhətdən işlənirdi və onun praktiki tətbiqi üçün yeni anlayışlar və yeni terminlər formalaşırdı. Yeni terminologiya ilk dəfə ingilis dilində yaranısa da, aydın idi ki, onun digər dillərdə qarşılıqları yaradılmalıydı. Bu isə elə bir şəraitdə mümkün idi ki, ölkə əhalisi və ilk növbədə, qərar qəbul edənlər və mütəxəssislər insan inkişafı konsepsiyasının fəlsəfəsi və mahiyyəti barəsində məlumatlı olsunlar. Ümumiyyətlə, bütün əhalinin bu sahədə məlumatlandırılması da layihənin uğurlu tətbiqinin vacib bir amili kimi qəbul edilirdi. Davamlı insan inkişafına dair terminologiyanın müzakirəsində və təkliflərin hazırlanmasında müxtəlif ekspertlər iştirak edirdilər. Onlar Milli Elmlər Akademiyasını, ali və orta məktəbləri, jurnalist və digər yazarlar qurumlarını, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini təmsil edirdilər. Eyni zamanda QHT təmsilçilərinin, bu sahəni bilən müstəqil ekspertlərin fikirləri də öyrənilirdi və nəzərə alınırdı. Hazırda davamlı insan inkişafına dair istifadə olunan terminologiyanın əsası məhz o zaman qoyulmuşdur.

İnsan inkişafına dair ölkədə ilk hesabatın hazırlanmasının təşkili məqsədilə birinci mərhələ kimi qərar qəbul edənlər və mütəxəssislər üçün xüsusi təlimat, seminar və treninqlərin keçirilməsi zərurəti yaranmışdı. Təlimlər və göstərilən istiqamətlərdə digər fəaliyyətin həyata keçirilməsi BMT tərəfindən təşkil edilmişdi. Təlim və seminarların gedişində bu yeni sahədə mövcud bilgilər, hesabatların hazırlanma texnologiyaları və digər önəmli məsələlərin izahı dünyada tanınmış mütəxəssislər və milli ekspertlər tərəfindən həyata keçirilirdi. İnsan inkişafının qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilən əmsallar haqqında məlumatlar, onların yerinə yetirilməsi texnologiyaları da təlimlərin bir istiqaməti idi. Paralel olaraq əhalinin davamlı inki-

şafı və onun uğurlarını təmin edən insan potensialının gücləndirilməsi sahəsində bilik və bacarıqların artırılması məqsədilə geniş təbliğat işlərinə başlanılmışdır. Vətəndaş cəmiyyətinin bu prosesdə böyük əhəmiyyət daşdığını nəzərə alaraq, qeyri-hökumət təşkilatları (QHT-lər) da bu prosesin fəal iştirakçılarna çevrilmişdilər. İnsan inkişafında gender bərabərliyinə xüsusi diqqət əlaməti kimi QHT-lər arasında bu prosesə, ilk növbədə, qadın təşkilatları və eyni zamanda gənclər və ətraf mühitlə bağlı qurumların təmsilçiləri cəlb edilmişdi. Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında 1994-cü ildən insan inkişafı ilə bağlı bilik və bacarıqların formalaşması prosesi artıq start götürmüşdü.

Azərbaycan Respublikasının BMT ilə birgə hazırladığı bu hesabatın ilk olması onun mövzusunun müəyyənləşdirmişdi. Birinci hesabat, ilk növbədə, yeni inkişaf konsepsiyasının mahiyyətinin izah və təhlilinə həsr edilmişdi. Belə yanaşmanın nəticəsi kimi ölkənin üzleşdiyi konseptual və strateji məsələlər hesabatda təhlil və şərh edilirdi. İqtisadi və sosial sahələrdə qarşıda duran məsələlərlə yanaşı, hesabatda Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal edilməsi, ölkədə bir milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkünlərin olması, onların vəziyyəti haqqında məlumatlar dərc edilib beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mövzu Azərbaycan Respublikasının insan inkişafına həsr edilmiş hesabatlarında hər zaman xüsusi yer tutmuşdur.

BMT-nin Azərbaycanda insan inkişafına aid ilk milli hesabatı 1995-ci ildə dərc edilmişdir. Onun ölkə ictimaiyyəti və beynəlxalq təşkilatlara təqdimatı Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən şəxsən həyata keçirilmişdir.

Bir daha qeyd edilməlidir ki, insan potensialının formalaşdırılmasının təşkili və idarə edilməsi sahəsində müstəsna bilik, bacarıq və təcürbəyə malik olan, bu sahədə hələ Sovet İttifaqı dövründə olduqca önəmli işlər görən Ümummilli lider Heydər Əliyev yenicə müstəqillik qazanmış ölkədə gerçəkləşdirilən bu beynəlxalq əhəmiyyətli layihəyə xüsusi diqqət ayırırdı. Bunun nəticəsində BMT-nin Azərbaycanda

İnsan İnkişafına dair 1996-cı il hesabatı dünyada ən uğurlu, inkişaf prosesinin nəzəriyyəsi və praktikasına yenilik gətirən hesabatlar sırasına daxil edilmişdir. Bu səbəbdən Hesabatın təqdimat mərasiminə Ulu öndər Heydər Əliyevlə yanaşı, BMT Baş katibinin müavini, BMT-nin İnkişaf Proqramının rəhbəri, dünyada tanınmış siyasi xadim və alim cənab Qustaf Spet də qatılmışdı. O zamandan Azərbaycanda insan potensialının zənginləşdirilməsi ölkə inkişafının əsas prioritetinə çevrilib. Elə bu səbəbdən də ölkədə insan potensialı inkişafının göstəricisi olan insan inkişafı indeksi ilbəil artmaqdadır. Artıq BMT tərəfindən qəbul olunmuş təsnifata əsasən Azərbaycan Respublikası 2010-cu ildən insan inkişafı sahəsində yüksək nəticələr əldə etmiş ölkələr qrupuna daxil edilib. Həmin zamana qədər ölkə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən insan inkişafı sahəsində orta göstəricilərə nail olmuş ölkələr qrupuna aid edilirdi.

Davamlı insan inkişafı sahəsində əldə edilmiş yüksək nəticələr ölkədə həyata keçirilən müasir təhsil strategiyasının uğurudur. Artıq qeyd edilmişdir ki, ölkənin təhsil strategiyasına görə, Azərbaycan Respublikasında davamlı insan inkişafı fənninin orta ümumtəhsil məktəblərinin proqramlarına daxil edilməsi prosesinə 2001-ci ildə start verilib. 2003-cü ildən ölkənin Təhsil Nazirliyinin 175 və 688 nömrəli əmrləri əsasında orta məktəblər üçün davamlı insan inkişafına dair dünyada ilk tədris proqramı və dərs vəsaiti dərc edilib. Bu sahədə Azərbaycanın birinciliyi barədə məlumat BMT-nin Baş Qərargahı (Nyu-York) tərəfindən 19 dekabr 2005-ci ildə dünyaya yayılıb. Qlobal miqyasda isə bu prosesə 4 il sonra – 2005-ci il martın 1-də BMT Baş katibi Kofi Annan və UNESCO-nun Baş direktoru Koşiuro Matsuura arasında imzalanan sənədlə təkan verilib.

9.3. İnsan inkişafı haqqında hesabatların əsas mövzuları və onların inkişafa təsiri

Azərbaycanda İnsan İnkişafı haqqında hesabatlar müxtəlif illərdə fərqli sahələrin təhlilinə, onların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və

inkişaf potensialının müəyyənləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Məsələn, 1996-cı il BMT tərəfindən dünyada yaşayış yerləri ili elan edilmişdi. Bu səbəbdən müxtəlif ölkələrdə hazırlanmış milli hesabatlar yaşayış yerlərinə və onların insan potensialının inkişafına təsirinə həsr olunmuşdu. Azərbaycan Respublikasının hesabatında, ilk növbədə, qaçqın və məcburi köçkünlərin düşdüyü vəziyyət təhlil edilirdi və BMT-nin bu istiqamətdə qərarlarının qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməsi tövsiyə olunurdu. Bununla yanaşı, yaşayış məskənlərinin inkişafının insan potensialından asılılığı diqqətə çatdırılırdı. Hesabatdan sonra BMT-nin terminologiyasına bir neçə yeni termin daxil edildi. Onlardan biri «texnoloji geriləmə ilə inkişaf» idi. Bu, gələcəksiz inkişafın bir istiqamətidir və onun mahiyyəti əvvəlki bölmələrdə izah olunmuşdur. Digər termin isə «gen axını» idi. Bu terminin bəzi hallarda «beyin axını» termininin yerinə işlənilməsi təklif edilmişdi.

2002-ci ilin hesabatı yoxsulluğa həsr edilmişdi. Ölkə ərazisinin 20%-nin işğal altında olduğunu, bir milyona yaxın vətəndaşın qaçqın və məcburi köçkün statusu daşdığını əks etdirən bu hesabatda eyni zamanda ölkədə yoxsulluq ilə mübarizə sahəsində həyata keçirilən siyasət barədə geniş materiallar təqdim edilmişdi. Sözügedən siyasətin uğurları artıq göz qabağındadır. Yoxsulluq 2001-ci ildə 49,6%-dən 2012-ci ildə 6%-ə enib. Xüsusi ilə vurğulanmalıdır ki, bu göstərici yoxsulluq həddi ayda 24 manatdan 117 manata qalxdığı şəraitdə qeydə alınmışdır. Eyni zamanda *Enqelin qanuna* uyğun olaraq, fərd, ailə, ümumiyyətlə, ev təsərrüfatlarının ümumi xərclərində qida məhsulları üçün ayrılan vəsaitin payının kəskin azalması ölkədə əhalinin maddi durumunun durmadan artmasından xəbər verir. Məlum olduğu kimi, ümumi xərclər arasında qida məhsulları üçün sərfiyyətin payının yüksək olması yoxsulluq və maddi məhrumiyyətlərdən xəbər verir. Bu nailiyyətlərin qazanılmasında ölkədə insan potensialının inkişafına ayrılan diqqət xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Məlum olduğu kimi, yoxsulluqla mübarizə beynəlxalq səviyyədə əsas məqsədlərdəndir. Təsadüfi deyil ki, XX əsrin başlanğıcında

qəbul edilmiş Minilliyin İnkişaf Məqsədlərində, indi isə 2015-ci ildən sonrakı dövr üçün gündəlikdə qalan məsələlər arasında yoxsulluqla mübarizə ən aktual problem kimi qalmaqdadır. Azərbaycan Respublikasında bu istiqamətdə qazanılmış nailiyyətlər bu sahədə aparılan siyasətin nə dərəcədə uğurlu olmasından xəbər verir. BMT-nin hesabatlarında təqdim olunmuş və ölkə tərəfindən ardıcılıqla həyata keçirilən siyasəti beynəlxalq səviyyədə örnək ola bilər.

Digər bir misal informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı və tətbiqi ilə əlaqədardır. Azərbaycan Respublikasının BMT ilə birgə hazırladığı 2003-cü ilə aid İnsan İnkişafı haqqında hesabat İKT-yə, bu istiqamətin ölkənin inkişafına təsirinə həsr edilmişdir. Ölkə rəhbərliyinin bu sahədə həyata keçirdiyi ardıcıl siyasət göstərilən istiqamətin böyük əhəmiyyət daşıdığını bir daha sübut etdi. Buna misal kimi ölkə Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2013-cü ilin İKT ili elan edilməsi, Azərbaycanın ilk milli peykinin orbitə çıxarılması, məktəblərin sürətli kompyuterləşdirilməsi və s. göstərmək olar. Dövlət tərəfindən qəbul olunmuş qərara görə, 2013-cü ildə Azərbaycanda bütün məktəblər kompyuterləşdiriləcək və İnternetə qoşulacaq.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının həyata keçirdiyi strateji siyasət bir də onunla əlaqədardır ki, dövlətin inkişaf proqramları milli proqramlara çevrilir və onların icrasında həm dövlət qurumları, həm də vətəndaş cəmiyyəti və fərdi sektor iştirak edir. İdarəetməyə belə müasir yanaşma hər hansı bir layihənin uğurunu təmin edir.

Bu istiqamətdə Heydər Əliyev Fondu, onun prezidenti, UNESCO və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban Əliyevanın fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, görmə qabiliyyətinə görə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan tələbə və gənclər üçün İKT-dən istifadə imkanlarının yaradılması təşəbbüsü də xüsusi diqqətə layiqdir. Ümumiyyətlə, qeyd edilməlidir ki, Heydər Əliyev Fondu Azərbaycanın dünya miqyasında tanınması sahəsində misilsiz başlanğıclara və önəmli layihələrə imza atmışdır.

9.4. Azərbaycan Respublikasında «qara qızıl»ın «insan potensialına» çevrilməsi siyasəti

Son illər respublikamızda həyat sürətlə dəyişir, insanların rifahı yaxşılaşır, yeni-yeni iqtisadi və sosial layihələr həyata keçirilir, paytaxtda, bölgələrdə genişmiqyaslı tikinti-abadlıq işləri aparılır. Yeni yaranan sənaye, aqrar və xidmət müəssisələri, tikilən göydələnlər, nəhəng körpülər, rahat yollar müstəqil Azərbaycanın getdikcə artan iqtisadi qüdrətindən xəbər verir. Bütün ölkə boyu elm, təhsil, sağlamlıq, o cümlədən idman müəssisələrinin yaradılması, onların fəaliyyətinin yeni səviyyədə təşkili iqtisadi imkanların ölkənin uzunmüddətli inkişafına hədəflənməsini, dövlət siyasətinin innovativ əsasda qurulmasını və sosialyönümlü olmasını göstərir. Bu gün Azərbaycan Respublikası müasir dünyada qəbul edilmiş dövlət idarəetmə sistemlərinə uyğun milli dövlət quruculuğu istiqamətində islahatlarını uğurla davam etdirir. Azərbaycanın XXI əsrdə innovativ modernləşmə mərhələsinə keçidini, cəmiyyətin zamanın ruhuna uyğun olan yeni duruma transformasiyasını daha da sürətləndirəcək istiqamətlər və prioritetlər müəyyənləşdirilir.

Heç şübhəsiz, bu nailiyyətlərin altında müstəqil dövlətimizin memarı, Ulu öndər Heydər Əliyevin imzası durur. İstənilən dövlətin müstəqilliyinin ən mühüm zəmini onun dövlət başçılarının təfəkkürü, düşüncə tərzinin müstəqilliyidir. Eyni zamanda hər bir xalqın milli azadlığa və dövlət müstəqilliyinə qovuşması üçün bir neçə mühüm şərt, o cümlədən tarixi şans, milli iradə və liderə malik olması vacibdir. Bu baxımdan müstəqil Azərbaycanın ideya müəllifinin, liderinin dünya siyasi fikir tarixində öz dəsti-xətti ilə seçilən Ümummilli lider Heydər Əliyev olması və onun zamanında, tələb olunan şəraitdə siyasi arenada parlaması konkret Azərbaycan gerçəkliyindən çıxış edən milli müstəqillik konsepsiyasının həmişəyaşarlığı və həyatiliyinin qarantı olub. Bunun nəticəsidir ki, hal-hazırda dünya XXI yüzillikdə tarixi inkişafın obyektiv yekunu – müasir «Azərbaycan möcüzəsi»nin təntənəsinə seyrçilik edir.

Azərbaycanın bugünkü uğurları və tərəqqi perspektivləri bu fikirləri bir daha təsdiqləyir. Hazırda ulu öndərimizin müdrik siyasi kursu onun ən layiqli siyasi varisi, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla, yaradıcılıqla davam etdirilir. Böyük sürətlə yeniləşən Bakı şəhəri və regionlarımız, xüsusi templə dəyişən və inkişaf edən Azərbaycan iqtisadiyyatı, həyata keçirilən möhtəşəm regional və qlobal əhəmiyyətli layihələr – Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft boru kəməri, Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri, Bakı–Tbilisi–Qars dəmiryolu və digər uğurları məhz Heydər Əliyev siyasi kursunun davam etdirilməsinin real bəhrələri, sanballı töhfələridir. Bu gün Azərbaycan iqtisadi artım templərinə görə dünyada analoqu olmayan özünəməxsus bir inkişaf modeli ortaya qoyub.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu uğurları təmin edən ölkə Prezidenti İlham Əliyevin «qara qızıl»ın «insan potensialına» çevrilməsinə hesablanmış innovativ idarəetmə üsuludur. Məlum olduğu kimi, insan inkişafını təmin edən və müvafiq göstəricilərə görə qiymətləndirən üç əsas amil mövcuddur. Bunlar ikisi sağlamlıq və təhsildir. Hesab edilir ki, sağlam və müvafiq bilik və bacarığa malik olan hər bir şəxs bu fərdi potensialını səfərbər edib, üçüncü amili – yüksək gəlir əldə etmək imkanını qazanmış olur. Ölkədə bu siyasət uğurlu həyata keçirilir. Bunu müstəqil ekspertlər tərəfindən xaricdə dərc edilmiş hesabatlar və beynəlxalq inkişaf təşkilatlarının, o cümlədən BMT, Dünya Bankının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun və digər təşkilatların öz rəsmi saytlarında yerləşdirilmiş məlumatları təsdiq edir. Bu məlumatların bir qismi öndəki fəsillərdə təqdim edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının son illərdə davamlı inkişaf sahəsində qazandığı uğurların əsasında müasir və innovativ idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi durur. Davamlı inkişaf naminə dövlət qurumlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının və fərdi sektorun vahid milli proqramlar və layihələr çərçivəsində birgə fəaliyyət göstərməsi əldə edilmiş və gələcək uğurların təminatçısıdır. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə qəbul edilmiş «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» proqramı davamlı inkişafın təmin edilməsində yeni mərhələdir.

9.5. Kreativ millətin formalaşdırılmasında insan potensialının rolu

Davamlı inkişafın əsasında insan faktoru durur və bu amil hər zaman innovasiyaları təmin edən əsas və əvəzsiz amildir. Dünyada tanınmış alim və siyasi xadim akademik Ramiz Mehdiyevin konsepsiyasına görə, hər hansı bir sosial-iqtisadi modelin yaradılmasından asılı olmayaraq, insan potensialının istifadəsi ilə bağlı planlaşdırma olduqca mühümdür. Ümumiyyətlə, akademik Ramiz Mehdiyevin «XXI əsrdə Azərbaycan ideyası kreativ insanlar milləti kontekstində» fundamental əsərində Azərbaycanda dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun müasir mərhələdə çox aktual məsələləri şərh olunub. Əsərdə Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu strategiyanın, Prezident İlham Əliyevin bugünkü və gələcək siyasi kursunun ciddi elmi təhlili aparılıb. Ən əsası isə bu əsərdə Azərbaycanın XXI əsrdə innovativ modernləşmə mərhələsinə keçidini, cəmiyyətin zamanın ruhuna uyğun olan yeni duruma transformasiyasını daha da sürətləndirəcək istiqamətlər və prioritetlər müəyyənləşdirilib.

Akademik Ramiz Mehdiyevin fikrincə, gələcəyin fəth edilməsi 2003-cü ildən sonra Azərbaycanın həyata keçirməyə başladığı modernləşmənin əsas vəzifəsidir: «Bu vəzifənin reallaşdırılması üçün problemlərin kompleks həll edilməsi tələb olunur. Əsas problem müasir dövlət, müasir iqtisadiyyat və müasir cəmiyyət yaratmağa qabil olan kreativ insanlardan ibarət vətəndaş milləti formalaşdırmaqdır. XXI əsrdə Azərbaycan ideyasının mahiyyəti, əsas məzmunu da bundan ibarətdir».

Azərbaycanda dövlət və cəmiyyətin inkişafına istiqamətlənmiş işləri yüksək qiymətləndirən müəllif bu ərəfədə əsas iqtisadi resursun bilik olduğuna diqqət çəkib: «Hər halda başlıca hərəkətverici qüvvə kreativlikdir. Yəni, bilik bazasında yeni praktik formaların yaradılmasıdır. Beləliklə, bilik və informasiya kreativliyin həm silahı, həm də işçi materialıdır». Onun fikrincə, Azərbaycan dövləti qarşısında

duran ən vacib həll edilməli məsələ ölkənin modernləşməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün zəruri insan kapitalı yaratmaqdan ibarətdir.

Əslində, «İnsan potensialı» prinsipinin bütün dünyada geniş tətbiq olunduğu bir dövrdə bütün sahələrdə, xüsusilə də dövlət idarəçiliyində güclü milli kadr ehtiyatlarının olmasının zəruriliyi və bu sahədə peşəkar insan ehtiyatının hər bir ölkənin sərvəti hesab edilməsi faktıdır. Bu baxımdan düzgün aparılan kadr siyasəti həm də bir növ ölkənin strateji ehtiyatlarının idarə edilməsi deməkdir. Təsadüfi deyil ki, idarəetmədə zəngin biliyi və təcrübəsi olan Ümum-millî lider Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu sahəsindəki islahatlarının vacib bir istiqamətini də müstəqil dövlətin qarşıya qoyduğu vəzifələri həyata keçirə biləcək kadrların hazırlanması təşkil edirdi. Onun hakimiyyətinin həm birinci, həm də ikinci mərhələsində bu sahəyə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Ulu öndərin dövlətçilik ənənələri və dövlət qulluqçusu üçün olduqca zəruri olan keyfiyyətləri onun layiqli davamçısı möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyev tərəfindən bu gün yaşadılır və böyük ardıcılıqla davam etdirilir. Azərbaycan dövlətinin həyatında keyfiyyətə yeni mərhələyə yol açan cənab Prezident «qara qızılı insan kapitalına çevirək» deməklə, əslində, insan resursunu bütün sahələrdə inkişafın aparıcı lokomotivi kimi müəyyənləşdirib. Bu, Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin çıxışlarında daim önə çəkdiyi məqamdır. Eyni zamanda dövlət başçısı insan kapitalına investisiyaların iqtisadiyyatın davamlı inkişaf dinamikasının təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynadığını dəfələrlə vurğulayıb. Prezident Administrasiyasının rəhbəri akademik R.Mehdiyev də ölkə başçısının cızdığı konturları dəyərləndirərkən Azərbaycanın gələcək inkişaf prioritetinin, ilk növbədə, milli kadr potensialının modernləşdirilməsi, insan potensialının inkişaf etdirilməsi olduğunu təsdiqləyir. «Hər bir dövlətin əsas nailiyyəti insan kapitalıdır. Məhz buna görə modernləşmə milli kadrlara, milli kreativ zümrəyə arxalanmalıdır».

Bu gün Azərbaycan Respublikası da müasir dünyada qəbul edilmiş dövlət idarəetmə sistemlərinə uyğun milli dövlət quruculuğu istiqamətində islahatlarını davam etdirir. «XXI əsrdə Azərbaycan ideyası kreativ insanlar milləti kontekstində» adlı elmi araşdırmasında qeyd edildiyi kimi, sağlam düşüncəli hər bir şəxsiyyətin həyatda öz məqsədləri olur, o öz strategiyasına can atır. Bu sözlər bütövlükdə millətə də aiddir. Bunun üçün öyrənmək, təhsil səviyyəsini artırmaq, düşünmək, fikirləşmək, əmək vərdişlərini təkmilləşdirmək, sosial məsuliyyəti və nəticə etibarilə şəxsiyyətin və bütövlükdə ölkənin rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək lazımdır. «Postsənaye dövründə innovativ modernləşmə məsələlərinin həllinə keçid şəraitində kreativ zümrə sosial subyektə çevrilir. Burada kreativ zümrə innovasiyanın əsas lokomotivi, insan kapitalının təkrar istehsalının subyektı, mədəni və informasiya resurslarının sahibi rolunu oynayır. İnnovativ inkişafın gələcəyi məhz bu zümrə ilə bağlıdır» deyən akademikin fikrincə, millətin tərkibində kreativ və ağıllı insanların, yaradıcı enerjiyə malik olan intellektualların sayının artması ona Azərbaycanda müasir cəmiyyət qurulmasına gətirib çıxaracaq başlıca qüvvə verə bilər. Çünki intellekt və yüksək təhsil, presizion informasiyalaşdırmaya və əmək mədəniyyətinə əsaslanan texnologiyaların inkişafı bizim qabaqcıl ölkələr sırasında yer almağımıza yol açan yeganə şansıdır. Qeyd olunanlar həm də cənab prezident İlham Əliyevin tapşırığı ilə akademik Ramiz Mehdiyevin rəhbərliyi altında hazırlanan «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» inkişaf konsepsiyasında da əksini tapıb. Gələcək üçün milli inkişaf vəzifələrini müəyyənləşdirən konsepsiyada inkişaf proseslərinin avanqardı olacaq və ilk növbədə, kreativ düşünmək bacarığı, yaradıcılıq enerjisinə malik insan potensialının formalaşdırılması strateji hədəf kimi qarşıya qoyulub.

Mövzunun tədrisi nəticəsində tələbə aşağıdakı bilik və bacarığa yiyələnməlidir:

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətində insan potensialının inkişafının prioritet olması
2. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabatların hazırlanmasının zəruriyyəti
3. Azərbaycan Respublikasının ilk İnsan İnkişafına dair BMT-nin hesabatları
4. Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabatlarının əsas mövzuları və onların davamlı inkişafa təsiri
5. Milli davamlı inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsində hökumət, vətəndaş cəmiyyəti və fərdi sektorun fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi innovativ idarəetmə texnologiyası kimi
6. «Qara qızıl»ın insan potensialına çevrilməsi siyasəti
7. Kreativ millətin formalaşmasında insan potensialının rolu

Məşğələ mövzuları:

1. Azərbaycan Respublikasının insan potensialının inkişafı sahəsində həyata keçirilən siyasət
2. Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabatların hazırlanmasının tarixi və əhəmiyyəti
3. İnsan İnkişafına dair hesabatların hazırlanmasında BMT ilə əlaqələr
4. Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabatlarının əsas mövzuları və onların davamlı inkişafa təsiri
5. «Qara qızıl»ın insan potensialına çevrilməsi siyasəti və onun nəticələri
6. Kreativ millətin formalaşması konsepsiyasının həyata keçirilməsində insan potensialının rolu

TERMINLƏR LÜĞƏTİ:

Ali məktəblərdə təbiət elmlərini, riyaziyyatı, texniki elmləri və mühəndisliyi öyrənən tələbələr (*Science, math and engineering, tertiary students in*) – ali məktəblərdə təbii, texniki, riyaziyyat, inşaat, memarlıq, yaşayış məntəqələrinin planlaşdırılması və idarə edilməsi, nəqliyyat və rabitə, sənayenin planlaşdırılması və idarə edilməsi, mühəndislik, kənd təsərrüfatının idarə edilməsi, aqronomluq, zootexnika, baytarlıq, meşəçilik, balıqçılıq sahələrində təhsil alan tələbələrin bütün ali məktəb tələbələri arasında payı. Texnoloji nəaliyyət əmsalının hesablanmasında istifadə edilir. Əmək bazarının tələblərinə gələcəkdə cavab verməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Aşağı çəkiddə anadan olmuşlar (*Birth – weight infants with low*) – anadan olduqda çəkisi 2500 qramdan aşağı olan uşaqlar. Ümumi doğulmuş uşaqlar arasında onların faizi qeyd edilir. Bu göstərici orta statistik göstəricilərdən kəskin fərqlənən zaman nəzərə alınır. Yoxsulluğun qiymətləndirilməsi zamanı istifadə olunan göstəricidir.

Alıcılıq Qabiliyyəti Pariteti (AQP) (*Purchasing power parity, PPP*) – müxtəlif ölkələrdə eyni mal və xidmətlərin qiymətlərində olan fərqi əks etdirir və müvafiq əmsalla göstərilir. AQP əmsalı Dünya Bankı tərəfindən qəbul edilmiş 300-dən çox mal və xidmətlərin müxtəlif ölkələrdə qiymətlərinin müqayisəsi əsasında hesablanır. Məsələn, bəzi Asiya və Afrika ölkələrində 1 ABŞ dollarına başa gələn mal və xidmət ABŞ-da 15 dollara, Qərbi Avropada isə 20 ABŞ dollarına başa gəlir. Ölkələrdə adambaşına düşən gəlir beynəlxalq sənədlərdə, bir qayda olaraq, AQP nəzərə alınmaqla verilir. Beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında adambaşılı gəlirlər, əsasən, ABŞ dolları və AQP ilə verilir. Belə standartlaşmış yanaşma beynəlxalq müqayisələri həyata keçirmək və ölkədə əhalinin real iqtisadi vəziyyəti haqqında məlumat almaq imkanı üçün əhəmiyyətlidir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı, BMTİP (*United Nations Development Program, UNDP*) – BMT-nin dəyişiklikləri dəstəkləyən və insanların daha yaxşı həyat tərzini qurmalarına yardım etmək məqsədilə ölkələr üçün müvafiq bilik, təcrübə və vəsaitlərdən istifadə imkanını yaradan qlobal inkişaf şəbəkəsidir.

Beş yaşına qədər aşağı çəkili uşaqların faizi (*Underweight children under age five*) – orta və kəskin formada natamam çəkili beş yaşına qədər uşaqların faizi. Qeyri-qənaətbəxş qidalanmanın əlamətidir. İnkişafda olan ölkələrdə yoxsulluğun qiymətləndirilməsi zamanı istifadə olunur.

Beş yaşına qədər boyda geriyə qalan uşaqların faizi (*Underheight children under age five*) – çəkiddə gerilmə olduğu kimi orta və kəskin formada natamam boylu beş yaşına qədər uşaqların faizi. Yenə də qeyri-qənaətbəxş qidalanmanın əlamətidir. İnkişafda olan ölkələrdə yoxsulluğun qiymətləndirilməsi zamanı istifadə olunan göstəricidir.

Biomüxtəliflik (*Biodiversity*) – müxtəlif mühitlərdə (su, hava, torpaq, yer səthi və s.) yaşayan canlıların bütün növləri nəzərdə tutulur. Biomüxtəliflik termini beynəlxalq konvensiyalarda nəzərdə tutulmuş rəsmi termdir. BMT-nin hazırladığı biomüxtəlifliyə aid konvensiyada canlı aləmin bütün nümayəndələrinin qorunması, eyni zamanda etik və estetik baxımdan da vacib hesab edilir.

Bərpa olunan enerji (*Renewable energy*) – qısa müddətdə bərpa olunan, bilavasitə günəş şüalanması (istilik, fotokimyəvi və fotoelektrik enerji) və ya günəş şüalanmasının dolayı təsiri (külək enerjisi, su enerjisi, fotosintez) nəticəsində yaranan hər hansı enerji növü nəzərdə tutulur.

Biokonversiya (*Bioconversion*) – üzvi tullantılardan canlı orqanizmlər vasitəsilə faydalı məhsulların, o cümlədən bioqaz almağa imkan verən proses.

Bioyanacaq (*Biofuels*) – bitki və ya heyvan mənşəli mənbələrdən və ya üzvi tullantılarından alınan yanacaq. Bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Braziliyada bioyanacaq avtomobil, traktor və digər nəqliyyat vasitələri üçün geniş istifadə olunmaqdadır.

Cini Əmsalı (*Gini Index*) – ölkə daxilində gəlirlərin ayrı-ayrı şəxslər və yaxud ev təsərrüfatları arasında ədalətli paylanmasını xarakterizə edir. Bu əmsalın qiyməti 0 (tam bərabərlik) 100 arasında (kəskin qeyri-bərabərlik) dəyişə bilər.

Çoxölçülü Yoxsulluq Əmsalı (ÇYƏ) (*Multidimensional Poverty Index-MPI*) – BMT İnkişaf Proqramı çərçivəsində dünya ölkələrində yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən etmək üçün 2010-cu ildə Oksford Yoxsulluq və İnsan İnkişafı Təşəbbüsü mərkəzi tərəfindən hazırlanmış göstəricidir. Bu indeksin əsas məqsədi fərdin təkcə maddi-iqtisadi cəhətdən deyil, digər göstəricilər üzrə yoxsul olmasını göstərməkdir. Onun İnsan İnkişafı Əmsalından (İİƏ) əsas fərqi ondan ibarətdir ki, İİƏ fərdin nələrə malik olduğunu, ÇYƏ isə fərdin nələrdən məhrum olduğunu göstərir.

Davamlı inkişaf (*Sustainable Development*) – çağdaş nəsillərin rifahını təmin edən və gələcək nəsillərin imkanlarını məhdudlaşdırmayan inkişaf yolu. Ətraf təbii, iqtisadi, sosial və mədəni mühitlərin planlaşdırılmasını, idarə edilməsini və monitorinqini nəzərdə tutur. İnsan potensialı və yeni biliklərin səfərbər edilməsi davamlı inkişafın əsas şərtlərindəndir. Digər tərifə görə, davamlı inkişaf iqtisadiyyatın artımının, onun optimal səviyyədə saxlanılmasının, insan fəaliyyətinin idarə edilməsinin elə bir üsuludur ki, o, çağdaş nəsillərin tələblərini ödəməyə qadirdir və eyni zamanda gələcək nəsillərin də öz tələbatlarını ödəməsi üçün əngəllər yaratmır. Bərpa olunan ehtiyatlardan, o cümlədən enerji mənbələrindən istifadənin artırılması, onların ümumi enerji və xammal dövriyyəsində payının daim çoxalması bu tələblərə cavab verir.

Elmi tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə ayrılan xərclər (*Research and development expenditures*) – yeni biliklərin toplanılmasına yönəldilmiş yaradıcı və sistematik fəaliyyət üçün ayrılan vəsait. Fundamental və tətbiqi tədqiqatlar, yeni məhsul və proseslərin yaradılması üçün aparılan təcrübə-konstruktor işləri daxil edilməklə.

Eksport, ilkin (*Exports, primary*) – xammal və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı. Bu qrupa aid olan məhsullar beynəlxalq standart ticarət təsnifatı ilə müəyyən edilir. Metallar, filizlər, yanacaqlar, kənd təsərrüfatında istehsal edilmiş qida məhsulları və xammallar bu qrupa daxildir.

Elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor fəaliyyəti ilə məşğul olanlar (*Researchers in research and design*) – elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor fəaliyyəti ilə məşğul olanların və bu məqsədlə müvafiq təhsil alanların sayı. Əksər hallarda bu fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün ali savad tələb olunur. Kəmiyyət göstəricisi kimi bu fəaliyyətlə məşğul olanların bir milyon əhaliyə düşən sayı. Müxtəlif ölkələrdə bu rəqəm 5287 (Yaponiya) və 30 (bir sıra Afrika ölkələri) arasında dəyişir.

Enerjidən istifadə ÜDM vahidinə görə (*Energy use, GDP per unit of*) – hər bir enerji vahidinin istifadəsi nəticəsində yaranmış ÜDM-in həcmi. Enerjidən nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasını əks etdirir. Adətən, enerji vahidi kimi 1 kq neftdə olan enerji, ÜDM vahidi kimi bir ABŞ dolları AQP nəzərə alınmaqla götürülür. Bu təhlillər zamanı əksər halda həmin il üçün 1 kq neftin orta qiyməti (həcminə görə 1 barrel neftin orta çəkisi 132 kq qəbul edilir) və adambaşı ÜDM (Ümumdaxili Məhsul) nəzərə alınır.

Enqel qanunu (*Engel's Law*) – gəlirlərin paylanması qanunudur. Bu qanuna görə ümumi xərclər arasında qida məhsullarının alınması üçün sərf edilən vəsaitin payı fərd, ailə, ümumiyyətlə, ev təsərrüfa-

tının maddi durumundan xəbər verə bilər. Mütləq yoxsulluq şəraitində qida məhsullarına xərclənilən vəsaitin payı daha yüksək olur və yoxsulluğun səviyyəsindən asılıdır. Gəlirlər yüksəldikcə ərzaq alınmasına xərclənən vəsaitin payı azalır. Son on ildə Azərbaycan Respublikasında qida məhsullarının alınmasına yönəldilmiş vəsaitin ümumi xərcləri kəskin azalmışdır.

Əmək bazarı (*Labor market*) – işçi qüvvəsinə təklif və tələbatın formalaşdığı yerdir. Burada işçi qüvvəsinin müəyyən müddətə satışı gerçəkləşdirilir. Əmək bazarı – işçi qüvvəsinin normal və fasiləsiz təkrar istehsalı prosesini və əməyin effektiv istifadəsini təmin edən norma və institutlar, cəmiyyətdə sosial-iqtisadi və hüquqi münasibətlər sistemidir.

Əhalinin Yoxsulluq Əmsalı (ƏYƏ) (*Human Poverty Index*). İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün müxtəlif göstəricilər əsasında müvafiq olaraq ƏYƏ –1 və ƏYƏ –2 hesablanır. ƏYƏ –1 hesablanarkən inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün iqtisadi göstəricilər, çəkisi və boyu geri qalan uşaqların faizi, təmiz suya əli çatmayan əhalinin faizi, savadsızlığın səviyyəsi və s. nəzərə alınır. ƏYƏ –2 insan inkişafı sahəsində yüksək göstəricilərə nail olmuş ölkələr üçün hesablanır. ƏYƏ –2 60 yaşına çata bilməyən, yoxsulluq həddindən aşağı yaşayan əhalinin faizi və eləcə də funksional savadsızlıq, işsizlik göstəriciləri əsasında hesablanır.

Fərdi inkişaf (*Ontogenesis*) – hər hansı bir canlının, o cümlədən insanın fərdi inkişafı. Fərdi inkişaf rüşeym dövründən başlayır və ölüm ilə bitir.

Fossil yanacaq (*Fossil*) – yer altından çıxarılan yanacaq, milyon il əvvəl daşlaşmış və mayələşmiş heyvan, bitki qalıqlarından törəmiş kömür, neft və təbii qazı ifadə etmək üçün istifadə olunan termindir.

Təbiəti etibarilə fossil yanacaq bərpa olunmayan enerji mənbəyidir. Yanma zamanı atmosferə atılan qazlar ətraf mühiti çirkləndirir və iqlim dəyişmələrinə səbəb olur. Fossil yanacaqların hasilatı da bir çox hallarda ətraf təbii mühitin pozulması, onun həm də radioaktiv maddələrlə çirklənməsinə yol açır.

Funksional savadsızlığın səviyyəsi (*Functional unliteracy rate*) – 16–65 yaş arasında olan və oxuduğu standart mətnlərin mahiyyətini dərk edə bilməyən əhəlinin faizi. İnkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsinin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə edilir. Son dövrlərdə təhsil haqqında formal sənədlərə malik olan, lakin həmin sənədlərdə nəzərdə tutulmuş fəaliyyət növlərini yerinə yetirə bilməyən və yaxud lazımı səviyyədə təmin etməyə qadir olmayanlara şamil edilə bilər.

Gələcəksiz inkişaf (*Development without future*) – anlayışı ilk dəfə BMT tərəfindən təklif edilib və inkişaf prosesində müşahidə edilə bilən mənfi tendensiyaların qarşısının alınmasına yönəlib. Davamlı inkişafdan fərqli olaraq, gələcəksiz inkişaf planlaşdırma və idarəetmənin elə bir üsuludur ki, o əsasən çağdaş nəsillərin maraqlarına xidmət edir, onların tələblərinin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Bu arada gələcək nəsillərin imkanları məhdudlaşır. Belə qüsurlu planlaşdırma və idarəetmə prinsipləri bir çox hallarda nəinki gələcək nəsilləri, hətta çağdaş nəsillərin inkişaf perspektivlərini də nəzərə almır.

Gender (*Gender*) – bu anlayış XX əsrin sonlarında formalaşmış, sosial cins kimi xarakterizə olunur. Gender problemi məhz qadın və kişilərin cəmiyyətdə oynadığı rolu, onların həmin toplumda tutduğu mövqeyi xarakterizə edən və bu sahədə eyni imkanların yaradılmasına xidmət edən bir yanaşmadır.

Gender İnkişafı Əmsalı (GİƏ) (*Gender Development Index, GDI*) – qadınlar üçün insan inkişafı əmsalı ayrıca hesablanır. Alınmış nəticə

ölkə və yaxud hər hansı bir ərazi üçün ümumi əhali üçün hesablanmış İİƏ ilə müqayisə edilir. İİƏ və GİƏ arasında fərqlərin olmaması və ya az olması uğurlu gender siyasətindən xəbər verir. Fərqlərin çox olması gender siyasətinin qeyri-qənaətbəxş olmasını göstərir.

Gender qeyri-bərabərliyi əmsalı (*Gender Inequality Index*) – kişi və qadınlar arasında üç göstərici: reproduktiv sağlamlıq, imkanların genişlənməsi və əmək bazarında imkanlar əsasında müəyyən edilir. 2010-cu ildən istifadə edilməkdədir.

Gübrələrin istifadəsi (*Fertilizer consumption*) – bir il ərzində bir hektar əkin sahəsi üçün istifadə olunan azot, fosfor və kalium gübrələrinin miqdarı. Davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının təşkili ilə yanaşı, ətraf mühitin və istehsal olunan qida məhsullarının keyfiyyətinin planlaşdırılması və idarə edilməsi üçün istifadə olunur.

Xroniki işsizlik (*Long-term unemployment*) – 12 aydan artıq müddətdə işsiz qalan əhalinin sayı və faizi. İnkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsinin göstəricisidir.

İşsizlik (*Unemployment*) – müvafiq yaşa çatmış və ödənişli işlə təmin olunmayanların sayı və faizi. İşsizlik iqtisadi fəal yaşa çatmış bütün əhali arasında müəyyən edilir. Eyni zamanda işsizlik iqtisadi fəal əhalinin fərqli qrupları arasında da təhlil edilə bilər. Belə qrupların birini gənclər təşkil edir. Məsələn, beynəlxalq təşkilatların 2013-cü ildə dərc olunmuş məlumatlarına görə Cənubi Avropanın bəzi ölkələrində gənclər arasında işsizlik 50 faizə yaxındır.

İqtisadi fəal əhali (*Economically active population*) – öz əməyi nəticəsində mal və xidmət yaradan və müvafiq yaşda olan əhalinin sayı və faizi.

İnsan inkişafı (*Human Development*) – BMT tərəfindən XX əsrin sonunda istifadə üçün təklif edilmiş yeni anlayışdır. İnsanın cəmiyyətdə vəziyyətini səciyyələndirir. İnsan İnkişafı Əmsalı onun kəmiyyət göstəricisidir. Təhsil, sağlamlıq və gəlirlər əsasında xüsusi düsturlarla hesablanır.

İnsan İnkişafı Əmsalı (İİƏ) (*Human Development Index*) – insan potensialının inkişafı əmsalı kimi də məlumdur. Bu anlayış və termin 1990-cı ildə Pakistan alimi *Məhbub ül Həq* və onun rəhbərlik etdiyi ekspertlər qrupu tərəfindən təklif edilmişdir. Həmən ildən BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dünyanın müxtəlif qitə və ölkələrində inkişafın səviyyəsini müqayisəli qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. İİƏ inkişafı insan amili əsasında qiymətləndirmək imkanı yaradır. Əmsalın hesablanmasında üç qrup göstəricilərdən istifadə olunur: sağlamlıq, təhsil və gəlir. Əmsalın qiyməti 0-dan başlayır və maksimum 1 olur. 2013-cü ildə İİƏ maksimal səviyyəsi Norveçdə (0,965), minimal isə Nigerdə qeydə alınmışdır (0,304). Azərbaycan Respublikası 2010-cu ildən insan inkişafı sahəsində yüksək nəticələr əldə etmiş ölkələr qrupuna daxil olmuşdur. Bu tarixə qədər ölkə insan inkişafında orta nəticələr əldə etmiş qrupa aid edilirdi.

İstixana effekti (*Greenhouse effect*) – planet atmosferinin aşağı qatlarında günəş istiliyinin saxlanma qabiliyyəti. İstixana effekti yaradan qazların və meşəsizləşdirilmənin təsiri nəticəsində atmosferdə CO₂ miqdarının artması temperaturun xeyli yüksəlməsinə səbəb olur. Bu isə gözlənilməz iqlim və ekoloji dəyişikliklərlə nəticələnə bilər.

İnsan hüquqları (əsas konvensiyalar) (*Human rights (principal covenants)*):

- Vətəndaş və siyasi hüquqlara dair konvensiya (International Covenant on Civil and Human Rights) – bu konvensiyaya qoşulmuş hər bir ölkə ərazilərində 10 dekabr 1948-ci ildə BMT

Baş Assambleyasında qəbul edilmiş İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin və bir sıra əlavə öhdəliklərin yerinə yetirilməsini öz üzərinə götürür.

- İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara dair beynəlxalq konvensiya (International Covenant on Economical, Social and Cultural Rights) – konvensiya 10 dekabr 1948-ci ildə BMT Baş Assambleyasında qəbul edilmiş İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin bəndlərini izah və şərh edir. Konvensiyada əmək şəraitinə, həmkarlar və digər peşə birliklərinin yaradılması və fəaliyyətinə aid, mədəniyyət, sağlamlıq, elm, təhsil və digər sahələrdə insan hüquqlarına dair dövlətlərin öhdəlikləri öz əksini tapmışdır.

Korporativ sosial məsuliyyət (*Corporate social responsibility*) – qanunla nəzərdə tutulmamış, lakin hər hansı bir şirkət, birlik və yaxud digər təşkilat tərəfindən könüllü surətdə qəbul edilmiş və cəmiyyətin maraqlarına xidmət edən əlavə öhdəlikdir. Bəzi hallarda korporativ sosial məsuliyyətli fəaliyyət iqtisadi fəaliyyətlə ziddiyyət təşkil edə və iqtisadi itkilərlə müşayiət oluna bilər. Bu seçim qarşısında sosial məsuliyyətli fəaliyyət üstünlük daşıyır.

Korporativ idarəetmə (*Corporate governance*) – inkişaf prosesinin idarə edilməsində iqtisadi və sosial, fərdi və ictimai məqsəd və maraqlar arasında balansın təmin edilməsidir.

Qeyri-hökumət təşkilatları (*Non-governmental Organizations*) – hökumətdən asılı olmayan ictimai birlik və ya fond. Cəmiyyətdə üçüncü sektora aiddir. Birinci sektora dövlət təşkilatları, ikinci sektora isə kommersiya təşkilatları aiddir.

Qaçqınlar (*Refugees*) – irqi, milli, dini mənsubiyyətinə, müəyyən sosial qrupa məxsus olmasına və yaxud siyasi baxışlarına görə təqib

olunan və ya əsaslı olaraq təqib olunmaq təhlükəsi ilə üzləşməkdən çəkinərək digər ölkə ərazisində məskunlaşmış, vətənə qayıtmaq imkanı olmayan və yaxud bundan imtina edən şəxslər.

Qadın hərəkatı (*Women's movement*) – iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni sahələrdə qadınların kişilərlə eyni hüquqların qazanması naminə hərəkat.

Qadınların parlamentdə təmsil olunması (*Seats in parliament held by women*) – qadınların ölkə parlamentində faizi ölkədə gender siyasətinin vəziyyətindən xəbər verir. Beynəlxalq təşkilatların ən son məlumatlarına görə bu göstərici müxtəlif ölkələrdə fərqlidir və 0,5 faizdən (minimum) 45 faizə qədər (maksimum) dəyişir.

Qadınların imkanlarının genişləndirilməsi əmsalı (QİGƏ) – (*Gender Empowerment Index (GEI)*) – anlayış və onun kəmiyyət göstəricisi BMT tərəfindən ilk dəfə 1995-ci ildə dünya üzrə hazırlanmış insan inkişafı haqqında hesabatda təqdim edilmişdir. Məqsədi qadın və kişilərin siyasi və iqtisadi sahələrdə fəaliyyətlərinin balanslaşdırılmış səviyyədə həyata keçirilməsidir. Bu əmsalın hesablanması qadınların parlamentlərdə, qərar qəbul edənlər və mütəxəssislər arasında payı da nəzərə alınır.

Məhbub ül Həq (*Mahbub Ul Haqq*) – Karaçi Universitetinin iqtisad üzrə professoru, insan inkişafı nəzəriyyəsinin yaradıcısı və BMT-nin İnsan İnkişafına dair ilk məruzənin müəllifidir. Müxtəlif ölkələrin insan inkişafını ölçən və geniş istifadə edilən göstəricinin – İnsan Potensialının İnkişaf Proqramının yaradıcısıdır.

Məhsul və xidmətlərin ixracı (*Exports of goods and services*) – xarici ölkələrə ixrac edilən bütün məhsul və pullu xidmətlərin cəmi. Bura inşaat, rabitə, maliyyə, məlumat, biznes və digər xidmətlər də aiddir.

Məcburi köçkünlər (*Internally displaced people, IDP*) – güc tətbiqi və yaxud onun təhlükəsi ilə üzləşən və bu səbəbdən evlərini və daimi məskunlaşdığı yerləri məcburən tərk edən, lakin ölkə sərhədindən kənara çıxmayan əhali.

Median gəlir (*Income median*) – median gəlir (əməkhaqqı) əhali və ya ev təsərrüfatlarının gəlirlərini iki eyni sayda qruplara bölən bir göstəricidir. Ölkə, ərazi və yaxud hansısa peşə sahibləri üçün hesablanana bilər. Məsələn, hər hansı bir peşə sahiblərinin median gəliri 500 manatdırsa, bu o deməkdir ki, həmin peşə sahiblərinin tam yarısı bu məbləğdən çox, yarısı isə bu məbləğdən az gəlir əldə edir. Eyni üsulla hər hansı bir ərazidə əldə edilən median gəlir müəyyən edilir. Bu statistik göstəricinin istifadəsi orta gəlir (əmək haqqının) vəziyyətinin tam realıqla əks etdirilməsi səbəbindən təklif edilmişdir.

Mütləq yoxsulluq (*Absolute poverty, abject poverty*) – bir neçə tərfi məlumdur. Ən müasir və daha çox yayılmış tərifə görə mütləq yoxsulluq insanların əsas tələbatlarının təmin olunmaması, o cümlədən qida, təmiz içməli su, tibbi xidmət, təhsil və məlumat almaq imkanlarından məhrum olunmasıdır. Müasir anlamda yoxsulluq yalnız gəlirlərin az olması deyil, eyni zamanda bəzi əsas xidmətlərə əl çatmazlıq deməkdir.

Meşəsizləşmə (*Deforestation*) – meşə sahələrinin kənd təsərrüfatının ehtiyacları üçün istifadəsi və yaxud yaşayış məskənlərinin salınması üçün qırılması. Bura planlaşdırılmış meşə tədarüku aid deyil.

Milli qorunan ərazi (*Nationally protected area*) – xüsusi olaraq bioloji müxtəlifliyin, təbii və onunla bağlı mədəni sərvətlərin qorunması və saxlanması üçün ayrılmış quru və ya dəniz ərazisi.

Nisbi yoxsulluq (*Relative poverty*) – hər hansı bir ərazi, fərd və yaxud fərdlər qrupu üçün səciyyəvi həyat standartının həmin qrupa aid olan fərd və yaxud fərdlərin təmin edilməsinin mümkün olmaması.

Orta gəlir (*Income average*) – orta gəlir (əməkhaqqı) hər bir məşğul olana və yaxud ev təsərrüfatına düşən gəlir və yaxud əməkhaqqı. Gəlir və yaxud əməkhaqqının ümumi məbləğinin onu alanların sayına bölmək vasitəsilə müəyyən edilir. Ölkə, ərazi, müəssisə və yaxud hansısa peşə sahibləri üçün hesablanıla bilər. Gəlir və əməkhaqlarının kəskin fərqlənməsi şəraitində əhalinin və ya ev təsərrüfatının orta gəlir və orta əməkhaqqı göstəriciləri real vəziyyəti tam səciyyələndirmir. Median gəlirin (əməkhaqqının) hesablanması və Cini Əmsalı gəlirlərin bölünməsinə real vəziyyəti daha dəqiq göstərir.

Ozon qatı (*Ozone layer*) – Yer kürəsinin tərkibində ozonun sıxlığı yüksək olan stratosfer qatıdır. Ozon qatı ultrabənövşəyi şüalanmanın böyük hissəsini yer səthinə buraxmır.

Real iqtisadiyyat və ya iqtisadiyyatın real sektoru (*Real economy*) – iqtisadiyyatın məhsul və xidmətlər istehsal edən sahələri. İqtisadiyyatın maliyyə vasitələrinin alqı-satqısı ilə məşğul olan sahələrindən fərqlidir.

Subyektiv yoxsulluq (*Subjective poverty*) – yoxsulluğun bu konsepsiyası o qənaətə əsaslanır ki, hər bir fərd yoxsul olub-olmadığını özü müəyyən edə bilər. Subyektiv yoxsulluq səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün bir çox yanaşmalar mövcuddur: nə qədər insanın özünü və yaxud ətrafındakıları yoxsul saydıqlarını aşkarlamaq olar. Eyni zamanda ictimai rəyə əsaslanaraq subyektiv mütləq yoxsulluq həddini müəyyən etmək və əhalinin gəlirləri ilə müqayisə etmək olar.

Texnoloji Nailiyyətlər Əmsalı, TNƏ (*Technological Achievement Index, TAI*) – ölkə və yaxud hər hansı ərazinin inkişafının biliyə əsaslanmasını və müasir elmi-texniki nailiyyətlər əsasında həyata keçirilməsini nümayiş etdirən göstəricidir. TNƏ hesablanmasında bir sıra göstəricilər, o cümlədən ölkədə yaradılmış ixtiralar və onların xaricdə istifadəsinə görə ölkəyə daxil olan gəlir, yüksəkixtisaslı kadrların sayı, təbiət və texniki elmləri öyrənən tələbələrin ictimai elmləri öyrənən tələbələrə nisbəti və s. nəzərə alınır. TNƏ-yə görə ölkələr 4 qrupa bölünürlər: liderlər, potensial liderlər, elmi-texniki nailiyyətlərdən fəal istifadə edənlər və bu sahədə geri qalanlar. Azərbaycan Respublikası potensial lider qrupuna aiddir.

Təhsilə dövlət xərcləri (*Education expenditure, public*) – təhsilə, o cümlədən tədris və köməkçi bina və qurğuların inşasına, yenidənqurma və təmirinə, avadanlıq və ləvazimatların, kitabların və tədris vəsaitlərinin alınmasına yönəldilən bütün xərclər. Bura, eyni zamanda təhsil işçilərinin əməkhaqları, onların bütün imtiyazları ilə əlaqədar xərcləri, ezamiyyə xərcləri və sığortalar, nəqliyyat və rabitə xərcləri, kirayələrin dəyəri və s. aiddir.

Təkamül (*Evolution*) – tədricən baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri ilə səciyyələnən inkişaf. Hər hansı bir canlı növünün, o cümlədən insanın tarixi inkişafına aid edilə bilər.

Texnoloji geriləmə ilə inkişaf (*Development with technology lag*) – hər hansı bir ölkə və ya region üçün yeni texnologiyalar tətbiq edilir, həmin texnologiyalar bu məkan üçün yenidir, lakin perspektivdə yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik deyillər. Texnoloji geriləmə ilə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərqlərin aradan qaldırılmasını əngəlləyən amillərdəndir. Bu növ gələcəksiz inkişafın qarşısının alınmasında elm, insan potensialı xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) (*Gross Domestic Product, GDP*) – ölkədə həm vətəndaşlar, həm də qeyri-vətəndaşlar tərəfindən yaradılmış, daxildə və xaricdə olan tələbatların ödənilməsinə yönəldilmiş məhsul və xidmətlərin ümumi həcmi.

Ümummilli məhsul (*Gross National Product, GNP*) – ölkənin daxilində və onun hüdüdlərindən kənarında milli iqtisadiyyata mənsub olan iqtisadi vahidlərdə bir il ərzində istehsal edilmiş son məhsulların və xidmətlərin bazar dəyərinin toplusudur. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası digər ölkələrə yatırımlar edir və həmin ölkələrdə iqtisadi fəaliyyət gerçəkləşdirir. Bu müəssisələrin istehsal etdiyi məhsul və xidmətlərin dəyəri Ümummilli Məhsula (ÜMM) daxildir.

Üzvi qida və qida əlavələri (*Organic food and organic food additives*) – ekoloji baxımdan təmiz qida məhsulları və qida əlavələri. Üzvi kənd təsərrüfatı, üzvi qida məhsulları istehsalı və istehlakı dünya iqtisadiyyatının prioritet istiqamətlərindəndir.

Vanderford-Rileyin Rifahın Planlaşdırılması və Həyatın Keyfiyyəti Əmsalı (*Vanderford-Riley well-being schedule*) – tam məşğulluq, sahibkarlar və sahibkar olmayanlar arasında nisbəti, bir sıra digər göstəriciləri nəzərə alır. Bu göstəricilər bəzi iqtisadi və idarəetmə layihələrinin planlaşdırılması və idarə edilməsində istifadə olunur.

Vətəndaş cəmiyyəti (*Civil society*) – müasir anlamda vətəndaş cəmiyyəti dedikdə, əsasən, müstəqil vətəndaşlar, ümumi məqsəd və məramlar əsasında onların formalaşdırdığı könüllü birliklər nəzərdə tutulur. İnkişaf etmiş vətəndaş cəmiyyəti müasir dövlətlərin vacib atributlarındanıdır.

Yüksək texnologiya məhsullarının ixracı (*Exports, high technology*) – yüksək elmi-tədqiqat və texnoloji işləmələrin nəticəsində yaranan məhsulların ixracı. Yüksək texnologiya məhsullarına aviasiya-kosmik, kompyuter, farmakoloji, elmi cihazların, bəzi elektrik avadanlıqlarının istehsalı aiddir.

Yaşıl həyat tərzini və davranış (*Green life style and green behaviour*) – davamlı inkişaf tələblərinə cavab verən həyat tərzini. İnsan və ya insan qrupu könüllü qəbul edir. İqtisadi fəaliyyətə və həyat tərzinə aiddir. Dünyada genişlənən yaşıl hərəkətin bir hissəsidir.

Yaşıl iqtisadiyyat – son 20 ildə iqtisadiyyat elmi çərçivəsində formalaşmış istiqamətdir. Bu istiqamətin təmsilçilərinə görə, iqtisadiyyat təbii mühitin komponentidir, onun hüdudlarında mövcuddur və ayrılmaz tərkib hissəsidir. Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası iqtisad və fəlsəfə elmlərinin bir çox başqa istiqamətlərinin ideyalarını özündə cəmləşdirib. Yaşıl iqtisadiyyat nəzəriyyəsi 3 aksioma əsaslanır:

- Məhdud məkanda təsir dairəsini sonsuza qədər genişləndirmək mümkün deyil;
- Resursların məhdudluğu şəraitində daim artan tələbatların təmin olunmasını tələb etmək mümkün deyil;
- Yer səthində hər şey əlaqəlidir.

Yoxsulluq həddi (*Poverty line*) – gəlirlərin və yaxud istehlakın elə bir səviyyəsidir ki, ondan aşağı olan fərdlər və yaxud ev təsərrüfatları yoxsul hesab edilir. Yoxsulluq həddi, eyni zamanda, həyatı tələblərin təmin edilməsi üçün vəsaitin çatışmaması kimi təqdim edilə bilər. Statistika ölkə və ya hər hansı bir ərazidə yoxsulluq həddindən aşağı səviyyədə təmin olunanların faizi kimi təqdim edilir.

Urkhan Alakbarov

**SUSTAINABLE HUMAN DEVELOPMENT
AND
BASIC ECOLOGICAL CIVILIZATION**

(Textbook for tertiary schools)

Information about author

Urkhan Alakbarov, Academician, Prof., Dr., Rector of the National Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan. Professor U. Alakbarov has a distinguished career as a scientist and development expert, with specific focus on integration of natural, economic, social and political components into the overall approach to environment management. The author of the concept of ecological civilization (1989), based on the «green» mentality (integrating demography and culture of consumption), and a «green» economy. With an academic background in this field, Professor Alakbarov served as a vice-president and director of institutes of the National Academy of Sciences of Azerbaijan. He also has a long record of working in various capacities with UN agencies (UNESCO, UNDP, and UNICEF) since 1985. Dr. U. Alakbarov is a chairman and member of various international committees, advisory councils, steering committees and editorial boards of journals, based in USA, Great Britain, Netherlands, France, Turkey and other countries. He presented lectures and seminars on sustainable development and ecological civilization in various international development institutions including UNDP (NY), the World Bank (Washington), EBRD (London) and universities around

the world: Michigan University, Kansas University, Rutgers University, Jackson State University, Lehigh University, Columbia University, Texas University (USA), Stockholm University (Sweden), Chukurova University (Turkey), Greifswald University (Germany), Tel Aviv University (Israel) and many others. Professor Alakbarov has published over 300 articles and scientific works and authored 30 books, including world's first textbooks on sustainable human development for secondary schools.

Executive Summary

Chapter 1. Indicators of development

Planning and management of development processes at various levels, including national and regional, envisages the need to assess the factors that are most likely to ensure effective progress. This chapter discusses the criteria used to assess development and the dependence of these processes on different contributing factors: historical, geographical, natural, ethnic, etc. Based on the analysis of development gains in countries characterized by a variety of natural factors and human development indicators, it is shown that the human development factors are most important in improving the welfare of the population. Development, based on the potential of a person, his knowledge and skills, is the most effective way in ensuring the development of countries and regions, and improving the well-being of the population. This chapter provides information about the technological achievement index as the development indicator based on knowledge.

Chapter 2. Human capacity and sustainable development

The term human development and the concept itself are relatively new. This chapter describes the process of human development,

including the history of the development of the human species, and of the individual. Among the negative development practices several specific topics such as development without future, development of inequality and development with a technological lag are described. Effective methods of management of human development processes are discussed. The chapter assesses the role of human factors and consumer culture in sustainable development and human security.

Chapter 3. Assessment of Human Development

This chapter reviews the main trends that are used in the evaluation of human development and provides information about the indicators used in the practice of evaluation of planning and management processes of human development. This chapter contains specific information on the data to be used in the calculation of the various human development indicators in the areas of health, education and economic status. This chapter reviews the concept of purchasing power parity and the manner in which it is used in the calculation of indices that characterize human development.

Chapter 4. Gender as a factor in human development

This chapter provides information about the history of the women's movement and the development of the concept of gender as a factor ensuring social equality between the sexes. The chapter contains information on how to assess gender-oriented development programs planning and management. The comparison of gender development indicators with other countries is made. It is shown that in the Republic of Azerbaijan women gained the right to vote earlier than in many countries of Europe and America. Special attention is paid to increases in the participation of women in governance and

decision making, implementation of recommendations of the UN and other international organizations.

Chapter 5. Poverty as a factor impeding human development

This chapter examines the concept of poverty from the point of view of sustainable human development. Information is provided about the concepts of poverty and average of median income, as factors that characterize the level of income and its distribution. The Chapter provides information on how to measure poverty in developed and in developing countries through the use of economic performance data, health and education standards. Special attention is given to poverty among refugees and internally displaced persons. Overall global progress in poverty reduction in the context of MDG and the post 2015 agenda is provided. The chapter pays special attention to the successes achieved in the Republic of Azerbaijan in the fight against poverty.

Chapter 6. Ecological civilization as a goal of human development

Chapter 6 deals with the problems that are currently observed in a number of countries and are associated with consumption. It is shown that the rapid growth in the number of inhabitants on the planet, the changing age structure of the population and increasing per capita consumption are imposing pressure that requires changes to the planning and management of the processes of social development. As such a «model of ecological civilization (ekotsivila)» is proposed to be adopted as a central goal of sustainable development. Key elements of «ekotsivil» are described as access to family planning, promoting an effective consumer culture and the development of a green economy. The chapter provides information on how to assess the readiness to move towards «ekotsivil» society through a specific quantification formula.

Chapter 7. Environmental management for sustainable development and ecological civilization

This chapter takes an innovative view of the environment as an integrated system consisting of several key contributing factors the natural environment, the economy and society a successful approach to management of the environment for sustainable human development involves the need to assess the quality of the key components of the environment, as well as the potential effects on it emanating from human activity. The chapter discusses the approach to be utilized to conduct comprehensive assessment of the quality of the environment for sustainable human development. Within this context the policy of the Azerbaijan Republic in the environmental planning and management is a subject for a special consideration.

Chapter 8. Human development and human rights

This Chapter reviews the role of human rights in the creation of enabling environment for human development. Specific attention is paid to the needs of refugees and internally displaced persons. Sustainable human development is analyzed as the main way to ensure the human rights of future generations. Specific attention is paid to corporate social responsibility as an important factor in expanding human development oriented programs and ensuring the protection of the human rights of current and future generations.

Chapter 9. Sustainable Human Development in Azerbaijan Republic

This chapter is dedicated to the human capacity development in Azerbaijan implemented at a public policy level. Chapters have demonstrated which specific policies and programs implemented in last two decades have placed human capacity development in the Azerbaijan Republic as the main national priority. According to the data provided by international organizations and based on analysis

of rapidly growing indicators of sustainable human development, Azerbaijan quickly moved into the group of countries that have achieved high performance. Azerbaijan policies have been successful in addressing the current task of transformation of rich natural resources into human capacity and moving towards dynamic and creative society.

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
------------	---

Fəsil 1.

İnkişafın göstəriciləri

1.1. İnkişaf anlayışı. Ölkə və ərazilərin inkişaf göstəricilərinin qiymətləndirilməsi.....	7
1.2. İnkişaf sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərin qiymətləndirilməsində insan amili	10
1.3. Tərəqqi göstəriciləri və Milli Xoşbəxtlik Əmsalı	15
1.4. İnsan potensialı inkişafın əsas amili kimi	17
1.5. Biliyə əsaslanan inkişafın və texnoloji nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi	25
1.6. İnsan potensialının formalaşması siyasəti və əmək bazarı.....	29

Fəsil 2.

İnsan potensialı və davamlı inkişafın təmin edilməsi

2.1. İnsan inkişafı anlayışı.....	35
2.2. İnsanın tarixi inkişafı.....	38
2.3. İnsanın fərdi inkişafı	40
2.4. Davamlı inkişaf anlayışı	41
2.5. Davamlı inkişafın indikatorları	44
2.6. Davamlı inkişafın idarə edilməsində enerji effektivliyi	46
2.7. İnsan potensialı və gələcəksiz inkişafın qarşısının alınması.....	51
2.8. İnsan potensialı və bərabərsizliklə müşayiət olunan inkişafın qarşısının alınması. Cini əmsalı	53
2.9. Davamlı inkişafın göstəriciləri haqqında maarifləndirmə və məlumatlandırma.....	58
2.10. Davamlı inkişafda insan təhlükəsizliyi və sosial məsuliyyətli fəaliyyət.....	63

Fəsil 3.
İnsan inkişafının qiymətləndirilməsi

3.1. Davamlı insan inkişafını qiymətləndirən əmsallar.....	66
3.2. İnsan inkişafında sağlamlıq göstəriciləri.....	70
3.3. İnsan inkişafında təhsil göstəriciləri	78
3.4. İnsan inkişafında iqtisadi göstəricilər.....	81
3.5. İnsan inkişafı əmsallarının hesablanması	84

Fəsil 4.
İnsan inkişafında gender amili

4.1. Gender anlayışı	91
4.2. Gender probleminə müxtəlif baxışlar.....	93
4.3. Qadınların cəmiyyətdə rol və hüquqlarının artırılması.....	94
4.4. Gender və davamlı insan inkişafı.....	95
4.5. Gender inkişafının qiymətləndirilməsi	97
4.6. Qadınların imkanlarının genişləndirilməsi	102
4.7. Gender inkişafı BMT-nin baş assambleyası və Minilliyin İnkişaf Məqsədlərində.....	104
4.8. Azərbaycan Respublikasında gender siyasəti	106

Fəsil 5.
İnsan inkişafına mane olan amillər: yoxsulluq

5.1. Yoxsulluğun mahiyyəti.....	110
5.2. Yoxsulluğun səbəbləri.....	113
5.3. Yoxsulluq davamlı insan inkişafı baxımından	118
5.4. Yoxsulluqdan ən çox əziyyət çəkən qruplar	122
5.5. Yoxsulluğun qiymətləndirilməsinin ümumi prinsipləri.....	123
5.6. Yoxsulluğun inkişafda olan ölkələrdə qiymətləndirilməsi	125
5.7. Yoxsulluğun inkişaf etmiş ölkələrdə qiymətləndirilməsi	127
5.8. Azərbaycanda yoxsulluqla mübarizə	128

Fəsil 6.
Ekoloji sivilizasiya davamlı inkişafın
məqsədi kimi

6.1. İstehlak cəmiyyəti və davamlı inkişaf	131
6.2. Müasir demoqrafik tendensiyalar və istehlak mədəniyyətinin davamlı inkişafa təsiri	133
6.3. Ekoloji sivilizasiya və onun xüsusiyyətləri.....	135

Fəsil 7.
İnsan inkişafı və ekoloji sivilizasiya naminə
ətraf mühitin idarə edilməsi

7.1. Davamlı insan inkişafının təbii ətraf mühitdən asılılığı	143
7.2. Texnoloji tərəqqinin ətraf mühit və insan inkişafına təsiri	146
7.3. Ətraf mühitin idarə edilməsinə tarixi baxış.....	149
7.4. Ətraf təbii mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi.....	154
7.5. Sosial mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi.....	155
7.6. Davamlı inkişafın ekoloji indikatorları.....	156
7.7. Beynəlxalq konvensiyalarda iştirak və beynəlxalq ekoloji standartların tətbiqi	162
7.8. Xərclərin strukturu davamlı insan inkişafının göstəricisi kimi	164

Fəsil 8.
Davamlı insan inkişafı və insan hüquqları

8.1. Minilliyin İnkişaf Məqsədləri və insan hüquqları	167
8.2. Qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqlarının təmin edilməsi	168
8.3. İnsan təhlükəsizliyi və insan hüquqları	170
8.4. İnsan hüquqları insan inkişafı baxımından	171
8.5. İnsan hüquqları tarixi rəqursda.....	172
8.6. BMT və insan hüquqları	173
8.7. Korporativ sosial məsuliyyətli siyasət və insan hüquqları	178

Fəsil 9.
Azərbaycanda davamlı insan inkişafı

9.1. İnsan potensialının inkişafı ölkənin prioriteti kimi	182
9.2. BMT-nin Azərbaycan Respublikasında İnsan inkişafı haqqında hesabatları	183
9.3. İnsan inkişafı haqqında hesabatların əsas mövzuları və onların inkişafa təsiri.....	186
9.4. Azərbaycan Respublikasında «qara qızıl»ın «insan potensialına» çevrilməsi siyasəti.....	189
9.5. Kreativ millətin formalaşdırılmasında insan potensialının rolu.....	191
Terminlər lüğəti.....	195
Information about author	210
Executive Summary.....	211

Yn 009/

Bədii və texniki redaktoru *Abdulla Ələkbərov*
Kompyuter tərtibatçıları *Səbinə Məmmədova, Təhmasib Mehdiyev*
Korrektoru *Ülkər Şahmuradova*

Çapa imzalanmışdır 17.10.2013. Kağız formatı 70x100 1/16.
Ofset çapı. Ofset kağızı. Məktəb qarnituru.
Fiziki çap vərəqi 14,0. Sifariş 26. Tiraj 1000.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC-nin mətbəəsində
çap olunmuşdur.
Bakı, AZ 1052, Fətəli xan Xoyski küç., 121^A
e-mail: tahsil_az@yahoo.com

Urxan Kazım oğlu Ələkbərov

DAVAMLI İNSAN İNKİŞAFI VƏ EKOLOJİ
SİVİLİZASİYANIN ƏSASLARI

(Ali məktəblər üçün dərslik)

Bakı, «Təhsil», 2013.